

נעם אבן

אזרחים חללים

השינוי בהתייחסות לחללי פעולות
איבה לאורך שנות המדינה -
מהלכים בדרך להכרה
בהם ולהנצחתם

אזרחים חללים

השינוי בהתייחסות לחללי פעולות איבה
לאורך שנות המדינה –
מהלכים בדרך להכרה בהם ולהנצחתם

נעם אבן

אזרחים חללים

השינוי בהתייחסות לחללי פעולות איבה לאורך שנות המדינה –
מהלכים בדרך להכרה בהם ולהנצחתם

נעם אבן

עריכה: ד"ר מאיה גז

ייעוץ: ד"ר גיל גרטל

עריכה לשונית: שלמה אבן

עימוד: יהודית שטרנברג

עיצוב כריכה: שקד רענן תקשורת חזותית

הדפסה: דפוס חבצלת

תמונת הכריכה: אתר הנצחה מרכזי לאזרחים חללי פעולות איבה בהר הרצל, ירושלים. תכנון:
האדריכלים ריטה ומשה אורן. צלם: גיל גרטל.

הוצאת הצוות הדידקטי בע"מ טבת תשע"ז / ינואר 2017

© כל הזכויות שמורות להוצאה ולמחבר

מסת"ב 4-2-92207-978-965-978 נדפס בישראל 2017

הספר מבוסס בחלקו הגדול על עבודה לתואר דוקטור שהוגשה על ידי המחבר

לסנאט אוניברסיטת בר-אילן בשנת 2007.

העבודה בוצעה בהנחיית פרופסור ג'ודי באומל שוורץ,

ראש התכנית ליהדות זמננו באוניברסיטת בר-אילן.

תוכן העניינים

5	תודות
7	פתח דבר פרופסור שלמה מור-יוסף, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי
9	מבוא
21	פרק ראשון רקע היסטורי, 1949–2000 אבני דרך:
61	א. חקיקת חוק נפגעי פעולות איבה, 1970
64	ב. הקמת האנדרטה הממלכתית בהר הרצל בירושלים, 1998
80	ג. ועדה ציבורית בראשות השופט מליץ, 2000
87	פרק שני יחס מוסדות המדינה והחברה לחללי פעולות איבה – תהליך השינוי בחינת שישה אירועים מכוננים:
90	1. טבח מעלה עקרבים, 17.3.1954
99	2. התקפת המחבלים במעלות, 15.5.1974
119	3. 1978, החלטה על הכנת ספר 'זיכור' לחללי מחתרות ולאזרחים
127	4. רצח הנערה הלנה ראפ בבת ים, 24.5.1992
135	5. התפוצצות מחבל מתאבד בדיזנגוף סנטר בתל-אביב, 4.3.1996
145	6. חטיפת שלושת הנערים בגוש עציון ורציחתם, 12.6.2014
155	פרק שלישי שלבים בתהליך ההכרה בין השנים 2000 ל-2014
173	פרק רביעי תהליך השינוי, סיכום בחמישה פרקים
189	נספח עיון בסוגיית הנצחת אזרחים חללי מלחמה וטרור בבריטניה
199	רשימה חלקית של מקורות בעברית

תודות

זה המקום לשוב ולהודות לפרופסור ג'ודי באומל שוורץ, שהאירה את עיניי ומיקדה אותי בעיקר לכל אורך הכנת עבודת הדוקטור.

במהלך הכתיבה נעזרתי בחברי ושותפי ד"ר גיל גרטל, שהיטיב להעלות שאלות מדויקות ולהציע רעיונות חכמים ומתאימים, ובשירלי מודן, מנהלת משרד הצוות הדידקטי, שדאגה להיבטים הטכניים שאי אפשר בלעדיהם. ד"ר מאיה גז, שערכה את הספר, עשתה זאת במקצועיות ובהבנה מעוררי הערכה. יכולתה להיכנס לנבכי הנושא ולנכש עשבים שוטים אפשרה את ההתקדמות לשלב ההוצאה לאור.

תודה לסטודיו שקד רענן על עיצוב הכריכה לספר וליהודית שטרנברג שכדרכה ביצעה את מלאכת העימוד במקצועיות ובדיוק.

שלמה אבן, אחי, אשר על העריכה הלשונית, הקפיד על קוצו של יוד ולא הניח לשגיאות לחמוק מעיניו.

תודה לאסנת כהן, מנהלת אגף נפגעי פעולות איבה, שאפשרה נגישות למידע וסייעה ככל שביקשתי, ולעובדות האגף: גליה עידן, גלית בר נתן, תקוה לוי וחדוה אכולעפיה, שנענו תמיד לפניות לסיוע באיתור מידע ופרטים.

תודה לדניאלה רעייתי, שותפה אהובה, שלה חלק חשוב בתחקיר בכל הקשור לכריטניה, ולילדיי הבוגרים יעל ונדב, על גילויי סבלנות ועניין חלקי.

הספר עוסק בהיבטים של זיכרון והנצחה. בזיכרון האישי שלי עולים הוריי טובה ודוד, חמי וחמותי משה ורות (פטרישיה) ובני עדו, אהוב נפשי, שאינם עמנו. רוצה להאמין שהייתם גאים בספר זה. למותר לציין כי כל טעות וחוסר דיוק הם על אחריותי בלבד.

נעם אבן

פתח דבר

האזרחים בישראל הם חלק מהמאבק להקמת המדינה ולקיומה של מדינת ישראל מאז תחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, בשנים שלפני קום המדינה ובשנות מדינת ישראל. בהם היו נוסעים בדרכים, תושבי יישובי הספר, תלמידים במסגרת פעילויות של מוסדות החינוך ואזרחים שעלו לאוטובוס, שיצאו לקניות או לכילוי.

ההבדל בין עורף לחזית הולך ומטשטש במהלך השנים, ובשנים האחרונות מספר הנפגעים בעורף אף עולה על מספר הנפגעים בחזית. גם הטרור משנה פניו. בתחילה הטרור והפעילות המלחמתית היו רק בתחומי המדינה, אולם בהדרגה הפכו ישראלים ויהודים לפגיעים גם בחו"ל, אם עקב היותם ישראלים ויהודים או בעת שהם מטיילים ומתיירים ברחבי העולם.

המאבק בטרור היה והינו כורח במאבקה של מדינת ישראל להמשיך ריבונותה ועצמאותה. כבן למשפחה שכולה, ששכלה קרובים באירוע טרור ובמלחמות ישראל, אני שותף ומזדהה עם האובדן של המשפחות השכולות.

במקביל להקמת אתר האינטרנט לזכר חללי פעולות האיבה, הקמת האנדרטה הממלכתית לזכרם בהר הרצל בירושלים והכנת ספרי 'יזכור' בהם פורסמו קורות חייהם, אנו מבקשים להאיר את התהליך המיוחד של הכרת מוסדות המדינה בחובתם להנציח את זכרם של החללים ולתת להם מקום ראוי בין מפעלי ההנצחה הממלכתיים.

במהלך שנותיה של המדינה חלו שינויים ביחס לאזרחים החללים, שנעו מהתעלמות מהם בשנים הראשונות ועד הכללתם כיום במסגרת המונצחים

ביום הזיכרון. סקירת תהליך זה והצבעה על אבני הדרך במהלכו הם שיעור חשוב בתולדותיה של החברה בישראל, וזוהי ליבת הספר שלפנינו.

אנו, עובדי המוסד לביטוח לאומי, רואים באחריות שהוטלה עלינו, אחריות לטיפול באוכלוסיית נפגעי פעולות איבה, משום שליחות חשובה במיוחד. עובדי האגף לנפגעי פעולות איבה ואגף השיקום מגיעים למשפחות, מוודאים כי בני משפחה ונפגעי פעולות איבה מקבלים את זכויותיהם, מסייעים בשיקום אישי ומשפחתי ושומרים על קשר עם המשפחות. זאת ועוד, כיום נכללים האזרחים חללי פעולות האיבה במפעלי הנצחה ממלכתיים ובהם טקסי יום הזיכרון והנחת דגלי ישראל על קבריהם, שילוב הקרנת שמותיהם בטלוויזיה ושילוב סיפורים אישיים הנוגעים ללב כולנו באירוע שירים לזכרם, אשר נערך בכנסת ישראל מדי שנה בערבו של יום הזיכרון.

ד"ר נעם אבן פורס לפנינו תהליך מרתק של שינויים ביחס לאזרחים חללי פעולות האיבה. נושא חשוב זה, הנוגע בכאבן של אלפי משפחות בישראל, זוכה כאן לניתוח ולתיאור שמלמדים עד כמה התגברו והתמסדו במהלך השנים הזיכרון הלאומי וההנצחה הממלכתית של האזרחים שנפלו חלל.

אבקש להודות לעובדי המוסד לביטוח לאומי על חלקם בשינויים אלו. אנו נמשיך ונעשה ככל שניתן בכדי שאפשר יהיה לתת לנפגעי פעולות איבה ולמשפחות החללים את השירות הראוי והתומך ביותר.

נעזור במרפא ובשיקום, ונחבק את הפצועים ואת המשפחות השכולות.

פרופסור שלמה מור-רוסקי
מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי

מבוא

בבוקר 30.11.1947 יצא אוטובוס מנתניה בדרכו לירושלים. זה היה יום חורף ישראלי שגרתי בעיתוי פוליטי בלתי שגרתי – בלילה שלפניו חגגו ביישוב היהודי, אחרי שבאו"ם התקבלה תכנית החלוקה. 33 מדינות הצביעו בעד ההחלטה לסיים את המנדט הבריטי ולהקים שתי מדינות – יהודית וערבית – בגבולות ארץ ישראל (13 מדינות התנגדו להחלטה, ועשר נמנעו). כשהגיע האוטובוס לכפר הערבי יהודיה, ממערב למושב נחלים של ימינו, נורתה אש תופת לכיוונו. כנופיה מקומית שהמתינה להזדמנות לפיגוע הציבה מארב במקום ואנשיה פתחו באש על האוטובוס, ובהמשך על אוטובוס נוסף שהגיע לאזור. כמה נוסעים ובהם הנהג נפצעו בפיגוע. חמישה נוסעים נהרגו במקום.

ההרוגים נסעו באוטובוס בדרכם למשפחותיהם ולעיסוקיהם. בהם היו אסתר וויס, שחזרה לעבודתה באוניברסיטה העברית בהר הצופים אחרי ביקור משפחתי, ושושנה מזרחי, שנסעה לירושלים לפגוש את ארוסה.

ההתקפה הרצחנית, למחרת ההחלטה באו"ם, על אוטובוס מספר 2094 פתחה את השלב הראשון במלחמת העצמאות, שנקרא לימים 'שלב המלחמה בדרכים' והתאפיין בהתקפות על כלי רכב, ללא הבחנה בין נוסעיהם. מבחינת התוקפים הערבים לא היה הבדל אם הם פוגעים בחיילים בריטים, בלוחמי מחתרת או באזרחים תמימים.

שלוש מהנשים שנהרגו בהתקפה נקברו בבית העלמין בנתניה, בחלקה הצבאית החדשה שאך הוקמה ביישוב. אולם כל חמשת ההרוגים האזרחים לא נחשבו כחללי מלחמת העצמאות.

היחס אל אזרחים שנהרגו בפעולות איבה – גם במהלך מלחמה – הוא נושא רגיש ומרתק, שיעמוד במרכז ספר זה. סוגיית השינויים ביחס אל אותם אזרחים חללים תיבחן על רקע התהליכים שחלו במהלך השנים. היבטים שונים של הנצחה ושינויים מהותיים שתואמים תקופות ייחודיות ואירועים

מיוחדים ייבחנו בהמשך, שינויי חקיקה ושינוי ביחס החברה הישראלית ומוסדות השלטון לנושא הנצחת האזרחים חללי פעולות האיבה. התפיסה המקובלת הייתה שהיהודים נאלצים לשלם בדם עד שישבו בשלום על אדמתם בישראל, מדינתם הריבונית. הערבים, שכניהם, אינם מקבלים את עובדת התיישבותם וינסו לסלקם מכאן, לכן צפויים היהודים בארץ ישראל להיות מושא לפעולות טרור שיגבו מהם קורבן. זאת ועוד, היו שראו בכל רצח יהודי חלק מהתנאים שבתוכם קמה התנועה הציונית. ברל כצנלסון אמר בנושא זה, בשנת 1924: "אין הבדל אם אדם נרצח בידי פורעים באשר הוא יהודי, או בידי שודדים מן הערבים; בכל מקרה הוא קורבן לתנאי הקונפליקט שבהם מתרחשת שיבת ציון."

על התשלום, או לשון אחר על היעדר ברירה אחרת במאבק היהודים למדינה ריבונית, הייתה הסכמה. אולם, בשאלת מחויבות האומה להנצחת החללים נחלקה הפעילות המעשית לשתי דרגות של הקרבה. חברי הארגונים הלוחמים של לפני הקמת המדינה, כמו לוחמי צה"ל אחרי הקמתה, שנהרגו במהלך שירותם – בין אם בקרבות ובין אם לא – זכאים להנצחה ממלכתית כחללי צה"ל, ולימים שונתה ההגדרה לחללי מערכות ישראל. ואילו אזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור לא זכו להנצחה במסגרת ממלכתית, כמו לא היו שייכים לכל מסגרת באירוע בו נהרגו.

שתי שאלות ינחו אותנו במהלך הסקירה של האירועים: (1) האם ניתן לראות כי במהלך שנות קיומה של מדינת ישראל חלה תפנית ביחס מוסדות השלטון והחברה לאזרחים חללי פעולות איבה? (2) מהן נקודות המפתח והנסיונות – בתרבות הפוליטית בישראל – בהן חלו השינויים? כדי לבחון זוויות ראייה נוספות נסקור בנספח את התנהלות שלטונות בריטניה בסוגיה של הנצחת האזרחים בשנים בהן התמודדו עם טרור מצפון אירלנד.

נושא השכול בחברה הישראלית, כמו גם נושא ההנצחה, הם מרכזיים ורלוונטיים לכל אזרחי ישראל מהקמת המדינה ועד היום. בישראל, בהגיע כל אזרח או אזרחית לגיל 18 חל עליהם חוק גיוס חובה. מדינת ישראל נסמכת על אזרחיה הצעירים אשר נשבעים, עם גיוסם לצבא, להגן על המדינה, אפילו במחיר חייהם. למוסדות השלטון ובחברה הישראלית ברור לחלוטין

כי חובתה של המדינה להנציח את החיילים שחרפו נפשם ונפלו חלל. לא מפתיע, אם כן, שנושאי שכול והנצחה העסיקו חוקרים רבים ועומדים במרכז העניין של פרסומים שונים על היבטים מגוונים. אולם, מחקרים שנכתבו בנושאי הנצחה עוסקים, רובם ככולם, בנושא הנצחת חללי צה"ל ומערכות ישראל ולא בשאלת הנצחת אזרחים.

בעשור הראשון של מדינת ישראל התגבשו דפוסי הנצחה ונקבעו מוסכמות לגבי אופי הטקסים, נוסחי שילוט באתרי הנצחה ואופיים של אתרים אשר הוקמו לזכר הנופלים בקרב. שאלת הנצחת האזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות לא עלתה לדיון במסגרת ההתלבטויות על אופן הנצחת הנופלים וגיבוש דפוסי הזיכרון הקולקטיביים בעניינם.

במהלך השנים נוספו מחקרים רבים ומגוונים בעיקר סביב נושא הנצחת החיילים שנפלו והטיפול במשפחות החללים, לא בהקשר של הנצחת אזרחים שנהרגו בפעולות איבה. ניתן לאפיין את המחקרים על פי תחומים שונים, בהם היסטוריה, אמנות, משפט, ספרות, רווחה ותקשורת.

בתחום ההיסטורי פורסמו מחקרים המתעדים את מפעלי ההנצחה ואת הגופים המוסדיים שעסקו בהנצחה מראשית המדינה; התחום האמנותי והחזותי מיוצג במחקרים על אנדרטאות ואתרי הנצחה; בתחום הספרותי פורסמו מחקרים על סופרים ומשוררים שעסקו בשכול ובהנצחת הנופלים ועל יצירותיהם; בתחום התקשורת הכתובה והאלקטרונית נמסרו סקירות על אירועי טרור, פורסמו מאמרי דעה והובאו פרטים אישיים וסיפורים אישיים על אודות הנפגעים באירועים אלו; התחום המשפטי ותחום הרווחה לא עסקו בהנצחה אלא במשפחות החללים – בתחום המשפטי בחקיקה על אודות זכויותיהם של בני המשפחות לפיצוי על אובדן יקיריהם ובקביעת קריטריונים להגדרת אזרח כנפגע טרור ואיבה; בתחום הרווחה, העבודה הסוציאלית, בוצע מחקר מקיף שמתאר את מצבן הסוציו-אקונומי של משפחות האזרחים שנהרגו.

להלן כמה דוגמאות:

בתחום הספרות והשירה ניתחו במחקרים את התלכדות הניגודים שבצירוף 'אובדן – קניין' (למשל, חנה נוה, **בשבי האבל**, 1993). חנה נוה הגיעה למסקנה כי היצירה מחדדת את הצורך להיאחז בכלל, בהיות האבל משותף לכל האומה ובהיות האובדן שייך לכולנו, שהרי הנופלים הם הבנים של

מדינת ישראל. כך בשירה של רחל המשוררת 'מתי' (שירי רחל, תל-אביב: הוצאת דבר תשכ"ד):

הם בלבד נותרו לי, רק בהם בלבד
לא ינעץ המות סכיני החד.
במפנה הדרך, בערב היום
יקיפוני חרש, ילווני דם
ברית אמת היא לנו, קשר לא נפרד
רק אשר אבד לי – קנני לעד.

על ההבחנה בין שכול לאומי לשכול פרטי כתבו בהרחבה. זכר המלחמה המודרנית מוגדר כפרק בתולדות הלאומיות (ג'ורג' מוסה, הנופלים בקרב, 1993) והשכול נעשה לציר מרכזי בפוליטיקה ומשמש בוויכוח בין המחנות (רוביק רוזנטל, האם השכול מת? 2001).

במאמר בכתב העת 'פנים' תוארה התפתחות המציאות המוכרת לנו כיום, "ממצב שבו הורים קיבלו עליהם את המנדט החברתי, הסבור שתפקיד החיילים הוא להגן על המדינה, הם עברו בהדרגה למצב שבו הם דורשים בקולי קולות שהמדינה תגן על חיילינו." (יורם בילו, אליעזר ויצטום, "חיי ומותו של 'הגיבור הלאומי'", פנים, 1999).

בתחום העבודה הסוציאלית, בהתייחס אל מושג 'הקורבן' ובמחקר על אודות השתלשלות הטיפול הממסדי במשפחות, נסקר טיפול המשרד לנפגעי מלחמה במשפחות החללים. כמו כן בחנו החוקרים את מצבן הסוציו-אקונומי של המשפחות, במיוחד את זה של משפחות אזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות (אורי ינאי, "הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה", בתוך: בטחון סוציאלי [40], 1993). ראוי לציין שבשנות החמישים והשישים, השנים הראשונות לקיום המדינה, כמעט שלא הופנו דרישות כלפי מוסדות השלטון להכריע בשאלת מעמדם של אזרחים חללי פעולות איבה. דיונים שהתקיימו מספר פעמים נגעו תמיד בשאלת הפיצוי הכספי לנפגעים שהיו תושבי היישובים הקרובים לגבול. הטענה החוזרת כלפי הממשלה הייתה שראוי לדאוג למי שנשלחו להתיישב באותם יישובים מרוחקים. מקרים בהם נדרש

פיצוי למשפחות נפתרו באופן נקודתי עד אישור החוק לפיצוי נפגעי הספר בשנת 1956 ואישור חוק נפגעי פעולות איבה בשנת 1970.

עובדה היא שהמחקרים הם על חללי צה"ל, על משפחות שכולות ועל העולם הסובב אותם. לבד מדיווחים בעקבות אירועי טרור אין מחקרים שמתמקדים באזרחים חללי פעולות איבה. מכך ניתן להסיק כי הנושא לא עולה לסדר היום בעשורים הראשונים של המדינה.

ראוי להבהיר שהנושא קיים במציאות הישראלית. אזרחים נהרגו בפעולות טרור, ילדים נפגעו ממוקשים באזורי ספר וכלי רכב הותקפו בדרכים. זאת ועוד, התגובות הרשמיות מתייחסות לעובדה שהאזרחים נהרגו רק בשל היותם אזרחי המדינה. אולם, השאלה האם אזרחים זכאים להנצחה ממלכתית כמו היו 'חייליה' של המדינה מוזכרת רק מדי פעם. עיון במחקרים השונים מלמד עד כמה התעלמו מאזרחים שנהרגו בפעולות איבה כמי שזכאים להתייחסות בדומה לחללי צה"ל. אמירה זו אינה ערכית-שיפוטית. אין הכוונה להצהיר כי אזרחים-חללים אמורים לקבל יחס דומה לחללי צה"ל. אולם, העובדה שהשאלה לא נשאלה מהווה סיבה לבדיקת הנושא.

העיסוק הנרחב בתרבות השכול ובתרבות ההנצחה בישראל מלמד עד כמה הנושא רגיש, אינו יורד מהכותרות וחווה תהפוכות במהלך שנותיה של המדינה. האזרחים נפקדים מהדיון, למרות אירועים קשים שאין אפשרות להתעלם מהם. לדוגמה: ההתקפה על האוטובוס במעלה עקרבים, 1954; רצח הספורטאים באולימפיאדת מינכן, 1972; התקפות המחבלים בקריית שמונה ובמעלות, 1974. היעדרות האזרחים מהדיון מחדדת את הצורך לבחון את התפתחות היחס לאזרחים חללי פעולות איבה. ספר זה נועד למלא את החסר בתחום ולאבחן כיצד התפתח הנושא לאורך השנים.

באיסוף המידע שבבסיס הספר בחרתי לשלב בין עיון במסמכים רשמיים ובהם החלטות ממשלה, דיוני הכנסת, פרוטוקולים של ועדות ציבוריות ושל ועדות שרים, לבין מקורות אישיים ובהם יומנים, מכתבים ומחקרים שפורסמו בנושאים רלוונטיים לנושא הנחקר. מקור חשוב, מלמד ומעשיר הם עיתוני התקופה (העיתונות היומית). העיתונות הכתובה ממלאת תפקיד מרכזי בשיח הציבורי, שהוא אחד היסודות של החיים הדמוקרטיים, ומשמשת גורם מתווך דו-סטרי בין האזרחים לשלטון. זהו ציר להעברת מידע בין המדינה לאזרחיה

על אודות הלך הרוח ברחוב. דיווחי העיתונים מספקים חומר רב ומפורט על מהלך טקסים ועל החלטות חשובות בנוגע למיסוד מפעלי ההנצחה הנדרונים. מקורות אלה, שהם עשירים בתוכן אישי וחוייתי, מוסיפים על עצם אזכור האירועים שהתרחשו גם את עמדותיהם של הכותבים ושל הקבוצה החברתית בה מדובר כלפי האירועים. כך ניתן לבחון את המשמעויות שיוחסו למאורעות. בחינת העיתונות בשנים הנחקרות מלמדת כי אין לראותה ככלי דיווח בלבד. העיסוק החוזר, המעקב אחרי משפחות ואירועים והבמה שניתנה לבני משפחה, לדוברים רשמיים ולפעולות מקומיות, כל אלה הובילו להפיכת העיתונות למעצבת דעת קהל ולא רק למדווחת עליה. ראינו זאת במיוחד בשנות התשעים מרובות אירועי הטרור, בהן כותרות העיתונים, תמונות קשות של אוטובוסים, של גופות נרצחים ושל בני משפחה בשעתם הקשה לא נתנו מנוח ולא אפשרו מעבר לסדר היום אחרי האירועים. לעתים הוכתבה המדיניות גם בעקבות חשיפה ציבורית, שהתאפשרה בזכות אמצעי התקשורת.

במילים אחרות, המקורות משקפים את פניה של החברה בהקשר הנתון. נושא המחקר מהווה, כך ניתן להציע, נושא תרבותי. יחס החברה לאזרחים חללי פעולות האיבה מקבל ביטוי ברפרטואר התרבותי – למשל בהנצחה פיזית ובטקסי הנצחה.

השינוי ביחס לחללים, שאותו אנו מבקשים לזהות, מהווה כאמור שינוי תרבותי, וכדי לזהות את אוכלוסיית המחקר והמקורות תחת הנחה זו אימצנו את מודל 'הגורמים הפועלים בתרבות' (איתמר אבן זוהר, 1997). על פי מודל זה התרבות, וליתר דיוק הרפרטואר התרבותי, מתקיים כתוצר איזון של ארבעה גורמי השפעה: צרכן, יצרן, מוסדות ושוק.

תהליך היצירה התרבותית מתואר כמודל כך: בראשית ישנו צרכן המעוניין לצרוך מוצר תרבותי שמיוצר על ידי יצרנים. לחילופין, ישנו יוצר אשר מייצר מוצר תרבותי ותר אחר צרכנים. אולם הצרכן והיצרן חייבים לפעול בתוך מרחב כלשהו. הרפרטואר התרבותי שהם מבקשים ליצור אינו מתקיים בחלל ריק, או רק ביניהם במחשכים, אלא נשלט ומאורגן על ידי המוסדות, ומתקיים בתוך שוק – מרחב ממשי – כלשהו. המוסדות הרשמיים מצד אחד והשוק מהצד השני הם התומכים בקיומו של רפרטואר תרבותי, ולמעשה מאפשרים את קיומו.

אם ניישם מודל זה על סוגיית ההנצחה נוכל לטעון שהצרכנים הם הזוכרים (למשל קרובי החללים) והמוצר התרבותי הם האנדרטאות ואירועי ההנצחה השונים. ברור לכול שהזוכרים מנציחים את יקיריהם באופן אישי ובמרחב הפרטי. אולם כדי שהנצחה זו תתקיים ברפרטואר התרבותי של מדינת ישראל היא חייבת להתקיים במרחב הציבורי. על כן נדרשת מעורבותם של המוסדות, למשל גופי הממשל המאשרים הקמת אנדרטאות, ונדרש שוק – למשל, פרסום דבר קיומו של טקס ההנצחה בתקשורת.

שינוי ביחס לחללים יתרחש, על פי המודל, אם יחול שינוי במאזן הכוחות בין ארבעת הגורמים לעיל. לדוגמה, אם קרובי משפחות החללים (הצרכנים) מעוניינים להבליט את הנצחת יקיריהם במרחב הציבורי הם ישאפו לקבל את ההכרה המוסדית, למשל בהחלטות ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים. הם גם ישאפו לקיים את ההנצחה במרחב ציבורי כלשהו, כגון: במאמרי עמדה באמצעי התקשורת, בספרים ובפרסומים, בהקמת אנדרטה פיזית וכדומה.

על פי מודל זה השינוי התרבותי, אם יתקיים, יתממש באמצעות החלטות מוסדיות ובאמצעות פעילויות במרחב התקשורתי והפיזי הציבורי. כלומר, אם נמצא שמוסדות המדינה קיבלו החלטות חדשות בנושא, וכן אם נמצא שכלי התקשורת נתנו ביטוי לעמדות החדשות, או שחל שינוי כלשהו במרחב הפיזי הציבורי, אז נוכל לטעון כי חל שינוי ברפרטואר התרבותי. יתרה מכך, נוכל להגדיר גם את זהות הגורם, מבין הארבעה, שהניע את תהליך השינוי.

במילים אחרות, מחקר התרבות מצביע על שני מקורות מרכזיים לזיהוי שינוי תרבותי: החלטות מוסדיות, ומידע במרחב הציבורי כגון תקשורת, ספרים ואנדרטאות. נוכל אם כך לסכם כי לפי מודל זה אנו תרים אחר מקורות המוניים, כגון פרסומים בתקשורת, אשר יבטאו כי מתחולל שינוי ביחסי העוצמה הפוליטיים בין הכוחות העוסקים בנושא הנדון. נוכל לעקוב אחר פרסומים אלה ולבחון באיזה שלב מצליח הלחץ הציבורי לגרום לנושא להפוך לסוגיה בזירת קבלת ההחלטות, בהתאם לשלב שבו מתכנסים הגופים המוסדיים לדון בנושא ולנסח מדיניות חדשה.

לעניין ההחלטות המוסדיות נבחן את הגעת הנושא לזירת קבלת ההחלטות. נראה כי נושא הנצחת האזרחים עלה לסדר היום הציבורי והפך

ל'סוגיה' שהצליחה לעבור מחסום נראות מסוים. אותו מחסום מסווג נושאי דיומא לקריטיים יותר או פחות בעיני הציבור. סוגיית הנצחת האזרחים במדינת ישראל הפכה לכזאת שמתייחסים אליה בזירת קבלת ההחלטות. יחסי העוצמה הפוליטיים הם בעלי משקל רב בכל הנוגע לקביעה או שינוי של מדיניות ונהלים או מנהגים קיימים (אלעד פלד, "אידיאולוגיה ועוצמה פוליטית". מגמות, כרך כ"ח, 1984).

נבחן כיצד קם גוף ציבורי בעל כוח שיהיה חזק יותר מהבירוקרטיה, השמרנית מעצם טיבה. מטרתו של אותו גוף היא להצליח לגרום לכנסת או לממשלה להקים ועדה שתציע המלצות חדשות בנושא. מאוחר יותר תהיה שאיפה לפעול למען תקצוב השינוי שהוועדה החליטה עליו. פעילותו של גוף כזה אינה נעשית במחשכים. כדי להניע את היחס אל האזרחים החללים אל מעבר למחסום הנראות יש לבצע מהלכים בעלי בולטות רבה, למשל: לערוך ימי עיון, לעודד פרסומים בתקשורת, לשלוח מכתבים למשפיעים ובהם שרים וחברי כנסת ולהתסיס את השטח.

בספר נמנעתי מריבוי הערות שוליים, כדי לא לפגוע ברצף הקריאה וכדי להימנע מהצורך לשמור על דיוק אקדמי שלעתים אינו ידידותי לכלל הקוראים. אביא בקצרה את עיקר המקורות בהם נעזרתי. אפשר להגיע לחלק גדול מהמקורות בעיון בעבודה לתואר דוקטור שהגשתי בשנת 2007 באוניברסיטת בר-אילן.

להלן פירוט כללי של המקורות: לאיסוף המידע נעזרתי במסמכים רשמיים ובמכתבים של מוסדות השלטון: ממשלת ישראל; המשרד לנפגעי מלחמה (עד 1951); משרד הסעד ומאוחר יותר משרד העבודה; המוסד לכיטוח לאומי; משרד הביטחון – היחידה להנצחת החייל; ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים; כנסת ישראל – דיוני מליאה ודיוני ועדת הפנים של הכנסת; ממשלת בריטניה, רשות הפיזיו לנפגעי פשיעה –

Criminal Injuries Compensation Authority — C.I.C.A

בנוסף השתמשתי בפרוטוקולים, מסמכים רשמיים ומכתבים של גופים משולבים לשלטון ולציבור: המועצה הציבורית להנצחת החייל; הוועדה הציבורית להנצחת חללי פעולות האיבה (ועדת השופט מלץ).

הנתונים אודות חללי צה"ל מבוססים על שני מקורות: אתר האינטרנט

'יזכור' של משרד הביטחון izkor.mod.gov.il ובסיס הנתונים של מערכת גל-עד של חברת תבונה-מילניום פתרונות מידע ואינטרנט. המחבר מודה לחברת תבונה-מילניום על הסיוע בניתוח המידע. נתונים אודות אזרחים מבוססים על בסיס הנתונים של מאגר המידע אודות אזרחים חללי פעולות איבה וטרור. מאגר המידע מנוהל עבור המוסד לביטוח לאומי.

אחרי עיון במסמכים כתובים השלמתי את הפרטים באמצעות ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות השלטון ובגופים משולבים: המוסד לביטוח לאומי; המועצה הציבורית להנצחת החייל; הוועדה הציבורית להנצחת חללי פעולות האיבה. לצד נציגי מוסדות השלטון ראייתי גם פעילים בארגון נפגעי פעולות איבה. השיחות עמם השלימו את הבנת מורכבות הנושא והשקפה על כל החלטה וכל מהלך מהזוויות השונות.

מקור מידע משמעותי ביותר עבור הספר הם קורות חיי האזרחים החללים, כפי שנכתבו בידי קרובי משפחותיהם ופורסמו במסגרת מאגר המידע של ספר ואתר יזכור מטעם המוסד לביטוח לאומי. לכתובת הפרק על בריטניה בחנתי קורות חיים ומסמכים בארכיון הממוקם במוזיאון המלחמה האימפריאלי בלונדון.

שני סרטים וכתבה תיעודית בהפקת הערוץ הראשון אפשרו לראות תמונות מקוריות מאירועים שונים, ולהצליב מידע שכבר היה קיים עם מראה עיניים.

בנוסף לספרות מחקרית עיינתי בספרי הנצחה בהוצאה פרטית או ביוזמה פרטית של משפחות וחברים. חלק משמעותי היה לעיון במאמרים, כתבות וידיעות בעיתונות היומית: הארץ; ידיעות אחרונות; דבר; מעריב. באירוע משנת 2014 פניתי גם לרשתות חברתיות ולאתרי עיתונות ברשת: ערוץ 7, ynet ו-nrg. בעקבות ציטוטים חוזרים של דברי שירה ופרוזה עיינתי ביצירות שירה וספרות הנוגעות לנושא הנצחה. אין ספק שלא פעם ביטאו יצירות אלה בכירור ובחדות את הרעיונות שעלו ממסמכים שונים, רשמיים ופרטיים.

הספר שלפנינו נערך על פי סדר הפרקים להלן:

בפרק הראשון תוצג סקירה היסטורית שמטרתה לחבר את הקוראים לכמה אירועים מרכזיים ולאווירת אותם ימים. בנוסף, יוצגו בפרק שלוש אבני דרך

משמעותיות לדיון בנושא מעמדם של האזרחים חללי פעולות האיבה – ראשית אבחן את חקיקת חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה משנת 1970. חוק זה הסדיר את נושא הפיצוי והתגמול וקבע כי הנפגעים ומשפחות החללים זכאים לפיצוי ולתגמולים בשל העובדה שהאירועים התקיימו על רקע לאומי וכל מי שנפגע זכאי לפיצוי מהמדינה; בשנת 1998, במלאת יובל שנים למדינת ישראל, נחנכה האנדרטה הממלכתית לחללי פעולות האיבה. האנדרטה הוקמה בהר הרצל בירושלים. אתאר את היוזמה, את תהליך האישורים וההקמה עד לטקס ביום הזיכרון 1998; בשנת 2000 פורסמו מסקנות הוועדה בראשות השופט יעקב מליץ להנצחת חללי פעולות האיבה. אישור הדו"ח בממשלה הסדיר את נושא הטקס המרכזי ביום הזיכרון וקבע, למעשה, כי אזרחים נכללים במפעל ההנצחה הממלכתי, ובראשו טקס יום הזיכרון בהר הרצל במעמד הנהגת המדינה.

בפרק השני נבחן שישה אירועים שנבחרו כאירועים מכוננים. באמצעותם אבקש להציג את תהליך ההכרה של החברה בישראל ושל מוסדות השלטון במעמד הממלכתי של חללי פעולות איבה כמי שזכאים להנצחה ממלכתית במדינת ישראל.

נראה כי ששת האירועים שנבחרו מרכיבים יחדיו תמונה כוללת אשר תיתן מענה לנושא הנידון בספר. ייתכן שבחינה מוקדמת של האירועים תלמד כי בכל אחד מהם ניתן למצוא היבט ייחודי אשר הופכו לאירוע מכונן. איני בא לטעון כי רק אירועים אלו גרמו לשינוי (מצטבר) ביחס לחללי פעולות איבה, אולם אראה באיזה אופן הם משמעותיים, בתחומים משלימים, ומהווים גורם מכריע להתקדמות ולשינוי של ממש ביחס לאזרחים הנפגעים. ששת האירועים המכוננים שנבחרו להצביע, כל אחד בייחודו, על התהליכים שיצרו יחדיו את השינוי יאפשרו בחינה של המרקם החברתי והפוליטי של התקופה יחד עם הנסיבות ההיסטוריות שהובילו למהלכים תקשורתיים שונים במהותם. ואלו הם:

1. אירוע מעלה עקרבים, בשנת 1954, בו נרצחו 11 נוסעי אוטובוס שהותקפו בדרכם מאילת למרכז הארץ.
2. אירוע מעלות, בשנת 1974, בו נרצחו 22 תלמידי בית ספר מצפת שישנו במעלות במהלך הטיוול השנתי.

3. ההחלטה, בשנת 1978, על תחקיר וכתובת ספר 'זכור' בו ייכללו האזרחים שנהרגו במהלך המאבק להקמת המדינה, מראשית הציונות.
4. רצח הנערה הלנה ראפ, בשנת 1992 בכת ים. אירוע שהוביל להפגנות אלימות ברחבי העיר והאזור ולנקיטת עמדה ומנהיגות מצד אביה של הלנה, זאב ראפ.
5. התפוצצות מחבל מתאבד במעבר חציה בדיזנגוף סנטר בתל-אביב בשנת 1996. אירוע בו היו 13 הרוגים ובהם שלוש נערות, חברות קרובות שנסעו לבלות בתל-אביב בחג פורים.
6. אירוע חטיפתם ורציחתם בקיץ 2014 של שלושה נערים, תלמידי ישיבה, שחיכו לטרמפ בצומת בגוש עציון.

בפרק השלישי אציג את אבני הדרך בתהליך ההכרה, החל בשנת 2000. בחרתי לפתוח בשנה זו בשל פרסום מסקנות הוועדה בראשות השופט יעקב מלץ להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור, ואישור דו"ח הוועדה בממשלה. בעקבות המסקנות סוכם על קיום טקס האזכרה הממלכתי ביום הזיכרון. במהלך 14 השנים הבאות חלו שינויים מהותיים בהיקף מפעלי ההנצחה הממלכתיים לאזרחים. נבחן את התהליך ואת אבני הדרך עד השנה המסכמת את המחקר – שנת 2014.

אחרי הסיכום מובא נספח, ובו תיאור מדיניות ממשלת בריטניה ביחס לאזרחים שנהרגו במלחמת העולם ובפעולות טרור שבוצעו בבריטניה. נלמד על אודות החקיקה הבריטית אשר הסדירה את מעמד נפגעי הטרור ונבחן את נושא ההנצחה, כך תתאפשר בחינה בממד השוואתי של התחום.

רקע היסטורי, 1949-2000

פתח דבר – תקופת היישוב

רצח על רקע לאומני מוכר בארץ ישראל מאמצע המאה התשע-עשרה (1851). יהודים נרצחו בשל פעילות ציבורית ובגלל ניסיונות לקבוע עובדות בשטח במסגרת התיישבותית וקהילתית ברחבי הארץ. האזרח הראשון שהוכר, לימים, כחלל פעולת איבה היה ר' אברהם שלמה זלמן צורף (הראש"ז), שנרצח בתאריך 16.9.1851 בירושלים.

בקורות החיים, שפורסמו בספר יזכור ובאתר ההנצחה לאזרחים חללי פעולות איבה, מתואר ניסיון קודם לרוצחו, בשל פעילותו בקרב היישוב היהודי:

הצלחתו של הראש"ז בביצור היישוב היהודי בירושלים והחזרת החזקה על ה'חורבה' לידי היהודים הייתה לצנינים בעיני הערבים, והם חיפשו דרכים לנקום בו. פעם אחת נורה אליו כדור רובה מן המארב, אך החטיא, והיורה במנוסתו נפל לבור מים וטבע. בפעם השנייה, כאשר הלך כמנהגו לבית-הכנסת להתפלל תפילת ותיקין, הוכה מאחוריו על ראשו במכת חרב. הראש"ז נפל מתבוסס בדמו ואיבד את הכרתו.

בסיפור תולדות הציונות והקמת המדינה זכורים האירועים המרכזיים בהם נרצחו יהודים על ידי ערבים, כמו מאורעות הכותל והפרעות בעקבותיהם בירושלים במהלך השנים 1920-1921, טבח יהודי חברון במאורעות תרפ"ט (1929), ופרעות בירושלים, בצפת ובכמה יישובים נוספים. בשנים אלו ארגון

ה'הגנה' כבר פעל בירושלים, בתל-אביב, בפתח תקווה וביישובים נוספים. במהלך האירועים נהרגו גם חברי 'הגנה' שלימים הוכרו כחללי מערכות ישראל; בתקופת המרד הערבי הגדול, בין השנים 1936-1939 נהרגו לצד חברי 'הגנה' שנפלו על משמרתם גם אזרחים. אלה נפגעו באותם אירועים אך לא היו שייכים לארגון ממלכתי ('יישובי'). לכן לא זכו להנצחה ממלכתית. דוגמה קיצונית לכך אפשר למצוא בהנצחת חללי מאורעות 1936-1939, כאשר פורעים ערבים נכנסו לבית בכפר גיבתון, סמוך לרחובות, בתאריך 28.2.1939. הם הרגו את אם המשפחה ושלושה מילדיה. האם והבן הבכור היו חברים בארגון ה'הגנה' ועל כן הונצחו באנדרטה ובספר 'יזכור' לחללי מערכות ישראל. אך מקומם של שני הבנים הצעירים נפקד. בשנים הבאות, ובמיוחד בתקופת המאבק להקמת המדינה עד פרוץ מלחמת העצמאות והקמת המדינה (1945-1948), חווה היישוב התקפות טרור רבות ובהן תקיפות בדרכים, התקפות על אזרחים והרוגים ופצועים בקרבות של לוחמי המחתרות. עד סיום מלחמת העצמאות נהרגו כ-1,500 אזרחים. מעל 900 מהם נהרגו במהלך המלחמה.

1947-1967

ב-20 ביולי 1949 נחתם ברודוס הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה, ההסכם שסיים את מלחמת העצמאות אחרי שקדמו לו ההסכמים שנחתמו בין ישראל למצרים, לירדן וללבנון. בהסכמים נקבע כי משקיפי האו"ם יפקחו על שמירת ההתחייבויות. הגבול שנקבע היה תוואי 'הקו הירוק', שנותר הגבול של מדינת ישראל עד מלחמת ששת הימים.

אחרי סיום מלחמת העצמאות הונהגה בישראל מדיניות הקיצוב (תקופת הצנע), בה הוגבלו מכסות מזון ומוצרי צריכה. מדיניות זו הונהגה בשנת 1949 ונמשכה עד 1959. במסגרת מדיניות הצנע נקבעה הקצבה יומית לנפש, שכללה לרוב 60 גרם קמח, 17 גרם אורז ו-8 גרם אטריות. בעקבות ההקצבות היומיות של מזון והגבלות על מוצרי צריכה התפתח שוק שחור נרחב. על פי נתוני משטרת ישראל נפתחו בשנים 1949-1950 למעלה מ-5,000 תיקים נגד אזרחים שהיו מעורבים בפעילות בשוק השחור.

הסיבה המרכזית להנהגת הקיצוב על ידי הממשלה, באחריות השר רב יוסף, הייתה קליטת העלייה ההמונית, שחייבה הקפדה על משטר של צמצום. בשנותיה הראשונות של ישראל, לאחר הכרזת העצמאות, הוכפל מספר האזרחים. עולים הגיעו מארצות ערב, פליטים וניצולי שואה הגיעו מאירופה. עולים רבים הופנו למעברות ולשיכונים זמניים, למחנות אוהלים וליישובי ספר שהוקמו בסמוך לגבולות המדינה.

עם תום מלחמת העצמאות, בה נפלו כ-5,000 חיילים (ומעל ל-900 אזרחים), התארגנו במהלך שנת 1949 באורח ספונטני הורים ומשפחות שכולות מהערים הגדולות תל-אביב, חיפה וירושלים כדי להתוות פעילות של הנצחה וקיום טקסים לזכר יקיריהם. במהרה הפכה ההתארגנות למוסדרת במסגרת הארגון הארצי 'יד לבנים'.

בשנת 1950, בעקבות הבעת מחאה מצד 500 הורים שכולים וקרובי חללים שהתכנסו בתל-אביב, החלה לפעול 'המועצה הציבורית להנצחת החייל'. המועצה הוקמה כבר בשנת 1949, אך עד הבעת מחאת ההורים לא התכנסה.

בשלהי מלחמת העצמאות הוקמה במשרד הביטחון יחידה מיוחדת שתפקידה היה ליצור קשר עם משפחות שיקיריהן נפלו במערכות ישראל. המחלקה (לימים היחידה להנצחת החייל) מטפלת עד היום בהקמת אנדרטאות חיליות ויחידתיות, במפעלי הנצחה, בפרסום ספרי 'יזכור', בהוצאה לאור של ספרי 'גוילי אש' המכילים כתבים שנותרו בעיזבונם של נופלים, בהקמה ובתחזוקה של בתי עלמין צבאיים.

בישיבה הראשונה של הוועדה למצבות זיכרון (שפעלה במסגרת המועצה הציבורית להנצחת החייל, נ.א.), נקבעו עובדות עקרוניות. אציג אותן בשל חשיבותן בקביעת דפוסי הנצחה במדינת ישראל. להלן כמה מההחלטות:

1. כל מצבת זיכרון תיקרא 'גל-עד'.

בישיבה הודיע מנהל המחלקה להנצחת החייל, יוסף דקל, כי כבר נקבע מכרז (הכרזה, במקור) לשני 'גל-עד', האחד בקריה בירושלים לזכר החייל האלמוני, והשני לפורצי הדרך, בקילומטר ה-23, שיהיה לחיילים ולאזרחים [הדגשה שלי, נ.א.]. כל יתר ה'גל-עד' שיוקמו על ידי הממשלה יהיו רק לפעולות הצבא.

הייתה זו הפעם היחידה בה הוזכר בפירוש כי גל-עד או פעולת הנצחה שמוקמים על ידי משרד הביטחון של מדינת ישראל ייועדו לחיילים ולאזרחים. בשנה בה מדובר, ובכל השנים שיחלפו עד הקמת האנדרטה לחללי פעולות האיבה והטרור בהר הרצל (1998), לא טיפל משרד הביטחון בהנצחת אזרחים. גם בהודעה זו לא ברור מה מעמדם של האזרחים. בהמשך הודגש כי באנדרטאות יסופר סיפור הקרבות והפעולות הצבאיות, ולא סיפוריהם של הלוחמים כפרטים.

2. 'יוקמו' גל-עד' במקומות הבאים: (א) ללוחמי הדרום בצומת פלוג'ה; (ב) ללוחמי הגליל המערבי בסביבות תרשיחא-יחיעם; (ג) לאנשי גוש עציון בסביבות נפילת הל"ה; (ד) ללוחמי הגליל התחתון בסביבות סג'רה; (ה) ללוחמי הגליל העליון בנבי יושע; (ו) למגיני העמק בדרך לג'נין, על יד סנדלה; (ז) למגיני עמק הירדן בין דגניה לצמח.

(...)

5. הוחלט כי גלי העד ינציחו פעולות קרב ולא יופיעו עליהם שמות הנופלים.

ההחלטה על הקמת אנדרטאות המציינות את קרבות מלחמת העצמאות הייתה ברוחו של דוד בן-גוריון. האחרון הביע רצון להעמדת עמודי זיכרון בכל מקום שהתרחש בו אירוע חשוב במסגרת מלחמת העצמאות. החלטה עקרונית זו התוותה את הדרך להקמת אנדרטאות חילויות, חטיבתיות ויחידתיות במהלך השנים. הסעיף החמישי בהחלטת הוועדה, המונע הנצחת שמות הנופלים, לא עמד במבחן הזמן. על האנדרטאות היחידתיות, כמו גם על אנדרטאות זיכרון לכני יישובים שונים בתוך היישוב, חקקו את שמות הנופלים שביקשו להנציח.

המעטפת החזותית של החלטות הוועדה הייתה אחידה, אך מתחת לה רחשו גם קולות אחרים. אמנם מיד אחרי מלחמת העצמאות כתבו על השכול שנלוותה לו גאווה על "לכתם כגיבורים", תהילה לאלו שהקריבו עצמם למען מטרה נעלה. כך התבטא אב שכול: "איני יודע בזכות מה הגעתי לכן כזה, שהראה בחייו ובקצו הטראגי גבורה עילאית בלי חשבון"; ואם שכולה: "הרי לך גידלתיו, שיעמוד גאה לצד עמו ויילחם בעת הצורך". אולם כבר

בשנים הראשונות שאחרי מלחמת העצמאות היו שרצו להביע את הכאב האישי, ולא לקשור אותו באופן מיידי לגאווה הלאומית על הזכות להיכלל בין אותם אלה שזכו להגן על הארץ.

הסופרת יהודית הנדל הכניסה בסוף הסיפור 'קבר בנים', בקובץ אנשים אחרים הם, משפטי סיום על אב שעולה לקבר בנו. לפני עזיבתו את הקבר הוא מניח את מעילו על המצבה. הנדל מספרת כי העורכים בהוצאה לאור השמיטו את הסוף משום שלא יאה שהאב ייראה בחולשתו, שהרי ההורים השכולים מקבלים את הדין ואף מברכים עליו. לאחר שהתעקשה על אי-השמטת הסוף שכתבה הגיעו לפשרה עם הסופרת והסוף עודן מעט. המשורר אברהם חלפי ביטא בשירו 'תחילה בוכים' קול של עצבות קשה מנשוא. אין הקלה בעובדה שהשכול אינו אישי, אלא כמו משותף לאומה כולה:

תחילה בוכים, אחר כך הבכי מתאבן.
אחר כך זוכרים דבר אחד ויחיד: את נפילת הבן.
ואין אומרים דבר, או מדברים על גשם ועל מה נשמע.
ועל משהו עוד. ועוד על משהו, והאזן בין כה לא תשמע.
ושותקים.
וקמים מן הכסא. ויושבים. וקמים. ושוב.
ויודעים דבר אחד ויחיד: לא ישוב.

חיים גורי כתב על הרעות וחיים חפר על הלוחמים שהיו בראש כולם. הם היו יפי הבלורית והתואר ומאירי עיניים, בעלי זיו עלומים. המילים והמנגינה ליוו את הטקסים והושרו בפי כול.

יש הטוענים שהמשוררים שיתפו פעולה עם המנהיגים וטיפחו את הדימוי המיתי והרומנטי. אפשר להציע גם ניתוח אחר: משוררים שלחמו בעצמם בשדה הקרב תיארו את תחושותיהם באותם רגעי פחד, כאב וחרדה אמיתית לגורלם האישי ולגורל המדינה הצעירה. תחושה שאתה, עם חבריך הטובים, נמצא במצב קשה מנשוא.

המשורר יהודה עמיחי לחם באיסדוד (אשדוד של ימינו) ותיאר את התחושות המורכבות שחש בעקבות אותה לחימה. כך בשיר 'מאז':

... 'הרגשות געשו' כך אמרו אז, 'התקוות
 גאו', כך אמרו ולא אומרים עוד,
 'האמנויות פרחו', כך אמרו ספרי ההיסטוריה,
 'המדע שגשג', כך אמרו,
 'רוח ערב הצנה להם את המצח
 הלוהט', כך אמרו אז,
 'רוח בקר בדרה להם את בלוריתם',
 כך אמרו.
 ומאז הרוחות עושות דברים אחרים,
 ומאז המלים אומרות דברים אחרים,
 (אל תראוני שאני חי).
 כי נפלתי בחולות הרכים והחורים
 של אשדוד במלחמת השחרור.

עמנואל סיון ("תעודה: ההורה השכול כקורבן חי", בתוך: אלפיים, 1998)
 הציג מכתבים וקטעי יומן שכתבו הורים שכולים במלחמת העצמאות.
 הקטעים, השמורים בארכיון צה"ל ובמערכת הביטחון, לא נחשפו עד שנות
 התשעים. סיון כותב כי ההורים בדרך כלל קיבלו את הקביעה שמלחמת
 העצמאות הייתה מוצדקת. אולם, לצד הסכמה זו הם הביעו את כאבם העצום
 ולא הציבו עצמם כמי שמובילים בגאון את זכר בניהם שנפלו. הם התמודדו
 עם הקושי והכאב שאין לשאתם.

קטעים אלה מהווים סדק במראה האחיד של השכול הלאומי, הבנים של
 כולנו וגאוות ההורים על גבורת ילדיהם. סדק זה ילך ויעמיק במרוצת השנים.
 לפיכך, ציטוט קטעים מתוך המכתבים חשוב ויהווה אבן דרך בתהליך הנמשך
 והולך – שינוי יחס ההורים ובני המשפחות אל מושג השכול הציבורי –
 תהליך שבאמצעותו אפשר להסביר גם חלקים מהותיים בשינוי היחס כלפי
 אזרחים חללי פעולות איבה.

לדוגמה, מכתבו של אב שכול מכפר חסידים:

הריני מאשר בזה קבלת מגילת הקלף ונשלחה להורים השכולים
 בחתימת ראש הממשלה הראשון ושר הביטחון דוד בן-גוריון. נ.א.].

בחתימתו המהוללה של ראש ממשלתנו בקשר עם נפילת בני היחיד דוד הי"ד. ועלי להודיעכם שמחשבותי הראשונה הייתה להחזיר לכם את איגרת הכבוד הזאת...

'הגנת המולדת, חירותה ועצמאותה' לא דרשה בהחלט את הקרב בעיראק אל-מנשייה...

וכך נגזר על שכולי בני עיראק אל-מנשייה סבל כפול ומשולש. אובדן הבנים, הכרה מעיקה שאסונם הוא תוצאה של 'שוויץ' של מפקד מופקר ובלתי אחראי, מיתה איומה וקבורת ביזיון... השאלתם את עצמכם איך בילו אני ושכמותי את יום העצמאות? לא, לא ינעם לכם לדעת זאת. אף על פי שהייתי אני בין השואפים לעצמאות.

כאן המקום להעלות נקודה נוספת: העניין אינו בסוג הפניות ובאיכות השירות שניתן למשפחות האבלות. הנתון המשמעותי הוא עצם היכולת לפנות: קיומה של כתובת ברורה שאינה מתחמקת מטיפול בכל שאלה. היחידה להנצחת החייל, שעובדיה אינם מבטלים הורה שכול ואינם מתעלמים מפניות ומהערות גם אם אינם יכולים לתת מענה מעשי, היא גורם אליו ניתן לפנות. ההקשבה והתקשורת הם הדוגמה להבדל בין יחס מוסדות המדינה לחללי מערכות ישראל, ולהיעדר היחס לחללים האזרחים בפעולות האיבה בשנים אלה. מכתב אחר, של ישראל עמיקם מחיפה, מתאר את השבר של ההורים השכולים ומזהיר את ראש הממשלה כי יש להיערך ולטפל בהם:

קרה הדבר כי בעת ובעונה אחת בשעה שעולמם של הורים שכולים חרב ונהרס – קמה וזרחה השמש לעמנו, והכיסופים מדורי דורות לגאולה שלמה מתגשמים והולכים בצעדי און... ואולם לשבט היושב באבלות קודרת, אשר לא זכה כי שמחתו תהיה שלמה ואשר הושבתה, קשה מאוד מאוד. רבים ורבים מביניהם אין בכוחם להתגבר ולהבין את מצב העניינים לאמיתו והם עומדים נדהמים לנוכח המצב הנראה להם כהתנכרות גמורה אליהם והתעלמות כללית מסבלם האיום... אל נא ייעלם מעיניך המצב אשר ייווצר ביישוב כאשר יתחילו (המגויסים)

להשתחרר. כל אב ואם מן השכולים יפגשו את החברים של בנם שזכו לחזור בשלום והפצע יחל לשתות דם מחדש.

לובה שמיר, אביו של אליק (אליק שמיר, אחיו של הסופר משה שמיר. הוא "אליק נולד מן הים", עליו כתב משה שמיר בספרו פרקי אליק) שנהרג עם עוד שישה לוחמים בטנדר מלווי השיירות באזור בינואר 1948, מספר על השבר הכרוך בתחושת האשם: "הרי חינכנו אותך והיינו גאים בך על שפיקדת על שיירות ופוצצת בתים."

האב יודע שחינך את בנו לאהבת המולדת עד כדי מסירת חייו בעבורה, "וכי יכולתי אחרת?" היום שנייהל אחרי מות בנו הוסתר, ורק אחרי עשרות שנים התגלה לבני המשפחה. באחד העמודים מתאר לובה שמיר חלום שחזר אליו שוב ושוב וממנו, למעשה, עולה מציאות חייו, הנשטפים בכאב ובעצב:

...ניגשתי אליך ושמתי את ידי על כתפך הרחבות אליק –
 הבטת ישר אל תוך עיני, ומבטך עצוב ותמה – אבא, זה היה רק
 לחודש –
 אז הנחתי את ראשי על כתפך ובכיתי –
 – לא אליק, אתה מת, זה אי אפשר –
 – במטבח ליד השולחן עמד דודיק. אתה הפנית את ראשך אליו
 ואמרת לו מתחנן: דודיק, תגיד לו שזה היה רק לחודש –
 כשהתעוררתי שטוף דמעות כבר לא היית. אימא מצאה אותי יושב
 על הספה ובוכה.
 סיפרתי לה שהיית. ישבנו ובכינו כמו שני ילדים קטנים שרימו
 אותם.

בשנים שאחרי מלחמת העצמאות תפס נושא השכול, בשימת דגש על השכול הציבורי ועל קריאת הנופלים בשם 'בנים' – כמו היו הבנים של כולנו – מקום של כבוד בהווה הישראלית. כך גם נושא ההנצחה, שנדון בוועדות מיוחדות ובא לביטוי באנדרטאות ברחבי המדינה ובמפעלי הנצחה כמו קריאת שמות רחובות, הקמת בתי 'יד לבנים', קריאת מוסדות ציבור וגנים

ציבוריים על שם נופלים ועוד. אולם, כאמור, מקומם של האזרחים נפקד מהדיון בנושאי השכול ומהפעולות המעשיות בנושאי ההנצחה.

בשנת 1952 החליטה ממשלת ישראל על מדיניות כלכלית חדשה, ובמסגרת זו התנהל משא ומתן עם ממשלת גרמניה על הסכם השילומים.* באותה עת, במצוקתה, ישראל הגישה בקשת סיוע לארצות הברית ומכרה אגרות חוב במסגרת מפעל הבונדס (מלווה העצמאות). פעולות אלה אפשרו להקל במדיניות הצנע שמגבלותיה הוסרו בהדרגה.

חתימת ההסכם עוררה סערה במדינת ישראל. מנחם בגין, ראש האופוזיציה, נאם מול המפגינים שניסו לפרוץ למשכן הכנסת בבית פרומין במרכז ירושלים וקרא למפגינים להסתער על הכנסת ולא לוותר: "כאשר יריתם בנו בתותח (הכוונה להפגזת 'אלטלנה'), נתתי פקודה: לא! היום אתן את הפקודה: כן! אמנם, לא תדעו רחמים עלינו, אך זאת הפעם לא נדע גם אנו רחמים כלפי מוכרי דם אחינו והורינו. זו תהיה מלחמה לחיים ולמוות." המפגינים הצליחו לנפץ כמה חלונות ונהרפו. ההסכם אושר וכספי הפיצויים החלו להגיע לישראל.

במסגרת הרצון לחיזוק מגמת הממלכתיות אושר בשנת 1953 בכנסת ישראל חוק חינוך ממלכתי. המגמה הייתה לבטל את הזרמים החילוניים בחינוך, כדי לאחד את הזרם הכללי עם זרם העובדים. בעקבות החוק נותרו בישראל שני זרמים: החינוך הממלכתי והחינוך הממלכתי-דתי. בנוסף, הושאר על כנו האגף לחינוך התיישבותי במשרד החינוך.

אלו היו השנים הראשונות לקיומה של המדינה. שנים של בניית מוסדות וכינון סדרים חדשים, שמטרתם הייתה לקדם ולקבע את הממלכתיות. בשנים אלו של הנהגת אורח חיים דמוקרטי, בין 1949 למבצע קדש בשנת 1956, היו מקרים רבים של הסתננות למדינת ישראל. מקובל לחלק את תופעת ההסתננות לבלתי אלימה ולאלימה.

* הסכם בין מדינת ישראל ובין הרפובליקה הפדרלית של גרמניה (המערבית), שנחתם על ידי שר החוץ משה שרת והקנצלר הגרמני קונרד אדנאואר, ב-10 בספטמבר 1952 בלוקסמבורג. במסגרת ההסכם העבירה גרמניה לישראל בין השנים 1953 ל-1965 סכום של כשלושה מיליארד מארק, כפיצוי על הסבל והנזק החומרי אשר נגרם ליהודים בתקופת השואה.

במסגרת ההסתננות הבלתי אלימה ניסו פליטים ערבים לחזור לכפריהם, להגיע אל בתים מהם ברחו בעבר ולאסוף רכוש שנשאר במקום. היו בהם גם רועי צאן שעברו את הגבול, לעתים בטעות ולעתים כדי להיטיב את תנאיהם.

ההסתננות האלימה באה לידי ביטוי בעיקר למטרות גניבה ולמטרות פגיעה באזרחים ישראלים. בעיתוני התקופה אפשר לקרוא ידיעות המתארות את התחושה כי מדינות ערב מעודדות את המסתננים, במטרה לשמור על מתח בגבולות וכדי למנוע מצג בו הסכמי שביתת הנשק הם סופו של עידן ושל השקט שורר במחוזותינו.

עם התגברות התופעה התעוררה בהלה בקרב תושבי הספר. הם התעוררו כל בוקר לתוך מציאות שמהולה בחשש ברגעים לפני שיצאו לעבודה בשדות, או לפני נסיעה בכבישים הקרובים לגבול. החשש הזה הפך לפחד, שבתורו הפך לעניין של שגרה.

עשרות אזרחים נהרגו מדי שנה בהתקפות מסתננים. נראה, לדוגמה, כמה אירועים מהחודשים אפריל עד יוני 1953. אחרי חגיגות יום העצמאות החמישי למדינת ישראל היו כמה התקפות רצחניות על תושבי הספר. מסתננים מירדן פלשו לבתים בכפרים, הניחו חומר נפץ, הטילו רימוני יד ואף פתחו באש לתוך הבתים. אחד המתיישבים בכפר הס בשרון נרצח. במושב משמר איילון הותקף בית ועלה באש, אישה ששהתה בבית נפצעה ואחרי כמה ימים נפטרה בבית החולים. שלושה מושבים באזור בן-שמון הותקפו בלילה אחד, במהלך ההתקפה נרצחה אישה אחת ונפצעו נשים וילדים. בירושלים נרצחו שני יהודים בשכונת מוסררה ביריות של חיילי הלגיון שירו מעמדותיהם שעל החומה. באבן ספיר נורו למוות שני שומרים. בגליל, ליד הר מירון, משאית שהסיעה תלמידים לטיול הותקפה מן המארב ותלמיד בן 17 נהרג. חלק מההתקפות בוצעו על ידי חוליות מאורגנות, שהגיעו במטרה להרוג באזרחי ישראל. ראו את סיכום הנתונים באותן שנים:

- בשנת 1950 נהרגו 52 אזרחים.
- בשנת 1951 נהרגו 42 אזרחים.
- בשנת 1952 נהרגו 40 אזרחים.
- בשנת 1953 נהרגו 46 אזרחים.

בשנת 1954 נהרגו 41 אזרחים.

בשנת 1955 נהרגו 30 אזרחים.

בשנת 1956 נהרגו 52 אזרחים.

בשנים הראשונות צה"ל לא היה ערוך ולא היה מסוגל לתת מענה להגנה על גבולותיה של ישראל. בהיעדר גדר גבול רציפה לא הייתה אפשרות בכוח האדם הנתון להגן על תושבי הספר. בשנות החמישים החל צה"ל לתכנן ולהוציא לפועל פעולות תגמול, שלעתים השתרר בעקבותיהן שקט בגבול ולעתים הובילו לתגובות נגד. נזכיר את פעולת קיביה, באוקטובר 1953, בעקבותיה פסקו פעולות אלימות של מסתננים מגבול ירדן למשך כמה חודשים. נזכיר גם את מבצע 'חץ שחור' בחודשים פברואר-מרץ 1955 בגבול מצרים שבמהלכו, לראשונה, יצא צה"ל לפעולה כנגד הצבא המצרי מעבר לגבול. בעקבות המבצע חתמה מצרים הסכם לאספקת נשק עם צ'כוסלובקיה והקימה גרודי לוחמים שיועדו לפגוע במטרות ישראליות בקרבת הגבול.

בדצמבר 1953 פרש בן-גוריון מראשות הממשלה ועבר להתגורר בקיבוץ שדה בוקר. משה שרת, שר החוץ עד לאותה תקופה, החליפו בתפקיד ראש הממשלה. בשנת 1955 חזר בן-גוריון לממשלה כשר ביטחון. ניסיונו לאשר בממשלה פעולת תגמול נרחבת נגד המצרים, בהנחה שכך יביא להפסקת ההתקפות מהגבול, כשל. אחרי הבחירות בשנת 1955 חזר בן-גוריון לתפקיד ראש הממשלה ושרת חזר לתפקיד שר החוץ.

שאלת פעולות התגמול לא ירדה מסדר היום הציבורי. התגברו האמירות שהפעולות הכרחיות כדי להבהיר למדינות ערב ולמעצמות כי ישלמו מחיר על התקפות נשנות של ישראל.

אבא אבן, שגריר ישראל באו"ם, אמר בדיון במועצת הביטחון (16.12.1954). מצוטט מ'דבר', (15.5.1955): "עמה של ישראל ממאן יותר לשבת בחיבוק ידיים ולסבול את תוצאתה של לחימה ערבית חד-צדדית... אין אנו חושבים שבכל פעם שמכוונים תותח ערבי נגד תכנית פיתוח ישראלית צריכה ידו של התותח להיות על העליונה ותכנית הפיתוח להיות מושבתת". ההיסטוריון מרדכי (מורל'ה) בראון כתב כי יש לראות את מרבית פעולות

התגמול של שנות החמישים כפעולות שננקטו דווקא לשם שמירה על סטטוס-קוו ולא לשם שינויו.

ב-29 באפריל 1956 הגיע רועי רוטברג, האחראי על הביטחון בקיבוץ נחל עוז שלייד הגבול עם עזה (גבול מצרים באותם ימים), לגרש רועים פלסטינים שפתחו ביריות לעבר הקיבוץ. רועי נורה ממארב שהמתין לו. גופתו נלקחה לרצועת עזה והוחזרה בסיוע האו"ם למחרת. הרמטכ"ל משה דיין הספיד את רועי בהלווייתו, ביום החזרת הגופה:

...לא מהערבים אשר בעזה, כי אם מעצמנו נבקש את דמו של רועי. איך עצמנו עינינו מלהסתכל נכוחה בגורלנו, מלראות את ייעוד דורנו במלוא אכזריותו? הנשכח מאתנו כי קבוצת נערים זו, היושבת בנחל עוז, נושאת על כתפיה את שערי עזה הכבדים, שערים אשר מעברם מצטופפים מאות אלפי עיניים וידיים המתפללות לחולשתנו כי תבוא, כדי שיוכלו לקרענו לגזרים – השכחנו זאת? הן אנו יודעים, כי על מנת שתגווע התקווה להשמידנו חייבים אנו להיות, בוקר וערב, מזוינים וערוכים... אל נסב עינינו פן תחלש ידנו. זו גזרת דורנו; זו ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים וחזקים ונוקשים, או כי תישמט מאגרופנו החרב – וייכרתו חיינו. רועי רוטברג, הנער הבלונדיני אשר הלך מתל-אביב לבנות ביתו בשערי עזה, להיות חומה לנו. רועי – האור שבלבו עיוור את עיניו, ולא ראה את ברק המאכלת. הערגה לשלום החרישה את אוזניו, ולא שמע את קול הרצח האורב. כבדו שערי עזה מכתפיו ויכלו לו.

פרשנויות רבות ניתנו להספרו של דיין, גם שנים ארוכות אחרי שנישא בנחל עוז, בהן פרשנויות למבנה ההספר ולמגמה שניסה להוביל. אחת הפרשנויות נוגעת לרטוריקה בה השתמש דיין: ראשית, טקסטית – תיאור דמותו של רועי הנער הבלונדיני. אחר כך, אפולוגטית – הסבר לכישלון בהגנה עליו ולכך שלא יכולים היינו למנוע את מותו. ולבסוף קריאה למעשה – למניעה ולתגובה. עלינו החובה להגיב למען לא יישנו מקרים כאלה. פרשנות שנייה נוגעת לתפיסת הנאום כמיליטריסטי וכמוביל קו של מלחמת אין ברירה.

גורלנו נגזר – עלינו להיערך למלחמה ולהילחם. אין עלינו להאמין כי פנינו מופנות לחיים של שלוה ורוגע.

בחודש אוקטובר 1956 הניחה הממשלה הצעת חוק לפיצוי נפגעים מיישובי הספר על שולחן הכנסת. שר המשפטים, פנחס רוזן, עלה להציג את החוק. מדינת ישראל, הוא אומר בראשית דבריו, רואה את הגברת ההתיישבות בספר כדבר חיוני. אם מעודדים התיישבות, חייבים גם להבטיח פיצוי נאות אם המתיישבים ייפגעו. הוא מסכם את דבריו: "עם קבלת החוק נעשה צדק לאלה שאנו דורשים מהם לסכן את עצמם ותורחב גם מסגרתם של החוקים הנותנים ביטוי לדאגת המדינה לאלה שהיא חייבת באמת לדאוג להם".

בחוק הגימלאות לנפגעי ספר (התשי"ז-1956) נקבעה הזכאות של מי שגרים או עובדים בספר. זאת בתנאי שנפגעו על ידי מסתננים מעבר לגבול או כוחות צבאיים או צבאיים למחצה ובתנאי שבעת הפגיעה לא שרר מצב מלחמה בין מדינת ישראל לבין אחת המדינות השכנות. על פי החוק התאפשר לנפגעים שנפגעו אחרי תום מלחמת העצמאות (24.2.1949) לתבוע פיצוי.

שינוי מהותי הייתה ההחלטה כי הטיפול בנפגעים לא יבוצע על ידי לשכות הסעד המקומיות אלא באחריות המוסד לביטוח לאומי. לא עוד נזקקים החייבים להוכיח את נזקותם וזכאותם לסיוע, אלא אזרחים שנפגעו בתקריות ביטחון וזכאים לסיוע מן החברה, גם אם אינם סובלים ממחסור. דברי שר המשפטים בדיון על הצעת החוק מבטאים את שינוי התפיסה: "הזכאים בתשלומים אלה אינם זכאים משום ששילמו דמי ביטוח, אלא מפני ששילמו בדמם".

במבצע קדש, שנערך באוקטובר 1956 בעקבות הלאמת תעלת סואץ על ידי המצרים, נוצר שיתוף פעולה בין ישראל, צרפת ובריטניה. ישראל יצאה למבצע צבאי משותף עם שתי המעצמות ובתוך כמה ימים נכבש חצי האי סיני. בימים שלאחר סיום המבצע הכריז דוד בן-גוריון על נסיגת ישראל לגבולות הקו הירוק, כתוצאה מלחץ מדיני.

בצפון הארץ, בתקופה שבין 1951 ל-1966 התנהלו לסירוגין מאבקים שזכו לשם 'המלחמה על המים'. המאבקים נסובו סביב השליטה במי מקורות

הירדן. ארצות הברית שלחה בשנת 1953 שגריר מיוחד לענייני מים ובשנת 1955 גובשה תכנית, במסגרתה ישראל תוכל להשתמש ב-38% מכמות המים והכמות הגדולה יותר תועבר לירדן. הוועידה המדינית של הליגה הערבית דחתה את התכנית בטענה שקבלתה פירושה הכרה במדינת ישראל. התכנית לא נחתמה ולא הושג הסכם.

בין ישראל לסוריה התנהלו מאבקים על הזכות לשלוט במי הנחלים מצפון לכנרת. בשנת 1964 הושלמה הקמת המוביל הארצי, מפעל שהקמתו החלה בשנת 1953 ומטרתו להוביל מים מהצפון הגשום למרכז ולדרום שסבלו ממחסור במים.

בשנים 1964-1966 ניסתה סוריה להטות את מקורות הירדן (נחל דן, הבניאס והחצבאני) ולהעביר את המים על השלוחות המערביות של רמת הגולן. ב-14 ביולי 1966 תקף חיל האוויר הישראלי את הציוד המכני ששימש למפעל ההטיה, והשמידו. אחד-עשר חודשים מאוחר יותר כבש צה"ל במלחמת ששת הימים את רמת הגולן, ולא נעשו עוד ניסיונות סוריים להשתלטות על מקורות המים.

בשנת 1960 הודיע ראש הממשלה דוד בן-גוריון בהודעה דרמטית מעל במת הכנסת כי הפושע הנאצי אדולף אייכמן נלכד בארגנטינה, הובא לישראל ויועמד כאן למשפט. את המשפט הגדיר בן-גוריון כמשפט נירנברג של העם היהודי. תחושת גאווה הציפה את הציבור הישראלי בעקבות לכידת אייכמן. חנה יבלונקה, שחקרה את השלכות המשפט על החברה הישראלית, כתבה (יבלונקה חנה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, 2001): "הלכידה – כזאת עוד לא הייתה וספק אם עוד תהיה."

ב-11 באפריל 1961, בישיבת הפתיחה של המשפט, נשא התובע גדעון האוזנר, היועץ המשפטי של ממשלת ישראל, את נאום הפתיחה. בראשית דבריו קבע כי מדינת ישראל תשמש פה לששת המיליונים שאינם יכולים לצעוק את זעקת האשמה על רציחתם:

במקום זה בו אני עומד לפניכם, שופטי ישראל, ללמד קטגוריה על אדולף אייכמן, אין אני עומד יחידי; עמדי ניצבים כאן, בשעה זו, שישה מיליון קטגורים. אך הם לא יוכלו לקום על רגליהם, לשלוח אצבע

מרשיעה כלפי תא הזכוכית ולזעוק כלפי היושב שם: אני מאשים!
מפני שעפרם נערם בין גבעות אושוויץ ובשדות טרבלינקה, נשטף
בנהרות פולין, וקבריהם פזורים על פני אירופה לאורכה ולרוחבה.
דמם זועק, אך קולם לא יישמע. אהיה על כן אני להם לפה ואגיד
בשם את כתב האישום הנורא.
(ניתן לצפות בנאום ברשת. חיפוש בשם – נאום התביעה במשפט
אייכמן.)

המשפט הסעיר את החברה הישראלית, ולראיה האזרחים הרבים שצבאו מדי
יום על דלתות בית המשפט וביקשו להיות נוכחים באירוע ההיסטורי. למעלה
ממאה עדים העידו במשפט, שבמהלכו נחשפה החברה הישראלית לסיפורים
ולמציאות אשר חלק מתושבי ישראל לא הכירו קודם לכן. זאת מפני שבאותה
תקופה לא היה מקובל לדבר, לספר ולשתף בזוועות השואה באופן פומבי.
אם עד המשפט הרבו להסתיר את זוועות השואה, הרי שבעקבות המשפט
החלו יותר ניצולי שואה לספר את שעבר עליהם תחת התופת הנאצית.
משפט אייכמן העלה על פני השטח את עוצמת ההשמדה. התבררה
בו האימה של אלה שהתמודדו עמה. בעקבות המשפט חדרה התודעה כי
הקורבנות והשרידים הם חלק מההוויה הישראלית החדשה ולפיכך, לפליטי
השואה יש לגיטימציה לא פחות מאשר לילידי ארץ ישראל ולמי ששירתו
במחתרות לפני קום המדינה.

בשנת 1966 נכנס המשק הישראלי למיתון: השקעות הממשלה בכניית
מפעלים גדולים לדוגמת מפעלי ים המלח, המוביל הארצי ונמל אשדוד
הסתיימו. בשל הירידה בפיתוח פרויקטים חדשים נותרו עובדים רבים ללא
עבודה – עובדה שהחריפה את מצב המשק.

בעקבות מבצע קדש בדרום והאירועים בצפון פחתו מאוד פעולות המסתננים
מעבר לגבול, כפי שמוכיחים הנתונים:

בשנת 1957 נהרגו 19 אזרחים.

בשנת 1958 נהרגו 15 אזרחים.

- בשנת 1959 נהרגו 10 אזרחים.
- בשנת 1960 נהרגו 11 אזרחים.
- בשנת 1961 נהרגו 8 אזרחים.
- בשנת 1962 נהרגו 10 אזרחים.
- בשנת 1963 נהרגו 7 אזרחים.
- בשנת 1964 נהרגו 9 אזרחים.
- בשנת 1965 נהרגו 10 אזרחים.
- בשנת 1966 נהרגו 10 אזרחים.

היקף האירועים שאירעו בגבולות המדינה ומספר הנפגעים הם משמעותיים. ראינו כמה אזרחים נהרגו בעשרים השנים הראשונות של המדינה. נראה נתונים אלו לעומת מספר החיילים שנהרגו בקרב ובפעילות מבצעית.

במהלך שני העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, בין השנים 1950 ל-1969, נפלו 4,210 חיילים ונהרגו בפעולות איבה וטרור 540 אזרחים. בעשור שבין 1950 ל-1959 נהרגו 350 אזרחים. 264 מהם נהרגו בפעולות מחבלים בשטח ישראל. בנוסף נהרגו ילדים, נערים ומבוגרים מהתפוצצות מוקשים וחומרי נפץ באזורי ספר והוכרו כחללי פעולות איבה. באותו עשור נפלו 403 חיילי צה"ל בקרב ובפעילות מבצעית, מתוכם 171 לוחמים שנפלו במלחמת סיני (מבצע קדש).^{*} בסך הכול נפלו 1,599 חיילי צה"ל בכל העשור. בשנים 1960-1969 נהרגו 190 אזרחים. 170 מהם נהרגו בהתקפות מחבלים. אחרים נהרגו בעקבות עלייה על מוקשים ישנים והתפוצצות חומרי נפץ. באותו עשור נפלו 1,145 חיילים בקרב ובפעילות מבצעית, בהם 764 במלחמת ששת הימים. בסך הכול נפלו 2,611 חיילים במהלך העשור.

מדינת ישראל של אותן שנים הייתה עדיין מדינה קטנה, קולטת עלייה המונית ולמורת קרבות. מעל 4,000 חיילים נהרגו בשני העשורים והציבור

* על פי ניר מישורי, מבצע סיני, בהוצאת מפקדת קצין חינוך וגדנ"ע ראשי, צה"ל כסלו תשנ"ד נובמבר 1994, עמ' 10.

התמודד עם שתי מלחמות ועם פעולות מחבלים ופעולות תגמול של צה"ל, אשר לצד הגיבורים שצמחו בהן הפילו גם חללים. בשנים אלו, בדרך כלל, לא רואים את האזרחים שנהרגו כקבוצה שיש להתייחס אליה כאל מי שנפלו וראויים, בשל כך, להנצחה ממלכתית. השכול שאפף את משפחות חיילי צה"ל, במיוחד במהלך שתי המלחמות, בלט בכותרות בעיתונות אותם ימים כמו גם בדיונים פנימיים במשרד הביטחון ובארגונים הפעילים – יד לבנים והמועצה הציבורית להנצחת החייל.

1967-1974

בעקבות מלחמת ששת הימים נפל דבר בישראל. המלחמה החלה ב-5 ביוני 1967 והסתיימה כעבור שישה ימים בניצחון מכריע של ישראל על מצרים, סוריה וירדן. ישראל כבשה שטחים הגדולים פי שלושה משטחה ערב המלחמה ובכללם: סיני, הגדה המערבית של נהר הירדן ורמת הגולן. באלבומי הניצחון הרבים שהופיעו בעקבות המלחמה שולבו תמונות וסיפורים על קרבות קשים, על מפקדים מבריקים, על חיילים גיבורים ועל לוחמים שנפלו – על הטובים שהיו ואינם עוד איתנו. במלחמת ששת הימים נהרגו קרוב ל-800 חיילים ו-17 אזרחים. האזרחים, שנהרגו בירי בירושלים, בהפצצת אויב בכפר סבא ועוד, לא היו חלק ממפעל ההנצחה של לוחמי צה"ל. בני משפחותיהם של האזרחים לא היו חלק ממשפחת השכול של אותם הימים.

הלך הרוח הישראלי השתנה והחלה תקופה חדשה. הממשל הצבאי על יהודה, שומרון וחבל עזה הוביל לתחושה של רבים מהאזרחים כי הם שבו למקומות שנאלצו לעזוב בעקבות מלחמת העצמאות. הביטוי הבולט ביותר של תחושה זו היה הקמת תנועה חדשה, 'התנועה לארץ ישראל השלמה'. בין מנהיגיה ניתן היה למצוא את אנשי הקיבוץ המאוחד ואת אנשי תנועת העבודה לצד חברי התנועה הרוויזיוניסטית. על מנשר הפתיחה של התנועה היו חתומים למעלה מחמישים איש. במנשר נכתב בין היתר: "נצחנו של צה"ל במלחמת ששת הימים העמיד את

העם והמדינה בתוך תקופה חדשה וחותכת גורל. ארץ ישראל השלמה היא עתה בידי העם היהודי, וכשם שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל, כך מצווים אנו לקיים את מה שקיבלנו מידיה – את ארץ ישראל.”

מהצד השני נשמע קולם של הגורסים 'שטחים תמורת שלום', שקראו להיכנס מיידית למשא ומתן במסגרתו יוחזרו השטחים הכבושים ויחתם הסכם שלום. ממשלת ישראל העלתה גם היא אפשרות כזאת מיד בתום הקרבות, אולם התהליך לא הבשיל לכדי מעשה.

מדינת ישראל כמו השתחררה מפחדים שליוו אותה לכל אורך שנות קיומה עד המלחמה. אם לפני מלחמת ששת הימים היינו בסכנת הכחדה, הרי שכעת הפגנו עוצמה צבאית וחוסן מדיני בפני העולם כולו והוכחנו לעצמנו כי לא יוכלו לנו. צה"ל חזק מכל הצבאות ואין סיבה לחשש. אין אויב שיכול הלכה למעשה לאיים עלינו כעת. כל הנופלים בקרבות – לא לשווא נפלו. במותם ציוו לנו את החיים. ראוי להדגיש שבשנת 1967 לא התייחסו למשפטים אלו ולו בקורטוב של ציניות. אלו היו התחושות שרחשו בקרב העם. אלו היו הרגשות שליוו אותו.

השנים שאחרי מלחמת ששת הימים לא היו רק שנים של שכרון הניצחון. לצד הניצחון המזהיר במלחמה החלה בשנת 1968 תקופה של התגברות מעשי הטרור כנגד מדינת ישראל וכנגד אזרחי ישראל. מקורן היה אש"ף, הארגון לשחרור פלסטין שהוקם בירדן ב-1964 ועתה התגברה פעילותו. אחרי מלחמת ששת הימים המחבלים הפלסטינים מצאו מקלט בירדן. בממלכה שממזרח לישראל הוקמו מחנות אימונים, והגבול היה למוקד פעילות טרור נגד צה"ל ונגד היישובים שממערב לירדן. יישובי עמק בית שאן היו הסובלים העיקריים והתושבים נאלצו לנהל את חייהם תוך שהייה של ימים ושבועות במקלטים ובמחסות.

משנת 1968 החלו תקיפות באמצעות חוליות מחבלים וירי לעבר ישראל. בשנת 1969 בוצעו למעלה מ-3,000 תקיפות ירי ופעולות טרור מהגבול הירדני. מרביתן הסתיימו ללא נפגעים. צה"ל פעל ללא הרף כנגד הטרור הפלסטיני במהלך מלחמת ההתשה.

התחזקות ארגוני הטרור הדאיגה את חוסיין, מלך ירדן. צבא ירדן מנה כ-50,000 לוחמים וחברי ארגוני הטרור מנו למעלה מ-15,000 לוחמים

מאומנים. רק בספטמבר 1970 הסתיים המאבק של ירדן במחבלים ששהו בתחומה – אז הסתיימה גם מלחמת ההתשה.

בעקבות החיסול היסודי של חוליות הטרור בידי הצבא הירדני התבצע ניסיון התנקשות בחיי המלך חוסיין בזמן שהיה בדרכו לשרדה התעופה ב־1.9.1970. בתגובה, החל צבא ירדן לתקוף את מחנות האימונים של הלוחמים ולהסיג אותם לכיוון נהר הירדן. ניסיון התערבות של צבא סוריה לטובת הפלסטינים נכשל הודות לשיתוף פעולה אמריקאי-ישראלי וטנקים סוריים שחצו את הגבול עם ירדן החלו לשוב לסוריה.

מחבלים רבים נהרגו בקרבות עם הצבא הירדני (לטענת ירדן נהרגו 2,500 מחבלים, ולטענת יאסר ערפאת נהרגו 3,400) ומאות מחבלים חצו את נהר הירדן והסגירו עצמם לכוחות צה"ל, שהמתינו ממערב לגבול.

כל אותו זמן ישראל, לצד התחושה שהמדינה חזקה ומסוגלת להגן על עצמה, המשיכה לסבול מפעולות טרור רצחניות שהחרידו את שגרת היום-יום. בהן:

ב־22.5.1970 תקפו מחבלים אוטובוס שהסיע תלמידים ממושב אביבים באצבע הגליל, בקרבת הגבול עם לבנון. בפיגוע נהרגו תשעה תלמידים, שני מורים ונהג האוטובוס. 24 נוסעים נפצעו.

ב־8.5.1972 נחטף מטוס של חברת 'סבנה' שהיה בדרכו מבריטל לישראל, אחרי חניית ביניים בווינה. ארבעה חוטפים, חברי ארגון 'ספטמבר השחור' שהוקם בעקבות האירועים בירדן והתרכזו בטרור בינלאומי, הנחיתו את המטוס בנמל התעופה לוד ודרשו שחרור מחבלים. המטוס הופנה למסלול צדדי, כוחות הביטחון של ישראל הקיפו אותו ואחרי כמה שעות לוחמי יחידה מובחרת של צה"ל, לכושים בסרבלים לבנים כעובדי תחזוקה, פרצו למטוס החטוף. הלוחמים הרגו שני מחבלים, פצעו אחת ולכדו מחבלת רביעית. בני הערובה שוחררו. בפעולה נפצעו שלושה נוסעים ושני חיילים. אחת הנוסעות מתה מפציעה.

ב־30.5.1972 הגיעו לנמל התעופה לוד (לימים נתב"ג) שלושה יפנים שפעלו כשליחי 'החזית הלאומית לשחרור פלסטין'. מיד עם כניסתם לאולם הנוסעים הנכנסים הם לקחו ממזוודותיהם כלי נשק ופתחו באש לעבר השוהים במקום. 26 אנשים נהרגו בפעולת טרור זו. בין ההרוגים היו עשרה

ישראלים ובהם פרופסור אהרון קציר, מדען ישראלי בעל שם עולמי. שניים מהטרוריסטים נהרגו ביריות המאבטחים והשלישי, קוזו אוקמוטו, נלכד, נשפט ונכלא בישראל. אחרי מלחמת לבנון הוחזר אוקמוטו, במסגרת עסקת חילופי שבויים.

התקפות טרור כנגד ישראל התבצעו גם בחו"ל.

בשבת בצהריים, 21.2.1970, יצאה טיסת סוויסאייר מציריך שבשווייץ לישראל. מטען חבלה הוטמן על ידי מחבלים בתא המטען והתפוצץ באוויר, כעשרים דקות אחרי ההמראה. המטוס התרסק על אדמת שווייץ וכל 47 הנוסעים ואנשי הצוות, בהם 14 ישראלים, נהרגו. ההרוגים מישראל נטמנו בקבר אחים בהר המנוחות בירושלים.

ב-3.9.1972 החל אירוע טרור במגורי המשלחת הישראלית לאולימפיאדת מינכן בגרמניה. שמונה מחבלים חברי ארגון 'ספטמבר השחור' השתלטו על מגורי הספורטאים הישראלים, הרגו שניים מהם ולקחו תשעה כבני ערוכה. המחבלים ניהלו משא ומתן עם שלטונות גרמניה והעבירו את בני הערוכה לשדה תעופה צבאי סמוך, במטרה לעזוב את גרמניה. צלפים של משטרת גרמניה הקדימו לפתוח באש לעבר המחבלים. בתגובה פוצצו האחרונים רימון, ירו והרגו את כל תשעת בני הערוכה הישראלים. בפעולה נורו ונהרגו חמישה מחבלים, שלושת האחרים הועברו למעצר ושחררו מאוחר יותר במסגרת עסקה.

בעקבות מתקפות הטרור, ובמיוחד אחרי ההתקפה על הספורטאים הישראלים במינכן, החליטה ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר על רדיפת הטרוריסטים. היא שמה לעצמה מטרה לחסל אותם בכל מקום בעולם.

סדרת אירועי הטרור הקשים נחשפו בכל אמצעי התקשורת בישראל ובעולם כולו. על אירועי מטוס סבנה ועל ההתקפה של היפנים באולם הנוסעים הישראלי אפשר היה להפעיל צנזורה ולשלוט במידה מסוימת בריכוז ובנימת הדיווחים, אך אירועי אולימפיאדת מינכן נחשפו לתקשורת העולמית ונסקרו בהרחבה. גם הדיון על המשך המשחקים הפך לחלק מהאירוע. בסופו הוחלט לא להפסיק את המשחקים האולימפיים ובתוך יומיים, לאחר טקס זיכרון קצר, המשיכה האולימפיאדה להתנהל כמתוכנן.

התמודדותה של ישראל כבר לא הייתה רק סיפור פנימי ופרטי של מדינה שנאלצת להתמודד על ביטחון תושביה. הטרור הבינלאומי והסיקור התקשורתי הנרחב חשפו את מדינות העולם המערבי לנושא. אולם, החשיפה הובילה גם ליצירת אהדה כלפי הפלסטינים וכלפי מאבקים להכרה בלאומיותם. לעתים, לצד גינוי חריף, פעולות הטרור תרמו להכרה בזכותם של הפלסטינים לדרוש מדינה לעצמם.

בשנים 1970-1973 לא היו הטרור והלחימה בו עיסוק מרכזי במדינת ישראל, אף כי כל אירוע טרור דווח, הממשלה הבטיחה לטפל בכל כוחה במחבלים ובשולחיהם וצה"ל הגביר את האבטחה ביישובי הצפון ועל התחבורה הציבורית באזור.

בתחילת העשור המורל הציבורי היה שפוף, לאור ימים קשים של דיווחים חוזרים ונשנים על נפגעים במלחמת ההתשה, מלחמת הפצצות ואירועים נקודתיים שגבו קורבנות אשר המשיכה להתנהל בחזית. חיילים נהרגו כמעט מדי יום. בסרט 'בלוז לחופש הגדול' מדברים בוגרי כיתה י"ב על המקום ששמור לשמותיהם על קיר הזיכרון בבית הספר.

המחזאי חנוך לוין הרבה לעסוק באווירת הביטחון המופרז, הנהנתנות והתחושה שפשתה בחברה הישראלית – לנו כבר לא יקרה דבר רע. בין השאר העלה לוין את מחזהו 'מלכת אמבטיה'. במחזה יצא נגד האדישות וחוסר היכולת להתנתק ממסורת המלחמות, שאינן מסתיימות לעולם. הוא מרד במסרים הפטריטיים נוסח – לא הייתה ברירה אחרת; הקורבן היה מוצדק. השיר 'המלכות היא שלמה' (מילים: חנוך לוין, לחן: זוהר לוי) ששרה תיקי דיין בהצגה – לפני שזו הורדה מהבמות לאחר מחאה ציבורית קשה – הוא מפגן הומור מקאברי, מעורב במחאה, של לוין:

יום יבוא וכל הסיבות / וכל הכוונות הטובות והרעות
יהיו לאבק פורח
וגם מן הנוד באשר הוא נוד / לא יוותרו הרבה כוונות
אבל יוותר הריח
אך נומה ילד, אל תפחד / הרי המלכות היא שלמה
לרוב הדודים יש רק רגל אחת / אבל המלכות היא שלמה

וכל הדורות מסביב לבור / מחכות לך ילד גיבור
 אבל המלכות היא שלמה / אבל המלכות היא שלמה
 ומה נאמר לבנינו ביום ההוא
 שכל הסיבות שהיו לנו / יהיו לאבק פורח
 שרצינו בטוב בלב תמים
 עכשיו בעצמנו איננו יודעים / איך נותר לנו רק הריח
 אז נומה ילד.

מחאה נוספת שהחלה לתפוס תאוצה באותם ימים הייתה מחאתם של בני שכבות המצוקה. הם החלו לדרוש התייחסות ממשלתית לבעיית העוני, למצוקה התרבותית ולתנאי החיים בשכונות. אנשי תנועת 'הפנתרים' השחורים' האשימו את ראש הממשלה גולדה מאיר כי היא מנהלת מדיניות שמרנית ואינה מפנה תשומת לב לדרישותיהם. בעקבות פגישתה עם נציגי התנועה באפריל 1971 התבטאה גולדה מאיר בחוסר רגישות בהכרזתה כי "הם לא נחמדים". יחד עם זאת היא הקפידה לתאר את פועלה למען השכונות ועיירות הפיתוח. התחושה כי השלטון מזלזל ואינו נותן מענה מכובד ורציני לשכבות המצוקה לא דעכה, ועם הזמן הלכה והתגברה.

אלו הם פני הדברים בישראל של סוף שנות השישים וראשית שנות השבעים. מדינה שעדיין לא נרגעה מהאופוריה שאחזה בה בעקבות מלחמת ששת הימים – אופוריה שנפגמה בגלל מלחמת התשה ארוכה, ללא מנצחים וללא מנוצחים. ב-17 חודשי מלחמת ההתשה נהרגו 127 אזרחים ישראלים ו-594 חיילים (260 מהם בחזית הדרומית).

אולם, לצד תחושות קשות ובצל אירועי טרור ללא סוף, לא התערערה האמונה כי הצבא יודע איך לשמור על העם וכי אפשר לסמוך על הממשלה שתעשה הכול למען אזרחיה.

ביום כיפור, שבת, 6.10.1973, בשעה 14:00 פרצה מלחמת יום הכיפורים. ספרים ומאמרים רבים נכתבו על השבר שהביאה עמה מלחמה זאת. חל משבר באמון הציבור כלפי ההנהגה המדינית וההנהגה הצבאית – הנהגה שהשאירה את הציבור באדישותו מסוף העשור הקודם. הנהגה שסיממה את הציבור בתחושה שממשלת ישראל וצה"ל שולטים במצב. תחושה שלא

יאונה כל רע למדינה החזקה, בעלת הדרך והאמצעים להפחיד את אויביה עד כדי כך שלא יעזו לנסות ולתקוף אותה.

מלחמת יום הכיפורים הפכה את הכול. ההפתעה, ההלם, האבידות (2,200 חיילים נהרגו במלחמה), התערערות דמותם של משה דיין שר הביטחון, של גולדה מאיר ראש הממשלה ושל דוד אלעזר (דדו) הרמטכ"ל, והתחושה הקשה שהגיעו ימי אסון ואבדון למדינת ישראל, הפכו את האווירה לסמיכה. בארץ שררה אווירת נכאים.

אחרי תום הלחימה הציבור במדינת ישראל מצא עצמו מתמודד עם מציאות חדשה ולא מוכרת. מציאות של משבר אמון ותחושת היעדר מנהיגות.

אברהם ב. יהושע, במאמרו 'בזכות הנורמליות' מתאר את אווירת אותם ימים: "מלחמת יום הכיפורים היא המלחמה הראשונה בשרשרת המלחמות שהיו לנו שלא העניקה את התחושה של יותר כוח ויותר עוצמה, למרות הניצחון הצבאי."

מוקי צור תיאר גם הוא את האווירה באותה תקופה (מוקי צור, ללא כתונת פסים, 1976):

דברים שנאמרו לפני המלחמה נאמרו גם אחריה, אך הם נאמרו בנעימה שונה. והנעימה קובעת את מידת פתיחותו של האדם כלפי עמדות ועובדות של אלו החושבים אחרת. שינויים יתחוללו בארץ – אין מנוס מכך. השאלה איננה אם יחולו שינויים אלא אילו שינויים. האם השינויים יחוללו תחייה חברתית, רוחנית ותרבותית, או יהיו ביטוי לתשוקה לחיות את ההתפוררות עד תום...

דוגמה לרוח חדשה שמצאה ביטוי פומבי בעקבות מלחמת יום הכיפורים מביא מוטי גולני (גולני מוטי, מלחמות לא קורות מעצמן, 2002):

אני מהרהר בספר שנחשב כשיאן בכנותו, הספר 'שיח לוחמים' [המתייחס לעדויות חיילים במלחמת ששת הימים, נ.א.]. איני מאמין היום לאותה כנות. המלחמה האחרונה גילתה צד אחר בלוחם העברי – שנאה, אך לא לאויב הקם להורגך, אלא למצב, למצב שבו אתה

נקרא להילחם. איני יכול לספור את הפעמים בהן סיננתי בין שני את הצירוף 'בני זונות'.

בעקבות המלחמה הוקמה ב-18.11.1973 ועדת חקירה בראשות נשיא בית המשפט העליון הד"ר שמעון אגרנט. ביום אחד באפריל 1974 – כמה ימים אחרי אישור הממשלה בכנסת, בעקבות הבחירות לכנסת השמינית בהן נבחרה גולדה מאיר בראשות המערך לראשות הממשלה – פרסמה הוועדה דו"ח ביניים. הרמטכ"ל נאלץ להתפטר. ראש אמ"ן ואלוף פיקוד הדרום הודחו מתפקידיהם. הוועדה לא הטילה אחריות אישית על ראש הממשלה ושר הביטחון, אולם ב-11.4.1974, בשל לחץ ציבורי, התפטרה גולדה מאיר מכהונתה כראש הממשלה. יצחק רבין נקבע כמחליפה ומונה לראשות הממשלה. משה דיין לא השתכנע מהלחץ שהופעל עליו להתפטר ונשאר בתפקידו עד הקמת הממשלה החדשה ביוני 1974, בה הוא כבר לא כיהן כשר.

אחרי מלחמת יום הכיפורים כתב יזהר סמילנסקי בעיתון 'דבר', ב-5 באפריל 1974, על "מבוכת הישראלי":

על העם הזה נפל יום-הכיפורים כחטף... פתאום נדלק זיק והתפשט בבת-אחת: סכנת השמדה. 'אני' בסכנה, האני הקיבוצי, האני הלאומי, הקיומיות של האני. וזה היה אחד הדברים המעניינים ביותר שהיו במלחמה, איך חזרו אנשים לבדוק את נושא אחריותם למצב שבו מצא העם את עצמו בעיצומה של המלחמה: מה אני עושה כאן, מי אני בכלל, מה הולך להיות מכאן ולהבא... ומה זה בשבילי, כעת – כאן – ציונות?

תחושת חשבון הנפש ואי-הוודאות בקשר לעתידנו בארץ זו מופיעות גם בספרות שנכתבה על אותה תקופה. בני ברבש, לדוגמה, מתאר בספרו 'היקיצה הגדולה' (1982) אם היושבת ליד מיטת בנה הפצוע אסף ובאה חשבון עם בעלה ראובן, פעיל ציבור בקיבוצם ובתנועה:

ראובן, עכשיו יותר מתמיד הגיע הזמן לערוך חשבון נפש נוקב,

מאזן. עכשיו אחרי המלחמה. כבה את הלהבות בעיניך והתקן עצמך לווידוי, לפחות לפני. הרי עזות מצח הוא המעשה הזה, קריאת התיגר החוזרת ונשנית. והדיבורים שלכם בשם היסטוריה וצורכי השעה, איזו יהירות היא זו, ראובן, ואיזו היסטוריה עלובה היא אם אתכם היא ממנה לדובריה. מי שמכם? מאין אתם שואבים את החוצפה הזו, את השחצנות הבוטחת, נביאי האמת הצרופה שלעולם אינם נכשלים בטעות. לאן אתם מובילים את הספינה הזו, ראובן? אסף, אני רוצה לגלות לפניך אמת כאובה... והבשורה שיש לי אליך איננה ורודה. דברים לא השתנו, סיכויים חדשים לא הופיעו באופן. המלחמה שהייתה, מלחמה קשה הייתה, כך שמעתי, אך אומרים שהמלחמה הבאה תהיה קשה ממנה.

1974-1977

אחרי התפטרות גולדה מאיר מראשות הממשלה באפריל 1974 החלה את דרכה ממשלה בראשות יצחק רבין. הייתה זו תקופה סוערת מבחינה פוליטית. הדי דו"ח הביניים של ועדת אגרנט והצלחת המחאה החברתית נטעו תחושה של חוסר אמון בממשלה. זו החדשה לא הביאה עמה רוחות של שינוי מהותי ויציאה לדרך חדשה. בממשלה ישבו שרים שהיו חברי ממשלה גם בימים קודמים, ימי המלחמה הקשים.

המגמה המרכזית של ממשלת ישראל הייתה להגיע להסכמים עם מצרים וסוריה. הצורך ברגיעה ביטחונית הוביל את הממשלה להיענות ליוזמת המשא ומתן של הנרי קיסינג'ר, שר החוץ של ארצות הברית. קיסינג'ר עבר מקהיר לירושלים ובמסע דילוגים עיקש הצליח להביא לחתימת הסכם ביניים בין ישראל למצרים. ההסכם נחתם ב-9 בספטמבר 1975.

בה בעת, לקראת סיומה של שנת 1975 הוחלט במושב העצרת הכללית של האו"ם כי הציונות כמזה כגזענות.

השנים מתום מלחמת יום הכיפורים ועד עליית הליכוד בראשותו של מנחם בגין לשלטון, ב-17.5.1977, מתאפיינות במתחים בין שמאל לימין. במקביל

הן מזוהות גם במחאה של בני עדות המזרח ותושבי עיירות הפיתוח ושכונות המצוקה, שקראו לשיפור תנאיהם. בשנים אלו מקבל ביטוי הערעור על ההגמוניה של הקבוצה השלטת, וקבוצות משנה דורשות לגיטימציה לעצמן. נראה כמה דוגמאות:

- התעוררות ערביי ישראל כנגד השלטונות, במסגרת הפגנות יום האדמה ב-30 במרץ 1976. יום האדמה הראשון נערך באותו מועד במחאה על החלטת הממשלה להפקיע 20,000 דונם באזור סחנין למטרה של 'יהוד הגליל'. מנהיגי רק"ח (הרשימה הקומוניסטית) וראשי המועצות מטעמה קראו ליום של שבייתה כללית והפגנות מחאה. ההפגנות נערכו בעיקר בכפרים סחנין, עראבה ודיר-חנא. ההפגנות, שהיו שקטות בתחילה, נהפכו במהרה לאלימות וכללו חסימת כבישים וזריקת אבנים ובקבוקי תבערה. משטרת ישראל לא הצליחה להתמודד עם ההפגנות ולכן פנתה לעזרת צה"ל. בהפגנות נהרגו ארבעה מהמפגינים על ידי צה"ל ועוד שניים נהרגו על ידי המשטרה.

- הפנתרים השחורים – ראשי התנועה העריכו את תרומת ההתקוממות שלהם בראשית שנות השבעים ככזו שהפעילה אפקט רדיקלי בעל משמעות על החברה הישראלית (כך בדיון מאוחר, במסגרת הסרט שהפיקו 'הפנתרים השחורים מדברים'. את הסרט ביימו אלי חמו וסמי שלום שטרית). מלבד התפתחויותיה הפוליטיות של התנועה היא פתחה פתח להתעוררות המזרחית, הנמשכת עד היום.

- סמל זוהר בן זאב לחם כטנקיסט במעוז חמוטל במלחמת יום הכיפורים. משפחתו פנתה בבקשה לחקוק על המצבה גם את מקצועו ונסיבות נפילתו בקרב: "נפל כאיש שריון בקרב הבלימה ליד איסמעיליה בסני במלחמת יום הכיפורים ב-8 באוקטובר 1973." ועדת המשנה למצבות של המועצה הציבורית להנצחה הסכימה לחקיקת מקום הנפילה, אולם סירבה לאשר את חקיקת מקצועו הצבאי של בן זאב.

בדצמבר 1974, לאחר שפנייתם נדחתה על ידי המועצה הציבורית להנצחה, עתרה משפחת בן זאב לבג"ץ. בין טיעוניהם העלו את הסיוורים שערכו בבתי קברות צבאיים. לדבריהם, תוכן הדברים שנחקקים על גבי המצבות אינו אחיד, והם דרשו שגם על מצבת יקירם יחקק הנוסח אותו בחרו. בית המשפט הורה למועצה הציבורית להתכנס כדי לקבל החלטה על פניית המשפחה. ישיבת המועצה (פרוטוקול בארכיון היחידה להנצחת

החייל) מתוארת כמתוחה מאוד. החברים התפלאו על העובדה שהמשפחה פנתה לבג"ץ בעקבות דחיית פנייתם למועצה הציבורית. חבר המועצה דוד קאסוטו ביטא את רגשותיו באומרו "לצערנו אנו חיים בתקופת משבר חברתי גדול, שבו הרצון לבטא אינדיבידואליזם גובר על ההתחשבות בכלל."

אחרי ישיבה זו בג"ץ דחה את העתירה והבהיר כי החלטת המועצה התקבלה מכוח סמכותה על פי חוק. בשנת 1975, אם כך, נהדף הניסיון לאפשר חריגה מהמסגרת המוכתבת על ידי המועצה הציבורית להנצחה. למעשה, נקבע כי עקרון האחידות גובר על רצונה של משפחה זו או אחרת, גם אם יקירה נפל בקרב למען מדינת ישראל.

• בשנת 1976 פנו משפחות של אזרחים חללי פעולות טרור ליחידה להנצחת החייל בבקשה לציין את יקריהם במסגרת אירועי יום הזיכרון. ההתארגנות הייתה ביוזמת כמה משפחות, שכן ארגון יציג של נפגעי הטרור לא היה קיים עדיין. הארגון – נפגעי פעולות איבה – יוקם רק בשנת 1998. בראיון עמו סיפר יצחק שחף, ראש היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון בין השנים 1976-1980, על כמה מקרים של פניות דומות בתקופתו כמנהל היחידה.

כללי המועצה הציבורית להנצחת החייל היו נוקשים למדי ולא אפשרו גמישות. ועדה מיוחדת שהתכנסה זימנה את המשפחות הפונות במטרה לשמוע את בקשותיהן. במהלך הישיבות היחס של חברי הוועדה כלפי המשפחות היה מכובד וענייני, אולם בדיונים שהתקיימו מאוחר יותר תמיד היו נציגים שלא הסכימו לשמוע על חריגה מהכללים המקובלים. כך לא הסכימו לקבור אזרחים בחלקות צבאיות, התנגדו במרץ לשינויי כיתוב על גבי מצבות ולבקשה להכליל את האזרחים באירועי יום הזיכרון, תוך שהעבירו תשובה כללית כי הנושא ייבדק.

בשנת 1976 קיבלו ההורים תשובה חיובית לבקשה האחרונה, אולם בפועל לא חל כל שינוי בשלב זה בשם של יום הזיכרון. למרות אישור הוועדה לא התווספו חללי פעולות האיבה להגדרות של אירועי הזיכרון ביום הזה. הפניות החוזרות ונשנות והמציאות, במסגרתה קמו גופים שייצגו קבוצות שונות אשר יצאו כנגד השלטון המרכזי, באו בטענות, דרשו התייחסות וזכו להד ציבורי – כל אלה הובילו לאווירה מתוחה, במסגרתה חלה לגיטימציה להעלאת סוגיות קשות ומורכבות לדיון ציבורי.

המהפך השלטוני בשנת 1977 מסמל, בין השאר, גם עליית מדרגה בהכרה בזכותן של קבוצות המייצגות מיעוט לומר את דבריהן, להילחם על זכויותיהן ולנסות להשפיע על כמה שיותר גורמים עד קבלת החלטות ברוח המאבק שהן מנהלות.

בשנים הבאות המשיכה המחאה החברתית, שהגיעה מכיוונים שונים באוכלוסייה, להתפתח. בין השאר נזכיר את ההפגנות הגדולות נגד מלחמת לבנון בתחילת שנות השמונים, את פעילות תנועת 'ארבע אמהות' בשנות התשעים, ואת המחאה הציבורית בעקבות מלחמת לבנון השנייה ומסקנות ועדת וינוגרד.

לאור מתווה המהלכים הפוליטיים, המדיניים, הצבאיים והחברתיים צמחו בישראל במהלך השנים שני זרמים מרכזיים של תנועות מחאה בעלות תהודה: תנועות שהחלו לפעול על רקע אירועים ביטחוניים או צבאיים, ואחרות שצמחו על רקע חברתי. בסופו של דבר, המחאות על רקע ביטחוני הצליחו לחלחל מהר יותר, להקיף מספר רב יותר של אזרחים ולהביא לשינויים מרחיקי לכת יותר מאלו החברתיות, הן בתפיסות ובדימויים והן לשינויים מעשיים.

לאורך כל תקופת המחאה שאחרי מלחמת יום הכיפורים לא פסקו אירועי הטרור. בהם:

ב-11 באפריל 1974 חדרו מחבלים לקריית שמונה, השתלטו על בית מגורים והרגו שישה-עשר מתושבי המקום;

בשעות הבוקר המוקדמות של יום 15.5.1974 חדרו שלושה מחבלים מארגון נאיף חוואתמה לבית ספר במעלות. כמאה תלמידי בית ספר תיכון מצפת, אשר לנו בבית הספר במהלך טיול שנתי, נתפסו כבני ערובה. יחידה נבחרת של צה"ל פרצה לבית הספר בערב, כמה דקות לפני תום מועד האולטימטום שהציבו המחבלים. בהתקפת אותם מחבלים על בית במעלות טרם כניסתם לבית הספר ובקרב היריות בבית הספר נהרגו 26 אזרחים, רובם תלמידים, וחייל אחד. שלושת הטרוריסטים נהרגו. תיאורי ההלוויה בבית העלמין בצפת יובאו בהרחבה בהצגת האירוע. התפרצויות הזעם והתסכול מקבלים משנה תוקף על רקע התקופה הקשה שאחרי פרסום דו"ח הביניים והתפטרות ראש הממשלה גולדה מאיר;

ביום שלישי, 19 בנובמבר 1974, הגיעה חולייה בת שלושה מחבלים לשכונת אליהו בבית שאן. המחבלים פרצו לבית והרגו זוג מבוגר. בהמשך נהרגו מיריות עוד שני תושבי העיירה;

ב-6 במרץ 1975 פרצו מחבלים למלון 'סבוי' בתל-אביב ולקחו בני ערובה. לוחמי צה"ל פרצו למלון ושחררו את בני הערובה. שמונה בני ערובה ושלושה חיילים נהרגו;

בחמישה-עשר ביוני 1975 פרצו מחבלים לבית בכפר יובל, מושב באצבע הגליל. המחבלים רצחו שלושה בני משפחה ונורו על ידי חיילי צה"ל;

בארבעה ביולי 1975 הונח מקרר ישן בכיכר ציון בירושלים. בדפנות המקרר הוחבאו שתי פצצות מרגמה. אזרחים שחשדו במקרר כחפץ חשוד ניגשו ופתחו את דלתו, בעת שהמשטרה נקראה להגיע למקום. לפני שהגיעו השוטרים התפוצץ המקרר ו-15 אזרחים, בהם ארבעה פלסטינים ממזרח ירושלים, נהרגו.

1977-1982

בעקבות המהפך בבחירות 1977 הסתיים השלטון 'הנצחי' של מפא"י, שהיה רציף מתקופת היישוב. הרגשות היו מעורבים ונעו בין אושר וציפייה לשינוי לבין פחד מהעלול לקרות. חסידי השלטון הקודם חשו שאין לדעת כיצד יצליח השלטון החדש לשמור על המדינה.

החששות העצומים של הציבור ממעשי בגין כראש ממשלה התחלפו ברוחות של תקווה. ישראל ומצרים, בגין וסאדאת, החלו במסע משותף לקראת הסכמי שלום. גישושי של שר החוץ משה דיין, שפרש מהמערך והצטרף לממשלת בגין, הגיעו עד להכרזה של הנשיא המצרי אנואר אל-סאדאת כי הוא מעוניין בשלום עם ישראל. סאדאת, נשיא מצרים שיזם את מלחמת יום הכיפורים, אף הכריז כי בכוונתו להגיע לישראל ולנאום בכנסת ישראל, בירושלים. הכריז – ועשה. ב-19 בנובמבר 1977 הגיע סאדאת לביקור בישראל. למחרת נאם בכנסת. האווירה החדשה הפיחה התרגשות, תקווה ואופטימיות ברחוב הישראלי.

במקביל, המשיכה ממשלת הליכוד לפעול בתחום החברתי לגיבוש פרויקט שיקום השכונות. בראש הפרויקט עמד סגן ראש הממשלה הפרופסור יגאל ידין, שנכנס לכנסת בראש מפלגה חדשה, מפלגת ד"ש (התנועה הדמוקרטית לשינוי). תקציבים הופנו להשקעות בתשתית, לשיפוץ מבני ציבור, בתי ספר ושכונות מגורים ולשדרוג מערכת החינוך בשכונות מצוקה ובעיירות פיתוח.

אולם, לצד תהליך השלום שהתקדם וקדם עור וגידים המשיכו אירועי הטרור. בשבת 11 במרץ 1978 הגיעו מחבלים בסירות מהים ונחתו במעגן מיכאל. הם רצחו צלמת שפגשו והמשיכו לכביש החוף, השתלטו על אוטובוס מטיילים ותוך יריות על כלי רכב חולפים הצליחו להתקדם לכיוון תל-אביב, עד צומת גלילות. בדרך השתלטו על רכב נוסף. לקראת הערב התנהל קרב יריות וניסיון חילוץ של הנוסעים השבויים מהאוטובוס, בסופו המחבלים נורו ונהרגו. 35 ישראלים הרוגים נמנו בסופו של יום הדמים הזה.

לראשונה החליטה ממשלת ישראל לצאת למבצע צבאי מקיף בעקבות התקפת טרור – מבצע ליטני. מטרתו הייתה להשמיד עמדות מחבלים ולהרחיקם אל צפון לבנון. תוך התקדמות שיטתית ועבודה יסודית צה"ל הגיע עד נהר הליטני, עד שכעבור שישה ימים הורה שר הביטחון עזר ויצמן על תחילת הנסיגה של הכוחות מלבנון. אם ההתקדמות לעבר הליטני ארכה שישה ימים, נסיגת הכוחות בחזרה נמתחה על תקופה ארוכה של שלושה חודשים, אז הגיע צה"ל לגבול הבינלאומי. עשרים חיילים נפלו במבצע ליטני.

מגמת השינוי המהותי בתקופת שלטון בגין באה לכיטוי היטב בתיאור ההחלטות על הכנת ספר 'יזכור' בשנת 1978, בה החל מפעל הנצחה של אזרחים שנהרגו בדרך להקמת מדינת ישראל בפעולות איבה וטרור – אזרחים שלא היו חברים בארגון ה'הגנה' (שחבריו הונצחו). מפעל הנצחה מלמד על הרצון של מנחם בגין, ראש הממשלה הנבחר, לתקן את מה שנראה כעיוות היסטורי בעיניו ובעיני חבריו לדרך. בגין ראה עצמו חייב חוב של כבוד לכל לוחמי המחטרות ואנשי היישוב שלא הונצחו כמי שלקחו חלק ונפלו במאבק להקמת המדינה.

לצורך ההנצחה פעלה ועדה מטעם המועצה הציבורית להנצחה. הוועדה הכינה ספר 'יזכור' לנופלים בתקופה שבין ימי העלייה הראשונה להחלטה באו"ם על הקמת שתי מדינות בארץ ישראל, 29 בנובמבר 1947 (החלטת כ"ט בנובמבר). ביחידה להנצחת החייל הוקמה מערכת שהעסיקה תחקירנים, עורכים וחברים בכירים במחותרות של טרם המדינה. כל השמות שעלו בתחקיר הועברו לאישור והוועדה, שהורכבה מנציגי המחותרות 'הגנה', 'אצ"ל' ו'לח"י', דנה בכאלה שהיה ספק לגבי השתייכותם למחותרת זו או אחרת, או לגבי האופן וההקשר בו נהרגו. בין השמות שעלו בתחקירים השונים היו אזרחים רבים שנהרגו בפעולות טרור מימי ראשית הציונות בארץ ישראל. בסופו של דבר, ללא החלטה מסודרת על כך שמשרד הביטחון מנציח אזרחים במסגרת פרויקט ממלכתי, יצא לאור ספר 'יזכור' באחריות המוסד לביטוח לאומי שכיסה את התקופה עד החלטת כ"ט בנובמבר, ובו הונצחו 441 אזרחים.

שנות השמונים

בתחילת שנות השמונים הנושא הכלכלי עמד בראש ענייניו של הציבור בישראל. האינפלציה הדוהרת הקשתה לנהל חיים מסודרים. משקי הבית לא הצליחו לתכנן פעילות ולא ביצעו רכישות נחוצות בשל אי הוודאות לגבי מחירים ויציבות המשק. ב-24 בפברואר 1980, בתקופת אינפלציה קשה בישראל, הוחלף המטבע הישראלי מלירה לשקל. 10 לירות היו שוות שקל אחד.

ב-7 באפריל 1980 השתלטו מחבלים על בית ילדים בקיבוץ משגב עם. יחידה מובחרת של צה"ל הוזעקה למקום והצליחה להשתלט על המחבלים ולחסלם. באירוע נהרגו חבר הקיבוץ, ילד מהקיבוץ וחייל. בשנים הבאות חלה רגיעה מסוימת בפעילות טרור.

ב-2 ביוני 1980 נחשפה המחותרת היהודית בשטחים בעקבות מבצע התנקשות בראשי הערים שכם, רמאללה ואל-בירה. בין פעולות הטרור של המחותרת – חבריה תקפו סטודנטים ערבים והרגו שלושה מהם ביריות ורימונים. הם תכננו לפוצץ את כיפת הסלע ואת מסגד אל אקצה. הם נתפסו כאשר ניסו להטמין מטעני חבלה באוטובוסים במזרח ירושלים.

פינוי חצי האי סיני, במסגרת הסכם השלום עם מצרים, הסתיים ב-25 באפריל 1982, שלוש שנים לאחר שנחתם ההסכם במרץ 1979. חודש וחצי אחר כך, ב-3 ביוני 1982, נורה שלמה ארגוב, שגריר ישראל בבריטניה (ארגוב נפגע ולא חזר לתפקוד מלא. אחרי 21 שנים נפטר). השגריר נורה בצאתו מפגישה, וארגון הטרור הפלסטיני של אבו נידאל לקח אחריות על הירי. כעבור שלושה ימים, ב-6 ביוני, הכריזה מדינת ישראל על יציאה למבצע 'שלום הגליל' (מלחמת לבנון הראשונה). ראש הממשלה מנחם בגין הכריז כי ישראל יוצאת למבצע בעקבות הירי בשגריר. את המלחמה הגדיר בגין כ'מלחמת ברירה', מלחמה שאנחנו רשאים להחליט עליה לא ממצב של אין ברירה אלא כהחלטה ריבונית של הממשלה.

המלחמה, שנועדה להסתיים בתוך ימים אחדים, עם הגעת כוחות צה"ל לקו 40 ק"מ צפונית מהגבול, הידרדרה למלחמה ארוכה, מקיזת דם ומתמשכת. רק כעשרים שנה מאוחר יותר, בשנת 2000, אחרי כמה נסיגות ושינויי היערכות, עזב צה"ל את לבנון ושב לגבול הבינלאומי.

ב-16 בספטמבר 1982 נכנסו כוחות נוצריים למחנות הפליטים סברה ושתילה בדרום ביירות וטבחו בכאלף פליטים פלסטינים. הטבח היה המשך לפעולות איבה בין הפלגים בלבנון. ישראל, ששלטה בשטח סביב המחנות, הואשמה בכך שלא מנעה את הטבח. כ-400,000 מפגינים שנאספו בכיכר מלכי ישראל במוצאי שבת 25.9.1982 קראו להקמת ועדת חקירה בעקבות הטבח בסברה ושתילה.

ועדת החקירה שהוקמה, בראשות השופט כהן, החליטה להעביר את שר הביטחון אריאל שרון מתפקידו ולא להאריך את כהונת הרמטכ"ל רב-אלוף רפאל איתן.

תחושות קשות של חוסר אמון, של תלונות כלפי השלטון ואפילו של בגידת השלטון באזרחים מצאו ביטוי באותה תקופה. בספרו 'ממורדות הלבנון' תוקף עמוס עוז את ראש הממשלה בעקבות אירועי מלחמת לבנון:

איני חולק, מר בגין, על זכותך הפורמלית להשתמש ברוב-לא-רוב שלך ככנסת ולהוציא אותנו למלחמה כלבכך... אבל לא יסולח לך השקר שעשית: קראת ללוחמים לחרף את נפשם למען מטרות מוסכמות (אם גם בשיטה שנויה במחלוקת) והנה הובלת אותם להרוג

ולמות למען מטרות אשר רבים מאוד בינינו מתנגדים להן. אל נא תבוא לנחם את אבלינו: אתה קרעת קרע אשר לא היה כמוהו. כמחצית העם פונים אליך עורף בעלבון, בזעם וביגון.

על הכרזת בגין כי מבצע שלום הגליל היה יציאה למלחמת ברירה הגיב עמוס עוז:

כאשר יוצאים למלחמה כמו לבורסה, כאשר מתייחסים לחיי הלוחמים כמו לאסימונים של הימור, מגיעים בסוף הדרך לשדה זרוע בנעליהם של חיילים, אשר ברחו הביתה כדי לא לשמש אסימונים.

מילים בוטות כאלה לא היו תופעה יחידה. ראש הממשלה עמד באותה תקופה בפני ביקורת יומיומית קשה. מפגינים נושאי שלטים ועליהם ציון מספר ההרוגים בלבנון, מספר שהתעדכן כמעט מדי יום, עמדו במשמרות מחאה מול בית ראש הממשלה. מנחם בגין הודיע ב־28 באוגוסט 1983 כי אינו יכול להמשיך בתפקידו. מחליפו היה יצחק שמיר, שכיהן כשר החוץ בממשלת בגין וקודם לכן היה יו"ר הכנסת. שמיר היה מפקד מחתרת לח"י לפני קום המדינה.

בחודש אפריל 1984 נסדק מיתוס נוסף בהוויה הישראלית. אלכס ליבק, צלם עיתון 'חדשות', תיעד שני מחבלים תוך שהם מובלים חיים על ידי כוחות צה"ל מאוטובוס עליו השתלטו ופגעו בנוסעיו. בתוך כמה שעות התפרסמה בתקשורת הישראלית ידיעה שהמחבלים מתו בעקבות פעולת צה"ל. התמונה, שתיעדה את המחבלים בעודם בחיים אחרי הפעולה, עמדה בדיסוננס מוחלט לדיווח. כך החלה פרשה שתלווה את ממשלות ישראל בשנים שאחרי האירוע, ותיצור משבר של ממש באמון כלפי שירות הביטחון הכללי. הפרשה, שנודעה בשם 'קו 300' הביאה לכך שבכירי שב"כ הודחו מתפקידיהם. הם זכו לחנינה מנשיא המדינה, חיים הרצוג, כדי שלא יועמדו לדין בעקבות הפרשה וטיוח העדויות בעקבותיה.

במישור הפוליטי – נערכו שוב לבחירות, שהתקיימו ב־23 ביולי 1984.

תוצאות הבחירות לימדו על שוויון וב-13 בספטמבר 1984 קמה ממשלת אחדות לאומית בראשות שמעון פרס, שנבחר לעמוד בראשות הממשלה ברוטציה עם יצחק שמיר (שנתיים לכל אחד). בנובמבר אותה שנה עלו לישראל אלפי אתיופים במסגרת 'מבצע משה'.

השנים הבאות אופיינו במאבק ממשלתי מוצלח בנגע האינפלציה. אזרחי ישראל נאלצו שוב להתרגל למטבע חדש, והפעם: שקל חדש. מ-1 בינואר 1986 כל 1,000 שקלים שווים שקל חדש אחד.

בשנת 1985 אירעו כמה פיגועים בחו"ל, במטרה ברורה לפגוע בישראלים. ב-25.9.1985, יום כיפור תשמ"ו, נרצחו שלושה ישראלים על ספינתם בקפריסין. אחרי שעגנה היאכטה בנמל לרנקה עלו על סיפונה שלושה מחבלים חמושים. הם רצחו את האישה שהייתה על הסיפון וכפתו למיטות את שני הגברים, בהם בעלה. תוך כדי משא ומתן עם שלטונות קפריסין ירו המחבלים בשני הגברים ורצחו אותם.

ביום שבת 5.10.1985, חול המועד סוכות תשמ"ו, יצאה קבוצה של שנים-עשר מטיילים ישראלים, חלק מקבוצה שנפשה בחוף "ראס-בורקה" בסיני (שנים אחדות לאחר חתימת חוזה השלום עם מצרים), לסיור רגלי במעלה דיונה גדולה. בראש הדיונה היה מוצב ובו שוטרים מצרים חמושים. אחד השוטרים פתח לפתע באש לעבר קבוצת המטיילים ולעבר חבריו שניסו לעצור אותו. כתוצאה מהירי נפגעו כל חברי הקבוצה. שלושה מבוגרים וארבעה ילדים נהרגו בהתקפה הרצחנית.

באותו יום, 5.10.1985, נרצחו שני ישראלים בספרד. השניים, ימאים שספינתם עגנה בנמל ברצלונה, נחטפו על ידי שני ערבים אחרי שיצאו לבלות בעיר, עונו ונרצחו.

לא רק מצבה הכלכלי-חברתי-מדיני של ישראל עבר תהפוכות באותן שנים אלא גם היחס לשכול ולמעמדו. מלחמת לבנון, והשגרה הקשה של הרוגים מדי יום בדרום לבנון, היוו זרז לתחושה של חוסר אמון במערכת המדינית והצבאית בתקופת המלחמה. חוסר אמון זה בא לביטוי גם בתופעה מתגברת של הורים שכולים, שיצאו למאבק בשם בניהם ההרוגים. המאבק ביטא לא פעם את עמדותיהם הפוליטיות, המנוגדות לעמדות הממשלה.

הדפוס הראשון אותו ניתן לבחון הוא השכול הפוליטי. הורים, אשר מלכתחילה לא הסכימו אידיאולוגית למטרות המלחמה שבה מצאו בניהם את מותם, יצאו בשמם למאבק לקידום עמדתם הפוליטית-אידיאית. דפוס זה מאפיין את פעילות תנועות המחאה של השמאל. החלוצה שלו היא רעיה הרניק, שכינתה את מלחמת לבנון בה נהרג בנה – מיותרת. האם השכולה יצאה בשם בנה לפעילות מחאה אינטנסיבית נגד המלחמה.

דפוס הפוליטיזציה השני של השכול קשור לתאונות אימונים. הורים שכולים רבים חשים שבנם נפל לשווא וכי מותו עשוי היה להימנע. הם הופכים את הצטרפותם למשפחת השכול להזדמנות למעורבות ציבורית מסוג אחר: הורים אלה הופכים לשחקנים אנטי-ממסדים. בניגוד ל'שכול הפוליטי', המסייע לצד זה או אחר בדיון הציבורי ואינו יוצא נגד צה"ל, שכול תאונות האימונים הוא ניסיון לחזור לתחום אחר. לא ערכים פוליטיים מנחים קבוצה זו (לדוגמה: הנסיגה מלבנון) אלא ערכים ארגוניים של שקיפות מוסדית, למידה ארגונית ואתיקה ניהולית. ההורים יוצאים נגד מעמדה ההגמוני של מערכת הביטחון בכל הקשור לניהול הצבא, ומעוניינים לקדם בקרה חוץ-ארגונית על הצבא.

הגוף הראשון שנערך לפעילות מעשית היה התארגנות 'עמיחי', שהחלה בסוף שנות השמונים בהנהגת משפחות גרמן ותירוש, אשר בניהם נהרגו בתאונות בצה"ל בשנת 1987. המשפחות שמו להן למטרה להעלות את נושא הבטיחות לדיון במסגרות הגבוהות. 'עמיחי' לא יצאה לתקשורת ולא דרשה להעמיד לדין קצינים שנמצאו אחראים במות הבנים. 'עמיחי' האמינה בניסיון לשנות את צה"ל מבפנים, לחנך לבטיחות ולהקפיד על שמירת נהלים ברורים. התארגנות 'עמיחי' לא הגיעה להישגים של ממש. בראיון למעריב בשנת 1992 אמרה יעל גרמן, ממקימי העמותה (ולימים ראש עיריית הרצליה ושרת הבריאות), כי הם ישבו בשקט והאמינו שבעקבות ארבע שנות פעילות 'עמיחי' צה"ל ייקח על עצמו את הטיפול בנושא התאונות. אמנם התפרסם דו"ח של ועדת לפידות ומונה קצין בדרגת אלוף כיועץ הרמטכ"ל לבטיחות, אבל, מסכמת גרמן, "אולי אם לא היינו יושבים בשקט, אם היינו יוצאים לתקשורת ולא מוותרים, היינו מונעים תאונה."

אם משנותיה הראשונות של המדינה ועד סוף שנות השמונים עדיין אפשר

היה לראות את משפחת השכול כגוף בעל מאפיינים דומים, הרי שאחידות זו הלכה ונסדקה במהלך שנות התשעים. תופעות של שבירת מסגרת השכול החלו להיות נפוצות יותר ויותר.

דומה כי יותר מכול מסמלת שולה מלט את השינוי המהותי ביחסם של הורים שכולים למערכת – לצה"ל – המקום בו נהרגו ילדיהם והם אינם מבינים מדוע זה קרה ומבקשים לחקור כיצד היה אפשר למנוע זאת.

ב-21 ביולי 1992 נהרג אמיר מלט, חייל בשירות סדיר בחיל האוויר, בתאונת 'רולטת הרשת'. * אמו של אמיר, שולה מלט, יצאה למאבק עיקש בשלטונות צה"ל. היא לא הסכימה לקבל את ממצאי החקירה הפנימית, דרשה שהחקירה תועבר לגורם חיצוני – גורם מבקר – ושכל האשמים יועמדו לדין. שולה מלט הרבתה להתראיין ולא חששה להגיד את אשר על לבה ללא חשבונות של כדאיות או של נוחות. הנורא הלוא כבר התרחש – היא איבדה את בנה. בבית העלמין הציבה מלט סלע ליד המצבה, עליו כתבה: "בני זך וטהור, שהובל כצאן לטבח, לאחר שנפצע אנושות ברשת לבלימת מטוסים". שולה מלט הקימה עמותת הורים ששמה לה למטרה לוודא שחקירת התאונות בצה"ל תתבצע על ידי גורם מקצועי בלתי תלוי. כשנה אחרי מות בנה חרטה על מצבתו את הכיתוב: "נרצח בידי מפקדיו".

ב-2 בפברואר 1994 התאבדה שולה מלט בירייה ליד קבר בנה אמיר. על פעילותה כתבו גרעון דורון ואודי לבל (ג. דורון, א. לבל, פוליטיקה של שכול, 2003): "מלט אינה הראשונה המאמצת דפוס אבל חתרני, פעיל, שמביע אי אמון במערכות. אך הדרמה שנוצרה סביב התנהגותה יוצאת הדופן זכתה לתהודה ציבורית גדולה, והטביעה חותם עז במרחב הציבורי."

סוף שנות השמונים ושנות התשעים מתאפיינות בריבוי פניות של הורים למערכת הביטחון. הורים דרשו לשנות את הכיתוב על המצבה. הם לא הסכימו לוותר בנושא חקירת התאונות בהן נהרגו ילדיהם ובהחלט לא ראו

* 'רולטת הרשת' – בבסיס חיל האוויר בחצרים נהגו חלק מהחיילים לבצע 'מבחן אומץ'. חייל נשכב על רשת עצירת המטוסים ואחז בידי ברצועות האורך של הרשת. החיילים שהשתתפו ב'מבחן' שחררו את הרשת והחייל הועף על גבי הרשת. אמיר מלט, בנה של שולה, נהרג כשהועף מהרשת והרצועות לא אחזו את גופו.

כמובנת מאליה את ההנחה שמערכת הביטחון עושה הכול כדי לשמור על חיי ילדיהם. שנים קודם לכן נהגו להניח כך במסגרת החוזה הבלתי-כתוב בין משרד הביטחון וההורים שהקריבו את היקר להם מכול. לא עוד.

בסוף שנות השמונים, ב-30 באוקטובר 1988, יומיים לפני מועד הבחירות לכנסת ה-12, השליך מחבל ביריחו בקבוק תבערה על אוטובוס שעשה דרכו מטבריה לירושלים. האוטובוס נשרף. רחל וייס, אם צעירה, ניסתה להציל את שלושת ילדיה מהתופת אך לא הצליחה. רחל, אפרים, נתנאל ורפאל נהרגו בהתקפה. דוד דלרוזה, חייל שניסה לסייע בחילוץ, שאף עשן לריאותיו ונפטר כעבור חודש וחצי.

השפעות האירוע היו מיידיות. קריאות ליד קשה, לממשלה חזקה ולמלחמה חורמה בטרור. בבחירות יצחק שמיר הצליח לגבור על מפלגת העבודה. הליכוד זכה ב-40 מנדטים והעבודה ב-39. שמעון פרס, יו"ר מפלגת העבודה באותה תקופה, טען כי הפיגוע הוביל להפסד של שלושה מנדטים וכי לולא הפיגוע הייתה מפלגת העבודה זוכה.

שנות התשעים

בשנת 1988 חווה הציבור בישראל התקפות חוזרות, בעיקר בשטחי חבל עזה, יהודה ושומרון על כלי רכב בכבישים ועל חיילים. זו תקופת האינתיפאדה הראשונה (שהחלה בסוף 1987 ונתמכה עד 1993). ההתקפות התבטאו בעיקר בזריקת אבנים ובהמשך בהשלכת בקבוקי תבערה.

בסוף 1988 יצחק שמיר הקים ממשלת אחדות לאומית ושמעון פרס, שעמד בראש רשימת המערך מונה לממלא מקומו.

ב-20 במאי 1990 רצח עמי פופר שבעה פלסטינים בצומת גן הוורדים בראשון לציון.

בינואר-פברואר 1991 חוו אזרחי ישראל התקפת טילי סקאד מעיראק במהלך מלחמת המפרץ. במקרה זה, מצד אחד התקבלה החלטה אסטרטגית של ממשלת ישראל לא להגיב על ההתקפות בעת שארצות הברית הגיבה בראש צבאות הברית. אולם מצד שני, תחושת חוסר הביטחון והתחושה

ש"אין על מי לסמוך" לא סייעו להרגשת ביטחון בצה"ל ובכוחות הביטחון. תושבים רבים מאזור המרכז, שהיה יעד לירי הטילים, יצאו לדרום הארץ ולצפונה מדי ערב, כדי לברוח מאימת הטילים שנורו כל לילה. במחצית הראשונה של העשור הופיע גורם משמעותי במיוחד בהוויה הישראלית: ערוץ 2, שהחל את פעילותו בשנת 1986 כערוץ ניסיוני המשדר בעיקר שעשועונים ותכניות אירוח. הערוץ נערך לשידורים כערוץ טלוויזיה מסחרי ראשון במדינת ישראל. בנובמבר 1993 החלו השידורים ובמקביל יצאה לדרך חברת החדשות של הערוץ. השינויים הללו הביאו להגברת השידורים הישירים, לטיפול תקשורתי במגוון נושאים ולאפשרות לשמוע דיווחים לא אחידים על אירועים חדשותיים בשני הערוצים שהיו באותה תקופה בישראל.

באותן שנים אנו עדים לפניות תקיפות של הורים שכולים לשנות כיתוב על המצבות של בניהם בבתי הקברות הצבאיים. אנו שבים לנושא זה שוב ושוב מכיוון שהמגמה של יצירת סדקים באחדות מלמדת על שינויים בשני מישורים:

(1) במישור הממסדי, רואים היחלשות של הממסד שאינו עומד עוד בנחישות אל מול הורים שבאים אליו בתביעות. המועצה הציבורית להנצחה נשארה עיקשת בסירובה לכל פריצה של הכללים המוסכמים, אך בכג"צים של משפחות כנגד המועצה ניסה משרד הביטחון להגיע לפשרה עם המשפחות. כך בנושא שולה מלט, כאשר שר הביטחון לא הזדרז להסיר את הסלע שהציבה במקום מצבה על קבר בנה אמיר. בדיעבד מודים כולם כי העובדה שלא הוסר הסלע לפני מותה של שולה מלט סייעה למוניטין של משרד הביטחון בסיפור הקשה הזה. משרד הביטחון ניסה להגיע לפשרה גם עם הורים שביקשו לשנות כיתוב ולהוסיף פרטים על כרית המצבה של יקיריהם.

הממסד נחלש גם בגלל שהמלחמה בלבנון, שמיאנה להסתיים, לא התקבלה כהכרח שאין למנוע. הורים יצאו נגד צה"ל ומשרד הביטחון וביטאו חוסר אמון במערכת, בין אם בנושא תאונות אימונים ואופן חקירתן, ובין אם לגבי אופן הכיתוב על המצבה. דרישתה של אפרת שפיגל להחליף את הכיתוב על מצבת בנה יואב – מ"נפל בעת מילוי תפקידו במבצע שלום הגליל" ל"נפל בעת מילוי תפקידו במלחמת לבנון" – אינה עניין סמנטי.

זוהי הבעת עמדה נחרצת על נחיצות המלחמה וצדקתה. האם השכולה אמרה זאת בפירושו: "אני רואה במילים 'שלום הגליל' שקר גם המחלל את כבודו של בני, שקר הפוגע ברגשותיי ומוסיף כאב נוסף על כאבי".

(2) המישור התקשורתי הפך משמעותי במהלך שנים אלו. ייתכן שערוץ 2 שעלה על המסך והפך את הטלוויזיה לרב-ערוצית, או דוגמאות של הורים אחרים שלא שתקו עוד על מות יקיריהם, הביאו הורים שכולים ללמוד כיצד להשתמש בתקשורת לצורכי מאבקייהם. כתבים צבאיים עודכנו לגבי פעילות הורים מתוכננת, ומקרים שעליהם התלוננו הורים הובאו לידיעת התקשורת לעתים עוד לפני שהתלונה הועברה למערכת הצה"לית. נזכיר בעניין זה כי בשנות התשעים קרא הרמטכ"ל אמנון ליפקין שחק לכתבת הצבאית של קול ישראל, כרמלה מנשה, ה'אומבודסמן' (נציב קבילות הציבור) של החיילים. תלונות שהגיעו אליה והופנו לצה"ל ולמערכת הביטחון לא נשאו ללא מענה, ולו רק בשל החשש מנזקי הפרסום.

מדינת ישראל ידעה תהפוכות פוליטיות בעשור המדובר. בשנת 1992 התקיימה מערכת בחירות סוערת שלווה בהפגנות נפגעי טרור, ביניהן בלטו האירועים בעיר בת ים בעקבות רצח הנערה הלנה ראפ ב-24 במאי 1992. זאב ראפ, אביה של הלנה, הנהיג את המחאה כנגד החידלון שהפגינה ממשלת יצחק שמיר (לדבריו) במיגור הטרור ובמתן אפשרות לאזרחים לחיות את חייהם בשלווה.

בבחירות לכנסת ה-13 גבר יצחק רבין על יצחק שמיר והרכיב ממשלה. שוב חזרו רוחות השלום לנשב באזור. משא ומתן התנהל עם ערפאת והנהגת הפלסטינים ובספטמבר 1993 נחתם הסכם אוסלו בין ישראל לרשות הפלסטינית. ב-26 באוקטובר 1994 נחתם הסכם שלום בין ישראל לירדן. הסכם השלום עם ירדן, שלא כמו ההסכם עם הפלסטינים שגרר אחריו עימותים והתנגדויות, התקבל באהדה רבה והוביל לתחושה ש"הדברים מתחילים להסתדר, אפילו כאן".

ביום 25.2.1994 רצח ברוך גולדשטיין, תושב קריית ארבע, 29 מוסלמים במערת המכפלה בחברון.

שלוש השנים הבאות – 1994 עד 1996 – הן שנים של פיגועי טרור

אשר הצליחו לערער את תחושת הביטחון בכל חלקי מדינת ישראל. פיגועי התאבדות באוטובוסים ובמרכזי הערים בירושלים, בתל-אביב, ברמת גן ובחדרה הביאו את הטרור כמעט לכל פינה בארץ. אלו השנים בהן גברה התחושה, שמצאה את ביטויה גם בהצהרות ממשלתיות, כי המלחמה של ישראל בימים אלו היא המלחמה בטרור. החללים במלחמה זו הם ברובם אזרחים. מתקופה זו נבחר פיגוע המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר כאחד מהאירועים המייצגים, והוא יידון בהרחבה בהמשך.

ב-4 בנובמבר 1995 נרצח ראש הממשלה יצחק רבין. הרצח הפוליטי התרחש בעיצומה של תקופה שבה אירועי הטרור אינם מרפים. האווירה הקשה של פחד מפיגועים בכל רגע נתון מתחלפת בתחושת אובדן עצומה, אובדן של מנהיגות ושל דרך. הממשלה בראשות שמעון פרס יוצאת לשורה של פעולות צבאיות כנגד מוקדי הטרור, אך הפעילות לא מצליחה ליצור תחושה של רגיעה במדינה.

ב-29 במאי 1996, בבחירות לכנסת ה-14 שכללו בחירות אישיות לראשות הממשלה, עלה לשלטון בנימין נתניהו בראשות הליכוד. אחת ההכרזות שלו במהלך מסע הבחירות היא כי המשימה העיקרית של ממשלתו תהיה – מיגור הטרור.

בשנת 1997 המשיכו פיגועי הטרור, ובהם: אסון נהריים, בו רצח חייל ירדני שבע בנות שהיו בטיול שנתי במקום, פיגוע בקפה 'אפרופו' בתל-אביב ופיגועי התאבדות בשוק מחנה יהודה בירושלים.

בשנת 1998 סיכם נתניהו משא ומתן עם ערפאת ונחתם, בחסות ארצות הברית, הסכם וואי כהמשך להסכמי אוסלו. בשנת 1999 נפלה ממשלת הליכוד בהצבעת אי-אמון ואהוד ברק, בראשות מפלגת העבודה (כשמה אז – 'ישראל אחת'), נבחר בבחירות אישיות לעמוד בראש ממשלת ישראל.

אבני דרך

א. חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל-1970

לאחר מלחמת ששת הימים, שבעקבותיה התרחבו גבולות המדינה, לא ניתן היה להמשיך להסתמך על חוק המגדיר כנפגעים רק את יושבי הספר. פעולות הטרור התגברו וגבו קורבנות בערי ישראל, כמתקנים ישראלים רשמיים בחו"ל ובשטחים שנכבשו על ידי מדינת ישראל. לכן, גובשה הצעת חוק חדשה והיא הונחה על שולחן הכנסת בסוף חודש ספטמבר 1969 תחת הכותרת: 'חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל-1969'.

חודשיים אחרי הנחת ההצעה, בדיון בכנסת, הסביר שר העבודה, יוסף אלמוגי, כי בשל המקרים הדחופים שיש לתת עליהם מענה הוחלט להפעיל את ההטבות המוצעות בחוק עוד בטרם נתקבל בכנסת, כאילו כבר היה החוק בתוקף. הגדרת הנפגעים הזכאים לפיצוי שנקבעה בחוק הורחבה. לא מדובר עוד רק במי שנפגעו מידי מסתננים או צבא זר. פגיעה היא, בלשון החוק: "פגיעה מפעולות איבה של כוחות צבאיים או צבאיים למחצה או בלתי סדירים של מדינה עוינת לישראל, מפעולות איבה של ארגון עוין לישראל או מפעולות איבה שבוצעו תוך סיוע לאחד מאלה, בשליחותם או מטעמם על מנת לקדם מטרותיהם (לכולם יקרא להלן – כוחות אויב)".

גם בהגדרת הנפגעים הורחבה ההגדרה לאזרחי ישראל, למי שנכנס לישראל על פי אשרה או רישיון ולנוסע בשדה התעופה. זאת ועוד, בחוק נקבע כי: "נפגע אדם בנסיבות שיש בהן מקום סביר להניח שנפגע בפעולת איבה, יראו את הפגיעה כפגיעת איבה אם לא הוכח אחרת".

זוהי התקדמות ביחס לחוק הקודם (גימלאות לנפגעי ספר, 1956) מכיוון שכעת לא רק שאין משמעות למצבו הכלכלי של הנפגע. מוצע גם כי כאשר עולה הספק יוכרע לטובת הנפגע, כדי למנוע אפשרות של אי עשיית צדק במקרה של פעולת איבה.

בדיון על הצעת החוק עלה טיעון שעד עתה לא נשמע בכירור: חבר הכנסת

עוזי פיינרמן מצא פגם בכך שקיים פער גדול בין הגימלאות לאזרחים לבין אלו המשולמות לנפגעי צה"ל. "יהיה זה צודק והגיוני להשוות את הגימלאות הניתנות לנפגעי הספר לגימלאות הניתנות לנפגעי צה"ל, הוא אמר, והסביר את דבריו: "אותו חבר היוצא לקטוף את הכותנה באזור שמעבר לכביש הפטרוילים של צה"ל, אותו חבר מושב היוצא לחלוב את פרותיו בלילה, אותו ילד הישן לילה לילה במקלט – אלה הם חיילים לכל דבר, והם זכאים לגימלאות כמו חיילי צה"ל."

בכנסת הסכימו על הצורך להרחיב את הגימלאות לנפגעי איבה. בסיום תהליך החקיקה הוחלט להשוות את הגימלאות ככל שניתן לגימלאות שמקבלים נכי צה"ל ומשפחות שכולות. כשהועלה החוק להצבעה בקריאה שנייה ושלישית הצהירה יושבת ראש ועדת העבודה, חברת הכנסת שושנה ארבלי-אלמוזלינו: "הצמדת התגמולים לאלה הקיימים לגבי נפגעי צה"ל יש בה אספקט מוסרי וצדק חברתי סוציאלי: היא מונעת קיפוח של מעוטי יכולת ומשתיתה את התגמולים על בסיס של זכות שווה לכל נפגע, ללא התחשבות בהכנסתו בעת שנפגע."

הצעת החוק אושרה. נחקק 'חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל-1970'. אישור החוק מהווה ציון דרך בהתייחסות למשפחות החללים ולנפגעי פעולות איבה. כעת מוגדר בחוק מעמדם של הנפגעים ומעמד בני המשפחות. הובהרה סוגיית התגמולים והובהרה ההגדרה מי נכלל בין הנפגעים הזכאים לתגמול.

זאת ועוד, לצד ההסכמה על הצורך בתגמול מכובד ועל חובת המדינה לדאוג לנפגעים החלו להישמע קולות הדורשים לראותם כמי שנפגעו בדיוק כמו חיילים שיצאו בשירות העם ונפגעו. טיעון זה, על הצורך בהשוואת מעמדם לזה של חיילי צה"ל, עדיין אינו עולה בדיון הציבורי ובעיתונאי התקופה אין עדויות לעיסוק בשאלה הזו, אולם כפי שראינו אפשר לזהות ניצנים של שאלת השוואת מעמד האזרחים לזה של החיילים בעת הדיון בכנסת על הצעת החוק. חברת הכנסת ארבלי-אלמוזלינו אמנם דיברה על היבט הצדק הסוציאלי, אך חבר הכנסת פיינרמן קרא לנפגעים – חיילים לכל דבר. ראוי לסייג ולהזכיר כי הדברים נאמרו על רקע שאלת פיצוי ולא בהיבט של הנצחה. אך עצם האמירה והעיסוק הציבורי בשאלת מעמדם

של האזרחים כמי שקורבנם דומה לקורבנם של חיילי צה"ל – יש בה חשיבות.

במסגרת החוק הובהרה שאלת ההשתייכות לקבוצת נפגעי פעולות האיבה וכאמור, הוגדרה מחויבות המדינה בהקשר של פיצוי והכרה בזכויות הכלכליות של הנפגעים ושל בני משפחות החללים. בעקבות חקיקת החוק בשנת 1970 השתפר באופן משמעותי הטיפול בנפגעי פעולות איבה ובקרובי החללים. אורי ינאי ("הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה", בתוך: **בטחון סוציאלי** [40], 1993) סיכם את השינוי כך: "התהליך שאפיין את הטיפול באזרחים שנפגעו בפעולות איבה מבטא שיפור של ממש במדיניות, בתכניות ובשירותים לקבוצה שהציבור חש כלפי קורבנה רגש של חובה."

ב. הקמת אתר הנצחה ממלכתי לחללי פעולות איבה וטרור, מאי 1998

צעד חשוב במאבק להכרה ממלכתית אנו מוצאים בהקמת אתר ההנצחה הממלכתי. כמו באירועים ממלכתיים אחרים במקומותינו, לצד היות הקמת האתר בבחינת הכרזה משמעותית על מעמדם הממלכתי של האזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור, מעוררת הקמתו מחאה מצד הורים ובני משפחות של חללים חיילים. יש כאלה המבקשים להפריד את יום הזיכרון לחללי הטרור מיום הזיכרון בו הם מתייחדים עם זכר יקיריהם שנפלו במילוי תפקידם, בשליחות מדינת ישראל.

הקמת האנדרטה בהר הרצל בירושלים מקבילה להקמת ארגון נפגעי פעולות האיבה, הארגון היציג של משפחות האזרחים שנהרגו ושל הפצועים. הקמת האנדרטה הייתה היעד שאיחד סביבו את חבורת האנשים שהקימה את הארגון. כאן המקום להזכיר כי ארגונים קמים סביב חזון ויעדים מוגדרים. החזון של הארגון היה יצירת ארגון אפוליטי שיאגד בתוכו את המשתייכים לקבוצת הנפגעים מפעולות איבה וטרור. השביל המרכזי בו צעדו המקימים עבר דרך הר הרצל, אתר משמעותי ומרכזי בכל הקשור להנצחה ממלכתית במדינת ישראל.

הקמת האנדרטה הפכה לסמל של נחישות והירתמות למשימה לאומית שיכולה הייתה לאגד סביבה את עושים במלאכה. בשנות ה-90 פעלה עמותה שהקימה אילנה רומנו (ששכלה את בעלה בהתקפת הטרור על ספורטאי המשלחת הישראלית במינכן, 1972). העמותה לא הוכרה כארגון מייצג של נפגעי איבה, בעיקר טיפלו בתנאים של אלמנות ובפתרון מצוקות אישיות. בפברואר 1996 הגיעה סמדר הרן קייזר (סמדר שכלה את בעלה ושתי בנותיה בפיגוע טרור בנהריה, ב-22 באפריל 1979) להחלטה שהיא חייבת לפעול כדי שיקום ארגון. היא מתארת כי הסתובבה בתחושה של קיפוח מתמשך. משפחות חללי פעולות איבה וטרור אינן מקבלות את היחס לו הן ראויות. המדינה נמצאת במצב של אירועי טרור אשר משבשים את שגרת החיים ואין כלל התייחסות למחיר הנורא, לחללים שמספרם הולך ורב. ללא כל תכנון מוקדם, קיבלה סמדר ערב אחד שיחת טלפון מאילנה

רומנו שהזמינה אותה להצטרף לפעילות העמותה. הפגישה הראשונה הייתה אצל אילנה רומנו, שניסתה לרכז אלמנות ולהעלות את העמותה למודעות ציבורית רחבה יותר. יחד עם סמדר הגיעה לפגישה אצל אילנה רומנו גם לילי גלוטמן והצטרפו עוד אנשים "שחשבו בגדול" (כהגדרת סמדר) ובהם: זאב פרידן, דב קלמנוביץ, אברהם סלמי ומאוחר יותר הצטרף אייבי מוזס. במסגרת העמותה החלו לטפל גם בענייני נכים, בנוסף לאלמנות. כבר בפגישות הראשונות החלו לדבר על הצורך בארגון יציג ועל הרצון להקים מפעל הנצחה מכובד. בתוך הארגון המתהווה נקבעה ועדת הנצחה. כדי לפעול באופן מסודר צירפו לפורום משפטנית, אביגיל זרביב, שיעצה כיצד להתארגן. אחרי סדרת פגישות עם ארגון נכי צה"ל החליטו להקים עמותה לפי מודל הפעולה של ארגון זה. הם ניסו להיפגש עם אנשי יד לבנים ולהיעזר בהם, אך נתקלו בסירוב תקיף לכל שיתוף פעולה.

בתחילת ינואר 1997 שמעו חברי הארגון המתהווה על ההחלטה להקים אנדרטה, שהם לא היו שותפים לקבלתה. ב-12.1.1997 החליטה ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים להקים אתר הנצחה מרכזי לחללי פעולות טרור. ההחלטה צורפה לפרוטוקול החלטות הממשלה וקיבלה תוקף של החלטת ממשלה ביום 5.2.1997. בהחלטה נכתב:

- א... ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים קובעת כי במסגרת שנת היובל למדינת ישראל ראוי כי מדינת ישראל וממשלתה ייזמו הקמתו של אתר הנצחה מרכזי לחללי פח"ע [פעילות חבלנית עוינת, נ.א.] אזרחי המדינה, לאות הזדהות עם משפחות החללים וכגלעד לחללים אשר נרצחו על ידי טרוריסטים בני עוולה במאבקה של המדינה נגד הטרור.
- ב. ראוי כי הר הצל בירושלים יהיה האכסניה של האתר האמור, בהיותו המקום המרכזי המתאים של מדינת ישראל – להנצחה מרכזית של קורבנות הטרור.
- ג. להטיל את האחריות להקמת האתר ואחזקתו על משרד הביטחון.

...

ה. (1) לא לקיים יום זיכרון ממלכתי נפרד לחללי פח"ע. האזכור לחללים ייעשה במסגרת יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

(2) ועדת השרים מדגישה כי על מערכות ההנצחה של משרד הביטחון לעשות ולוודא כי ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל יאוזכרו בתפילות בכל בית עלמין – חללי הפח"ע, וכי יתאפשר למשפחות השכולות להניח באופן מאורגן ומסודר זר.

למרות קבלת ההחלטה, במשך כמה חודשים לא נעשתה כל פעילות ליישומה. מיד אחרי קבלת ההחלטה התחילה סמדר בפעילות אינטנסיבית במסדרונות הכנסת. סעד של ממש נמצא במשכן נשיא המדינה, עזר ויצמן. הנשיא קיבל את נציגי הארגון לפגישה והצהיר כי הוא רואה עצמו מחויב לעניינם. הוא הנחה את מנכ"ל בית הנשיא, אריה שומר, לקדם את עניין הקמת האנדרטה ולהבהיר כי עמדת הנשיא חד-משמעית לגבי מיקום האנדרטה – בהר הרצל.

סמדר ולילי זוכרות ניסיונות של היחידה להנצחת החייל ומשרד הביטחון להציע הקמת אנדרטה ביער ירושלים במקום בהר הרצל. לילי גלוטמן (שכלה את בעלה בהתקפה על אוטובוס בכביש החוף, ב-11 במרץ 1978) מספרת כי בדיונים הראשונים של ועדת ההנצחה בארגון המתהווה לא העזו להעלות את הרעיון שתוקם אנדרטה בהר הרצל. אולם, לאחר שסיירה כמה פעמים בהר הרצל ראתה את האנדרטה לזכר המעפילים שטבעו באוניית המעפילים סלבדור. היא החליטה ש"גם לנו מגיע" ומאז אותו סיור נלחמה להקמת האנדרטה אך ורק בהר הרצל.

במקביל להחלטה על הקמת האנדרטה בהר הרצל התקדמו חברי העמותה לקראת הקמת הארגון היציג. סמדר הרן קיזר הציעה ששם הארגון יהיה 'ארגון נפגעי פעולות איבה'. הבחירה במושג איבה ולא במושג טרור נבעה מההבחנה בין שני המושגים.

פעולות איבה כוללות בתוכן אירועי טרור שבוצעו על ידי ארגוני טרור וטרוריסטים בודדים ובנוסף התקפות שבוצעו על ידי צבאות של מדינות

ונפגעו בהן אזרחים. היבט נוסף בבחירת השם היה הרצון להבריד את ארגונם מארגונים פוליטיים שפעלו בנושא ובהם: 'אלמגור – ארגון נפגעי הטרור', שפעל משנת 1986 ומקימיו והפעילים בו היו ברובם תושבי יהודה שומרון וחבל עזה, ו'ארגון נפגעי טרור ואיבה', שהוקם לגיוס תרומות לסיוע לנפגעים. שני הארגונים היו מזוהים עם דעות פוליטיות ימניות. מהצד הפוליטי הנגדי ניצב 'חוג ההורים – פורום המשפחות, משפחות שכולות למען שלום פיוס וסובלנות'. הארגון הוקם בשנת 1995 על ידי יצחק פרנקנטל, אשר שכל את בנו החייל אריק שנחטף ונרצח בידי החמאס. הפורום מאגד משפחות של חילי צה"ל ושל אזרחים ישראלים ופולסטינים. מקימי 'ארגון נפגעי פעולות איבה' ביקשו להימנע משיוך פוליטי והקפידו למנוע מאישים פוליטיים כניסה לעמדות השפעה בארגון.

הקמת הארגון נתקלה בהתנגדות של ארגון יד לבנים ושל ארגון אלמנות ויתומי צה"ל. לטענתם לא היה צורך בארגון חדש ואפשר היה להסתפק בעמותות הפעילות. בעצת משפטנים לא ביקשו פעילי ארגון נפגעי פעולות איבה להקים עמותה חדשה. הם החליפו את שם העמותה 'נפגעי פעולות איבה' ל-'ארגון נפגעי פעולות איבה' והעבירו בקשה להכיר בהם כארגון יציג.

במכתב לנשיא המדינה בתאריך 25.1.1997 כתבו נציגי הארגון על הצורך בהקמת הארגון ועל מטרותיו. בשל חשיבות הדברים, המציגים את עיקרי הקמת הארגון כאשר המשימה המרכזית במקביל להקמתו היא הקמת אתר הנצחה ממלכתי, יוצגו להלן כמה קטעים מהמסמך:

...עוד מימי טרם הקמת המדינה ועד עצם ימינו אלה זרועה שגרת חיינו בפיגועי טרור ופעולות איבה קשות ביותר. אנו נפגעי פעולות איבה, ילדינו, בני זוגנו, הורינו ובני משפחה אחרים, שימשנו מטרה לרצח בשל היותנו אזרחי המדינה... עד עצם היום הזה לא מצאו לצערנו נפגעי פעולות איבה את מקומם בקרב משפחת השכול הביטחוני של מדינת ישראל, אין לנו אתר הנצחה ואזכרה מרכזי ויתר על כן, טרם נוצרו כללים מחייבים לגבי אזכורנו הממלכתי בימי הזיכרון הלאומיים. בשונה מאוכלוסיות נפגעי מלחמה אחרים, המטופלות על ידי משרד הביטחון, לא השכילו הגורמים האזרחיים

ליצור כלים ותשובות כוללניות לקשיים הרבים של נפגעי פעולות איבה, שרק חלקם צוינו כאן. על רקע זה החלטנו, קבוצה של נפגעי פעולות איבה, לפעול להקמת ארגון ציבורי, אפוליטי, א-מפלגתי, ייצוגי ודמוקרטי (כדוגמת ארגון נכי צה"ל, יד לבנים וכו'), שנועד לתת מענה לבעיות ולמצוקות הייחודיות של נפגעי פעולות איבה, לייצגם אל מול מערכות הממשל השונות, כמו גם לשמש משען רגשי וחברתי לקורבנות ולמשפחותיהם...

מטרות הארגון:

1. לפעול לשינויי חקיקה שייטיבו עם הנפגעים.
2. לקדם את ענייני הנפגעים, לשפר את זכויותיהם ולייצג את ענייניהם בפני המוסדות.
3. לפעול למען רווחתם של החברים הנפגעים.
4. לקיים קשר בין החברים, לתמיכה הדדית.
5. לפעול להנצחתם של החללים.

בהמשך המכתב מופיעים שמותיהם של החברים בוועד הפעולה והאירועים שבהם נפגעו או שבהם נהרגו בני משפחותיהם*.

מכתב זה נשלח לכל שרי הממשלה, חברי הכנסת ואישי ציבור. חברי הארגון ביקשו לצרף למהלך את כל מי שיסכים, כדי להביא להקמת הארגון והכרה בו כארגון יציג. לקראת הדיון בוועדת חוקה חוק ומשפט בכנסת נסעה סמדר להיפגש עם חברי כנסת. בפגישות הסתבר כי נציגות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל הפעילו לובי חזק כנגד הקמת הארגון וכנגד אישור הקמת אתר ההנצחה וקיום טקס ביום הזיכרון בהר הרצל. סמדר מתארת כיצד הרגישו קרובי המשפחה כי הגיעו לדיון כ'אנדרדוגים', לא התייחסו אליהם ברצינות ואף לא בכבוד.

* כך הוזכרו חברי ועד הפעולה במכתב: רב קלמנוביץ (אינתיפאדה, בית אל), סמדר הרן (התקפת מחבלים, נהריה), אילנה רומנו (אולימפיאדה, מינכן), לילי גלוטמן (אוטובוס הדמים, כביש החוף), ארז ביטון (רימון, לוד), זאב פריגל (מוקש, בקעת הירדן), אייבי מוזס (בקבוק תבערה, אלפי מנשה), אברהם סלמי (מלחמת המפרץ), משפחת קלינגר (תל-אביב) ודוד קליין (כיכר ציון, ירושלים).

בתום פגישות ההכנה עם חברי הכנסת השתכנעו סמדר ולילי כי הצליחו לשכנע ולהבהיר את עמדתן. ישראל ערד, סמנכ"ל גימלאות של המוסד לביטוח לאומי, נרתם גם הוא לקידום הקמת הארגון ולביצוע החלטת הממשלה להקמת אתר הנצחה ממלכתי בהר הרצל. המוסד לביטוח לאומי אישר העברת התקציב הנדרש להקמת האתר ולביצוע תחקיר לאיתור כל שמות חללי פעולות איבה לצורך חקיקה על גבי האנדרטה.

בחודש פברואר 1997 הונחה על שולחן ועדת חוקה, חוק ומשפט הצעת חוק נוספת בנושא חללי פעולות האיבה. זו הייתה הצעת חוק פרטית של חבר הכנסת חנן פורת בה הוצע שינוי שמו של יום הזיכרון הכללי לחללי מערכות ישראל ל: 'יום הזיכרון הכללי לחללי מערכות ישראל ופעולות האיבה'.

הצעה זו נתקלה בהתנגדות עזה של נציגות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל ושל נציגי ארגון יד לבנים. לדיון בוועדה הוזמנו נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה – דב קלמנוביץ, סמדר הרן קייזר, ליילי גלוטמן וארז ביטון. נציגות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל התבטאו בחריפות נגד שינוי השם. נאמרו בחדר דברים קשים, כמו "איך אפשר להשוות את החללים שלנו למי שנהרג בבית קפה?"

הפילוסוף אסא כשר, שכנו נהרג במהלך שירותו הצבאי ונושא הנצחת חללי צה"ל קרוב מאוד ללבו, התבטא בנושא באותה תקופה ושוב בסרטה של נורית קידר על מלחמת השכול, אחרי שנים:

אי אפשר להשוות את האדם שהיה לוחם למי שמטייל ברחוב וטרוריסט נפשע שם לו פצצה שגרמה לו למות. הוא לא התנדב להסתכן, הוא לא התנדב לשרת, הוא לא היה במסגרת של מסירת כל זמנו ומרצו ומחשבותיו להגנה על המדינה ועל האזרחים שלה. הוא נמצא במסגרת אחרת ולכן מגיע לו יחס אחר.

בסיכומו של הדיון בוועדת הכנסת הוחלט כי נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה ייפגשו עם חנן פורת לסכם את הדרכים המוסכמות לקידום הצעת החוק ולשילוב חללי פעולות האיבה בטקסי הזיכרון הממלכתיים.

בחדש אוגוסט 1997, חצי שנה אחרי קבלת ההחלטה על אנדרטה בממשלה והטלת המשימה על משרד הביטחון, נשלחה למשרדים של מתכננים הודעה על קיום תחרות פנימית אנונימית. על מטרת האתר שיוקם נאמר במסמך:

הנצחת זכרם של כ-2,500 חללים, נפגעי פעולות איבה משנת 1860 (היציאה מהחומות) ועד ימינו. לתת ביטוי לאחד הנושאים הכאובים שמלווים את קיומנו בארץ זה כמה דורות. נפגעי פעולות האיבה כוללים חללים מכל הגילים, יהודים, בני מיעוטים ובני לאומים שונים בארץ ובעולם.

בלוח הזמנים הוגדר כי הקמת האתר תסתיים לקראת יום הזיכרון במלאת יובל למדינה, מאי 1998. במרכז האתר יוקם קיר, עליו ייחקקו שמות החללים בסדר כרונולוגי.

בתחרות זכו הארכיטקטים ריטה ומשה אורן ממשרד אורן אדריכלים. הם הגישו מפרט טכני ורקע רעיוני כמסמך נלווה לתכניות. במבוא לתכנית הגדירו המתכננים את תפיסתם לגבי האתר:

...בפעולות האיבה יש ניסיון לבטל את מהלך החיים השלו של האוכלוסייה. בתכנון האתר, על ידי הפסקת הקצב ההרמוני של קווי הריצוף והטיית האנדרטה לעומת קווי המתאר הכלליים הרכים – העברנו את הרגשת החריגות שבפעולות האיבה המתפרצת לתוך מהלך החיים השוטף.

על האלמנט המרכזי באנדרטה כתבו הזוכים בהצעתם:

האנדרטה עצמה מסמלת את עמידת העם כנגד כל פעולות האיבה המנסות לפגוע בהמשך קיומו. האנדרטה הנה גוף מרחבי מוגדר בעל פאות ברורות וחד-משמעיות. הגוף אינו מלא, אלא בעל חלל פנימי הנפתח כלפי חוץ. ה'פגיעה' הפנימית (המומחשת ע"י החלל) אינה פוגמת בשלמותו ובחוסנו. הטיית התיבה מהאתר כלפי מעלה והחוצה מביעה את המשכיות קיום העם והמדינה ושאיפתנו לעתיד...

עבודת ההקמה בהר הרצל החלה בחודש אוקטובר 1997. נקבע יעד להסרת הלוט בטקס ממלכתי – יום הזיכרון תשנ"ח, מאי 1998. האנדרטה הוקמה בתוך שבעה חודשים.

במהלך העבודות העלו לדיון ביחידה להנצחת החייל את שאלת אופן חקיקת השמות. אחרי כמה דיונים הוחלט על חקיקה על פי חלוקה לעשורים, כאשר בכל עשור תתבצע החקיקה לפי סדר א'–ב' של שמות המשפחה של החללים. בשנת 1998 הועלתה הצעה לחקיקה חלקית. הוצע כי רק שמות החללים עד שנת 1948 ייחקקו על גבי האנדרטה. לרעיון זה קמו מתנגדים רבים. נציגי הארגון טענו כי לא יסכימו לחקיקה חלקית על אנדרטה ממלכתית. בטקס הסרת הלוט היו קירות האנדרטה ריקים ובני כל משפחה שהגיעה לטקס כתבו על מדבקת הזיכרון האישית, שהדביקו על חולצתם, את שמות יקיריהם.

בכל שלבי ההקמה נהגה לילי גלוטמן לפקוד את האתר בהר הרצל. לילי מתארת מפגשים עם הורים שכולים של חללי צה"ל, שהביעו התנגדות עזה להקמת האנדרטה ולעובדה שמתכננים לקיים את האזכרות ביום הזיכרון הכללי. במיוחד זכורה לילי רעיה הרניק, אמו של גוני הרניק, מפקד סירת גולני שנפל בקרב על הבופור במלחמת לבנון ב-1982. רעיה הרניק דרשה שתוקם חומה בין אזור חלקת הקבר של בנה לבין האנדרטה, וכן שיוקצה להם שביל גישה נפרד. הורים נוספים הביעו תרעומת על מיקום האתר. הם התבטאו באופן שהבהיר כי לדעתם האתר פוגע בנוף ההר ותכניו אינם שייכים לקדושת המקום.

בניית האנדרטה נתקלה בקשיים. כאמור, הוחלט לא לחקוק שמות באופן חלקי אלא להמתין לביצוע תחקיר לאיתור כל שמות חללי פעולות האיבה. במהלך הבנייה, בחודש דצמבר 1997, נודע לסמדר הרן קייזר כי אנשי היחידה להנצחת החייל מתנגדים לחקיקת שם האנדרטה על הקיר החיצוני. הכותרת המקורית שעליה הוחלט, על פי הצעת ארגון נפגעי פעולת איבה, הייתה: 'אתר הנצחה מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור'. ביחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון התנגדו לשימוש במילה 'חללי' בכתובת שעל גבי האנדרטה. הטענה הייתה שהמונח חללים שמור לחיילים שנפלו חלל על משמרתם ולכן אין להשתמש בו באנדרטה לזכר אזרחים שנהרגו בפעולות איבה.

במכתב בפברואר 1998 לשר משה קצב, יו"ר הוועדה לסמלים וטקסים, הגיבה סמדר הרן קייזר, בשם ארגון נפגעי פעולות איבה. להלן עיקר הדברים:

...ברצוננו להדגיש כי מותם של רבים מאוד מקרב חללי פעולות האיבה והטרור לא היה מקרי או שרירותי. רבים מהם ישבו במקומות אליהם נשלחו על ידי המוסדות המיישבים, על ידי המדינה וגורמיה המוסמכים בכדי לעצב ולקבוע בנוכחותם את גבולות מדינת ישראל... אין לראות בהם קורבנות פסיביים אלא משתתפים פעילים במאבק על הקמת המדינה ושמירה על קיומה. בפיגועי המיקוח שילמו רבים בחייהם את מחיר עמידת המדינה על עקרונותיה מול האויב. שמות כמו מעלות, כביש החוף, קריית שמונה ונהריה הם רק חלק קטן ברשימה ארוכה ורוויית כאב זו... אנו חשים שזו חובתה של המדינה לראות את חללינו כחללים האזרחיים של מערכות ישראל, הכללתם ביום הזיכרון הכללי מוצדקת בדיון. [ההדגשה במקור, נ.א.] אדוני, בבירור שערכנו עם האקדמיה העברית ללשון נמסר לנו חד-משמעית כי המילה 'חלל' בהוראתה פירושה: הרוג, מת. כך מופיעה המילה במקרא, בספר 'דברים' וכך במילונים השונים. את ההבדלים יצרו צירופי המילים השונים, לדוגמה: 'חללי תאונות הדרכים', 'חללי צה"ל' ולפיכך גם 'חללי פעולות האיבה והטרור'. בבקשתנו לקרוא לאתר ההנצחה 'אתר הנצחה מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור' איננו מתכוונים לגרוע ולו במעט מזכויותיהם וגבורתם של חללי צה"ל. כל שאנו מבקשים הוא כי יוכר חלקם של החללים האזרחיים בזיכרון ההיסטורי, הקולקטיבי והאישי וזאת כחלק מהנחלת עובדת היותם של האזרחים חלק מן המאבק לתקומת ישראל.

תביעתם של נציגי הארגון התקבלה ועל האנדרטה נחקקה הכותרת שדרשו.

סמדר ולילי מתארות עיכובים בתהליך הבנייה וויכוחים על שביל גישה, על גינון ועל בניית מעקה לאפשר נגישות לנכים. הן העלו על הכתב

את כל הליקויים והעבירו את המסמך למנכ"ל בית הנשיא, אריה שומר. המנכ"ל התערב מיידית ויודא בשטח כי כל העבודות תושלמנה לקראת יום הזיכרון.

המאבקים על אופי הטקס ועל תכניו לא הסתיימו עד כשבועיים לפני יום הזיכרון. בתחילת אפריל 1998, במהלך פגישת עבודה לקראת הטקס שהתקיימה במרכז ההסברה, למדה סמדר הרן קייזר כי הטקס מוגדר כטקס הסרת הלוט מהאנדרטה. בתגובה היא כתבה למר יוסף לישנסקי, סגן מזכיר הממשלה: "לתדהמתנו נמסר לנו כי האירוע המתוכנן ליום הזיכרון הוגדר בישיבת ועדת השרים לסמלים וטקסים כטקס הסרת הלוט מאנדרטת חללי האיבה והטרור... אנו נלחמים על מקומנו בזיכרון הלאומי ובהיסטוריה של מדינת ועם ישראל" [ההדגשה במקור, נ.א.].

סמדר ציינה במכתבה כי היא מקווה שמדובר בטעות ולא בכוונה לקיים אירוע חד-פעמי של הסרת הלוט, ושכל שנה צריכה להתקיים אזכרה ממלכתית ראויה. בנושאי התכנים ניהלו נציגי הארגון משא ומתן עם חנה הכהן ממרכז ההסברה. סמדר ולילי מציינות כי בפגישות העבודה במרכז ההסברה הייתה אווירה עניינית: ישבו, סיכמו וזכו להקשבה ותמיכה.

כחודש לפני יום הזיכרון, בתחילת אפריל 1998, הוכר ארגון נפגעי פעולות איבה כארגון היציג. נערכו בחירות ורב קלמנוביץ נבחר לכהן כיושב ראש הארגון. בשלב זה הוסדרה העבודה עם המוסד לביטוח לאומי והארגון קיבל לידיו רשימה של נפגעים ומשפחות של חללים כדי לקיים קשר רציף עם קהל היעד של הארגון.

לקראת יום הזיכרון העבירו חברי הנהלת הארגון מכתבי תודה נרגשים לנשיא המדינה, לראש הממשלה ולשרים משה קצב ואלי ישי. במכתביהם הודו להם על הסיוע בהקמת האנדרטה:

...אנו חשים שבהקמת האנדרטה והכללת חללינו ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הושלם מהלך חשוב אשר מבטא את ההכרה בנו על ידי המדינה והגופים המוסמכים, מתקן עוול ועושה עמנו צדק היסטורי. מהלך זה הנו עוד צעד במאבקנו על מקומנו בזיכרון ההיסטורי, הלאומי והקולקטיבי של מדינת ישראל.

על המכתב חתומים: דב קלמנוביץ – יו"ר, סמדר הרן, לילי גלוטמן.

טקס הסרת הלוט (שם הטקס לא שונה) התקיים במעמד נשיא המדינה, ראש הממשלה, יו"ר הכנסת ובני משפחות החללים ביום הזיכרון תשנ"ח-1998, בשעה 10:00 בבוקר (לפני הצפירה וטקס האזכרה לחללי מערכות ישראל, שמתקיים בשעה 11:00). לקראת הטקס התפרסמו כמה כתבות בעיתונים ונחשפה גם התנגדות הורים שכולים של חללי צה"ל להקמת האנדרטה ולקיום הטקס ביום הזיכרון ליקיריהם. דניאל בן סימון מתאר בעיתון 'הארץ' (1 במאי 1998) את הגעת בני המשפחות לאתר ההנצחה המרכזי, לפני תחילת הטקס. הוא מתמקד בדמויות מוכרות כזאב ראפ ששכל את בתו הלנה בפגיעו טרור בבת ים, וסמדר הרן ששכלה את בעלה ובנותיה בפגיעו בנהריה. דב קלמנוביץ, נציג המשפחות, מציין את המאבק ארוך השנים לזכות בהכרת המדינה: "סוף סוף, אחרי חמישים שנה הפכנו את נפגעי הטרור ללגיטימיים והבאנו את המדינה להכיר בתרומתם לתקומת ישראל. הצלחנו לשכנע את המדינה שאין הבדל בין אביבים, מעלות, מינכן והחיילים שנהרגו במלחמות."

בן סימון כותב כי איש לא יודע כמה ישראלים נהרגו בפעולות טרור. ההערכה היא שמדובר ביותר מאלף. המארגנים החליטו לא לחקוק את שמות ההרוגים על קירות האנדרטה, כל עוד לא הושלמה מלאכת התחקיר והרישום של כל הקורבנות מאז קום המדינה.

"שכלתי את כל משפחתי" אומרת סמדר הרן, "ראני מרגישה שעשיתי עם בעלי והבנות שלי חסד גדול שהקמתי להם אתר הנצחה." כותרת התמונה המופיעה לצד הכתבה – חיילת מצדיעה ובוכה: ליד משואת הזיכרון בטקס הסרת הלוט מהאנדרטה לחללי פעולות הטרור שהתקיים בהר הרצל ביום הזיכרון בשעה 10:00.

בתאריך 24.4.1998, במאמר בעמודי המאמרים בעיתון 'הארץ', מתייחס מירון בנבנשתי להבחנה בין לוחם לקורבן טרור. הוא מזכיר כי כבר בשנות ה-20' העלו את השאלה מי ראוי להכרה כקורבן של האומה. בנבנשתי מצטט את ברל כצנלסון, שכתב בשנת 1924: "אין הבדל אם אדם נרצח בידי פורעים באשר הוא יהודי, או בידי שודדים מן הערבים; בכל מקרה הוא קורבן לתנאי הקונפליקט שבהם מתרחשת שיבת ציון."

בנבנשתי מעלה שאלה, כיצד הוקמה האנדרטה במקום שהוקמה? זוהי נקודה שאין סמלית ממנה: בהר הרצל, בנקודת המפגש שבין אזור 'יד ושם' לבית העלמין לחללי צה"ל ולקברו של יצחק רבין בחלקת גדולי האומה. מי אחראי על קביעת המיקום, הוא שואל, ומי אחראי על קביעת מועד טקס הסרת הלוט באופן שיאפיל על טקס ההתייחדות עם חללי צה"ל? ועדת החוץ והביטחון, לדבריו, לא מצאה זמן לדון בנושא, וועדת הטקסים הממשלתית לא השיבה תשובה ברורה. הנושא רגיש מדי וקיימת רתיעה לדון בו, מפני שאחרי הכול נפגעי פעולות האיבה נפלו חלל במלחמה טוטלית שאינה מוגבלת לנושאי נשק. העובדה שהם קורבנות פסיביים אינה סיבה שלא ייזכרו. "צריך גם לזכור", מוסיף בנבנשתי, "שדפוס ההנצחה ביום הזיכרון נקבע כך שקורבנותיה האזרחיים של מלחמת העצמאות אינם כלולים בו, והיה בכך משום קיפוח קורבנות אלה, שתרמו למאמץ המלחמה הכולל, למשל במצור ירושלים, אבל לא רק שם."

אולם, הוא מוסיף, קביעת דפוס הנצחה זה לא נעשתה במקרה. קיימת הבחנה ברורה בין מי שנפל במילוי תפקידו במסגרת פעילות מלחמתית, שאליה הלך על פי פקודת ממשלתו הריבונית, לבין מי שנקלע במקרה לפיגוע חבלני ברחובה של עיר. בנבנשתי מפתח את הדברים ומציע כי כל שטטוש בין לוחם לקורבן טרור, כמוהו כניסיון לראות את המאבק לקוממיות כמאבק שלא הוכרע במלחמת העצמאות אלא נמשך. הקמת המדינה אינה יותר משלב במאבק, "וחיילי צה"ל הם רק קבוצה אחת של מרטירים בשורה הארוכה ארוכה של קורבנות 'האיבה האנטי יהודית', מיד ושם, דרך חללי הטרור, עד ללוחמי צה"ל."

בהמשך מציע בנבנשתי את ההבחנה הטוענת כי הארגונים הפועלים להנצחת חללי הטרור באים מתרבות פוליטית שתופסת את הקיום הישראלי כמאבק של הישרדות. לתפיסתם בכל שנות קיומנו כאן, במדינת ישראל, אנו צפויים למאבק מתמיד בטרור ובניסיונות להעבירנו מכאן ולגרום להסתלקותנו מהארץ. מכאן הוא מגיע לאמירה כי יש סכנה של ממש בשימוש בקורבנות הטרור כמכשיר להשגת יעדים פוליטיים שנויים במחלוקת. שהרי שימוש בחללי הטרור והפיכתם לחללי מערכות ישראל כמוהו כהכרה במציאות של מאבק קיום שלא נגמר ואולי גם לא יסתיים.

תום שגב, במדורו 'כתב זר' (הארץ, 24 באפריל 1998), כותב תחת הכותרת: "הקרב על אנדרטת הטרור" כי בעקבות לחץ של ארגון נפגעי הטרור החליטה ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים על בניית האתר, והמוסד לביטוח לאומי משלם על ההקמה 2.3 מיליון ש"ח. הוא מספר על מכתביו של רמי פרידמן (פרופסור למינהל ציבורי באוניברסיטה העברית באותם ימים, ולשעבר נציב שירות המדינה), שגילה כי ליד קבר בנו (חלל צה"ל) מקימים ביתן שירותים. עד מהרה התברר לו שהביתן ניצב במקום בגלל האנדרטה שקמה לחללי פעולות האיבה, ובה רחבת טקסים המיועדת לאלף משתתפים ולדברי האדריכל, הביתן הוקם לפני האנדרטה וללא קשר אליה. נ.א.].

פרידמן יוצא למאבק נגד הקמת האנדרטה, ומשרד הביטחון מפרסם מודעה המסבירה את רעיון ההנצחה בהר הרצל. מובאים בה, בין היתר, ציטוטים מדברי האדריכל, משה אורן מכפר סבא: "האנדרטה עצמה מסמלת את עמידת העם כנגד כל פעולות האיבה המנסות לפגוע בהמשך קיומו... תהיה שם אש תמיד שתיראה למרחקים. משני הצדדים יש חומת אבן ועליה יחקקו את שמות הנפגעים מפעולות איבה".

רמי פרידמן מדבר בשמם של הורי חיילים המייחסים חשיבות לקבורה הנפרדת של בניהם. חללי טרור הם אזרחים ואין סיבה להזכירם בבית קברות צבאי. הצעד הבא יהיה שגם יקברו אזרחים נפגעי טרור בבתי קברות צבאיים. לא יעבור זמן רב וגם פקידי משרד הביטחון ידרשו קבורה צבאית, אומר פרידמן.

"הוא יודע משהו על העניין", כותב שגב, "שנים היה קצין נפגעים, ועד היום הוא עוסק בכך בשירות המילואים שלו. הוא חושב גם על האזכרות: המוני אנשים יבואו אל האנדרטה לנפגעי הטרור ביום הזיכרון ויפריעו לאנשים המבקשים להתייחד עם כאבם. הוא מציע לקבוע להם יום זיכרון מיוחד וכן שיפרידו את האנדרטה, יחד עם ביתן השירותים, משטח בית הקברות בחומה ויסללו אליה דרך גישה חיצונית. המחלוקת גם עמוסה באידיאולוגיה היסטורית. האנדרטה לנפגעי טרור אמורה לתקן את הנרטיב הציוני, כך שבמאבק על עצמאות המדינה יהיה מקום גם להרוגי הטבח ביהודי חברון 1929, וכך תהיה חברון כחניתה. גם חברון של היום. זה אמור למזער את מעמדה היחסי של החלוציות, ולהאדיר את חלקו של היום".

"הפוליטיקה היא זו, מוסיף שגב, "לצד האנדרטה קבורים הרוגי המלחמה בלבנון. רבים מהורי החיילים האלה תומכים בשלום עכשיו. לא. לא כולם. אבל איכשהו שלום עכשיו לקחה לה מונופול על שכול המלחמה בלבנון. נפגעי הטרור מדברים לא אחת בקול ימני מאוד. לא. לא כולם. אבל איכשהו הימין לקח לו מונופול על שכול הטרור. זה גרוטסקי מאוד – אבל תמציתו של העניין היא זו: כמה מאנשי השמאל אינם רוצים את אנדרטת הטרור בשכנות לקברי יקיריהם."

פרידמן אומר שהאנדרטה תוכננה במקום זה דווקא בכוונה פוליטית מובהקת:

העומדים מול הקיר, האמור לשאת את השמות, עומדים ופניהם אל קברו של רבין, כאילו אומרים להם: רוצים לראות את אוסלו – תראו קודם את קו 18. אולי כן, אולי לא. גם לימין יש סיבה להתלונן: בכניסה להר הרצל תלויה סדרה של צילומי צבע גדולים, סצינות מחייו של יצחק רבין. באחת מהן רואים אותו בחברת יאסר ערפאת. זה לא צריך להיות שם.

אתר ההנצחה המרכזי הוקם ונחנך, כפי שהוזכר, ביום הזיכרון תשנ"ח-1998, שנת היובל להקמת מדינת ישראל. קביעת מיקום האנדרטה, גם אם עוררה התנגדות מסוימת, כבר אינה נושא לדיון. כך גם העובדה שהאזרחים הוכרו כחללים שהמדינה מתחייבת להנציחם במסגרת אנדרטה ממלכתית. למעשה, החל מחנוכת האנדרטה כבר לא תישאל השאלה האם נכון לכבד את זכרם של האזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור ולקיים טקס ממלכתי. השאלה כבר אינה רלוונטית, משום שהתהליך הגיע לנקודת אל-חזור. העובדה נקבעה בשטח – יש אנדרטה, היא בהר הרצל ובחנוכתה השתתפו נשיא המדינה, ראש הממשלה ונכבדים אחרים.

כעת נשאלת בגלוי השאלה שריחפה בחלל דיוני הכנסת כבר בשנת 1970, וכפי שראינו עלתה בקול ענות חלושה גם אחרי מלחמת העצמאות (כשהועלתה התהייה מדוע להפריד בין חיילים לאזרחים שנלחמו בירושלים, בעת המצור, אחד לצד השני) – שאלת ההשוואה במעמד מבחינת הנצחה לאומית, ממלכתית, בין אזרחים לחיילים. אם המעמד מוגדר כדומה ולאזרחים

מגיעה הנצחה לאומית מכובדת, הדברים צריכים להיראות. אין כמו טקס זיכרון ממלכתי כדי להמחיש את היחס הראוי לאזרחים, אומרים נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה וטרור. ראוי שיתקיים טקס ממלכתי וראוי שנזכה לתיקון העוול רב השנים של אי-התייחסות אל האזרחים כמי שראויים להיזכר על ידי האומה כולה.

יו"ר ארגון נפגעי פעולות איבה, דב קלמנוביץ, נשא נאום בטקס בשם המשפחות והארגון. בכתיבת הנאום השתתפה סמדר הרן קייזר. בין השאר כתבה:

...באנו לכאן כואבים, פצועי גוף ונפש, מצולקים ומוכי געגוע. אל החר הזה, האוצר בתוכו כאב כה רב, אנו מביאים גם את כאבנו שלנו. אנו יודעים כי הר זה גדול ורחב מספיק להכיל את כל היגון והסבל של כל מי שבא לבכות על אובדנו... תודה שבניתם משכן לכאבנו... ואנו, ארגון נפגעי פעולות איבה שזה לא מכבר הוכרנו כמוסמכים לדבר בשמכם, בני המשפחות, שעמלנו ימים כלילות בכדי להגיע לרגע זה, נעשה הכול בכדי להיות קול נאמן לאלה שכאב הזיכרון והשכול חונק את גרונם.

ניתן לסכם את הקמת אתר ההנצחה הממלכתי כקביעת העובדה המהותית ביותר. אתר ממלכתי במרכז אתר ההנצחה הלאומי של מדינת ישראל, הר הרצל, בסמוך לחלקת גדולי האומה. כעת, אחרי הקמת האתר ואחרי חנוכתו במעמד נשיא המדינה ונכבדים נוספים, כבר אין שאלות עקרוניות לגבי עצם הקמתו. האתר מסמל עליית מדרגה נוספת בדרך להסדרת מעמדם הממלכתי של האזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור. הפעולה המעשית נעשתה בעצם ההקמה, פעולה שכפי שראינו נעשתה במהירות וביעילות שאינן דבר של מה בכך בסבך הבירוקרטיה הישראלית. בתוך פחות משנה הוחלט על ההקמה, בוצע שלב התכנון ובניית האנדרטה הסתיימה במועד המצופה, מאי 1998.

לפני המעבר לתיאור דיוני הוועדה הציבורית להנצחת חללי פעולות

האיבה אביא קטע מדברים שכתבה סמדר הרן קייזר* בתגובה להתנגדויות לקיום הטקס ביום הזיכרון. הדברים נכתבו תחת הכותרת "המלחמה על הזיכרון":

עוד מעט יום הזיכרון ואני רוצה לכתוב על כאב ועל עלבון, ואינני מתכוונת למוכן מאליו הכרוך באובדן האישי או בזה של ציבור נפגעי פעולות האיבה והטרור, אלא לכאב ולעלבון שבמאבק על הזכות להיות חלק מהזיכרון. אירוניה מרירה היא שבשמנו יצאו למלחמות ובשמנו חותמים שלום אך יש כאלה הטוענים שאת שמנו אין להזכיר... אתם, העוסקים בדירוג ובהשוואה בין חללי צה"ל והרוגי בתי הקפה והשווקים, מכחישים את העובדה שזירות הקרב הנוראות, המטרות וכלי הנשק נבחרו על ידי האויב בכוונה תחילה... יש מקום שבו אפשר גם אחרת. בנהריה עירי מעולם לא הופרדו חללי צה"ל מקורבנות הטרור. אולי יש משהו בתחושת שותפות הגורל בעיר עימות, אשר שם לאל כל ניסיון חיץ מלאכותי. נהריה לא מאמינה בדירוג השכול. אלה בצד אלה חרוטים בקיר הזיכרון שמותיהם של החללים בחאקי והחללים בג'ינס. אני מאמינה שלו יכלו השמות שעל הקיר לדבר בשם עצמם היו מברכים על אחדות הלבבות הכואבים של כולנו.

* יאיר לפיד העמיד את טורו האישי לא סופי, במוסף סופשבוע של מעריב ב-5.5.2000, לרשות סמדר הרן קייזר.

ג. דו"ח הוועדה הציבורית להנצחת חללי פעולות האיבה (ועדת מלץ), אוקטובר 2000

בחודש מאי 1999, בישיבה הראשונה של ועדה זו, הבהיר השופט (בדימוס) יעקב מלץ, יו"ר הוועדה, כי ההחלטה על הקמתה התקבלה לאחר בניית אתר ההנצחה. סדר הדברים, המעט תמוה יש לציין, מלמד על הקמת הוועדה כדי לפתור בעיה שהתעוררה עם הקמת האתר. הנחה זו מתבססת על כך שהוועדה הוקמה כאשר תפקידה המרכזי לקבוע קריטריונים להנצחה, מועדים לטקס ונהלים לחקיקת השמות.

למעשה, תכנון קירות ההנצחה באנדרטה והעובדה שכבר הוקמה מצמצמים את מרחב הפעולה של הוועדה ולא מאפשרים דיון עקרוני על עצם שאלת אופן ההנצחה. העובדות בשטח מכתיבות דיון שחלקו יהא טכני בלבד. נוסף על כך, גם שאלת מועד הטקס שהובאה לדיון בוועדה עולה אחרי קיום טקס הסרת הלוט ביום הזיכרון (1998). במהלך ישיבות הוועדה מתקיים טקס שני (1999) בשעה 10:00, כאשר נקבע כי בשל דיוני הוועדה לא ישונה מועד הטקס שיהיה במתכונת של השנה הקודמת. גם כאן, למעשה, נקבעה עובדה והדיונים מתנהלים בצל התקדימים שכבר קיימים.

ובכל זאת, כמקובל בוועדה ציבורית שאין להקל ראש בחשיבותה, חברי הוועדה מתבקשים לקבל החלטות עקרוניות בדבר מועד יום הזיכרון והקריטריונים להנצחה:

- (1) לגבש קריטריונים להכללת שמותיהם של חללים שנרצחו בפעולות איבה וטרור, כזכאים להנצחה באתר הממלכתי להנצחת חללי פעולות איבה.
- (2) לאשר את רשימת שמות חללי הטרור להנצחה כאמור, החל משנת 1860, על פי המלצתה של היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, לשם חקיקתם באתר ההנצחה.
- (3) הוועדה תגבש המלצות בעניין יום זיכרון ממלכתי לחללי פעולות האיבה והטרור או לאזכרה ממלכתית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

המלצות הוועדה בנושא זה יובאו לאישורה של ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים.

דו"ח הוועדה

הוועדה מתכנסת לישיבתה הראשונה ב-26.5.1999. בסך הכול התקיימו שמונה ישיבות, האחרונה שבהן ב-12.7.2000.

הדו"ח שהוגש בחודש אוקטובר 2000 מסדיר את המעמד הטקסי, קובע את מועד טקס האזכרה ומסדיר את תהליך ההנצחה. האחרון ינוהל על ידי משרד הביטחון והמוסד לביטוח לאומי ויכלול את כל האזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור. מסקירת עבודת הוועדה ומעיון ברישומי הישיבות נלמד עד כמה היה הנושא טעון ורגיש. למרות הרגישות הקפיד היו"ר לקבל החלטות ולהכריע בכל הנושאים שהונחו על שולחן הוועדה.

על רקע ההתנגדויות להקמת האנדרטה ולקיום האזכרות ביום הזיכרון בשעה 10:00, אשר נכללו בין הסיבות להקמת הוועדה, חשוב לציין כי בהחלטת ועדת השרים נקבע כי בעת הדיונים בנושא "גיבוש המלצות בעניין יום זיכרון מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור, או אזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל – יתווספו לוועדה נציגי צה"ל ויד לבנים".

בעקבות הוספת נציגי צה"ל ויד לבנים עתרו לכג"ץ נציגות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל וועדת השרים החליטה לצרפן לדיונים בנושא יום הזיכרון, ביחד עם נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה. העתירה והדיון בכג"ץ אילצו את הוועדה להפסיק את עבודתה אחרי הישיבה הרביעית שהתקיימה ב-24.10.1999 לתקופה של ארבעה חודשים וחצי, עד 7.3.2000.

בהחלטה על הקמת אתר ההנצחה המרכזי, 12.1.1997, קודם להקמת הוועדה, הכריעה ועדת השרים לעניין טקסים וסמלים על קיום הטקס במסגרת אירועי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. אולם, למרות החלטה ברורה זו עולה הנושא בוועדה תוך הבהרה כי השאלה פתוחה לדיון, וכי על החברים להחליט בדבר מועד הטקס ובסיומו של הדיון תתקיים הצבעה. ישיבות הוועדה התנהלו באופן מסודר. מזכירות הוועדה שלחה פרוטוקולים לעיון לכל החברים ותואמו הסעות לישיבות לפי צורכי המשתתפים. בישיבה

הרביעית התכנסה הוועדה בהר הרצל וערכה סיור בהדרכת הארכיטקט מתכנן האנדרטה, משה אורן, באתר הנצחה המרכזי.

עיון בפרק ג': מסקנות והמלצות, מלמד כי הוועדה קיבלה החלטות בנושאים הבאים:

1. אישור חקיקת שמות חללים ואישורם כחללי פעולות איבה וטרור (הודגש כי האישור הוא לנושא הנצחה בלבד); החלטה בדבר אופן החקיקה; בתוך כך התייחסה הוועדה לשיפור נדרש בשילוט כדי להקל על ההתמצאות באתר.

2. המלצה בדבר קביעת יום זיכרון מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור או אזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. הוועדה החליטה על קיום הטקס ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

3. הוועדה החליטה על הקמת ועדת קבע לנושא הנצחה באחריות המוסד לביטוח לאומי.

הנושא הראשון והנושא השלישי נדונו בקצרה. הוועדה הסתמכה על התחקירים שערכה חברת 'הצוות הדידקטי'^{*} עבור משרד הביטחון ואישרה את הרשימות שהוגשו לאישור. מקרים בעייתיים הובאו לאישור נפרד. לגבי קביעת ועדת הקבע, המוסד לביטוח לאומי הביע הסתייגות בטענה שחלק מהנושאים שהועברו לטיפול ועדת הקבע כבר נמצאים בטיפול שוטף של המוסד, כמו נושא התקציב השנתי ונושא ייעוץ לוועדת השרים.

הנושא המהותי ביותר בדיוני הוועדה, נושא שעלה בכמה דיונים ובמהלכו אף הוגשה עתירה לבג"ץ כנגד פעילות הוועדה, היה נושא טקס הזיכרון. הדיון נסב סביב שאלת מועד הטקס. כאמור, העובדות שכבר נקבעו הכתיבו מציאות. בעקבות הקמת אתר הנצחה המרכזי יורדת מסדר היום שאלת מיקום הטקס. ברור לכל הנוגעים בדבר שהטקס הממלכתי (ואחרי טקס הסרת הלוחט ברור לכולם שהטקס צריך להיות ממלכתי) יתקיים ברחבת הטקסים באתר הנצחה המרכזי. זאת ועוד, הזכרנו כי בשנים שקדמו לכינוס הוועדה, 1998 ו-1999, התקיימו הטקסים ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בשעה 10:00, שעה לפני הטקס הממלכתי שנפתח בהישמע הצפירה.

* מחבר הספר הוא בעלים ומנכ"ל משותף של החברה.

הוועדה הציבורית נדרשת להגיש לוועדת השרים את החלטתה בשאלת מועד קיום הטקס.

כפי שכבר צוין, אפשר לומר כי למעשה הוקמה הוועדה כדי לגבש החלטה בנושא רגיש זה. בשל חשיבות שאלת מועד הטקס נסקור בהרחבה את דיוני הוועדה בנושא. הרחבת היריעה תסייע להבין את הרגישויות ועד כמה מהותית ההחלטה בכל הנוגע למעמדם של האזרחים חללי פעולות האיבה והטרור ולעובדה שנקבעת הלכה למעשה – השוואת מעמדם למעמד חללי מערכות ישראל.

הוועדה התכנסה לישיבה מספר חמש בתאריך 7.3.2000, אחרי הפסקה של ארבעה חודשים וחצי. בהסבר הכללי על עבודתה נאמר כי העיכוב נבע מהגשת עתירה לבג"ץ על ידי ארגון אלמנות ויתומי צה"ל, שדרשו להשתתף בדיונים בשאלת טקס הזיכרון. בג"ץ דחה את העתירה, אולם השופט מלץ המליץ בפני ועדת השרים לעניין סמלים וטקסים להיעתר להמלצת בג"ץ ולצרף את נציגת ארגון אלמנות ויתומי צה"ל לדיונים ולהצבעה. עם זאת הוחלט בפירוש כי הצירוף יבוצע תוך שמירת האיזון העדין בין ארגוני ההנצחה של חללי מערכות ישראל לבין ארגון נפגעי פעולות איבה. יושב הראש הודיע שעל שולחן הוועדה הונחו מסמכים שהוכנו מראש והבהיר כי נציגים שמבקשים להשתתף בדיון על מועד הטקס צריכים להירשם מראש, כדי שיוכלו להשמיע את טיעוניהם.

המסמך הראשון שהוקרא היה מכתבו של אריה שומר, מנכ"ל בית הנשיא: "במספר הזדמנויות בעבר הביע הנשיא את דעתו כי ראוי לו ליום הזיכרון לחללי פעולות האיבה והטרור שיתקיים ביום הזיכרון לחללי צה"ל. ועל כן נראה לנו שמן הראוי להמשיך את הנוהג הקיים מזה שלוש שנים, על פיו מתקיימים שני הטקסים ביום הזיכרון לחללי צה"ל."

סילביה קריסטל, מארגון אלמנות ויתומי צה"ל, שלחה מכתב לוועדה. בין השאר כתבה: "כאלמנת צה"ל שהקריבה את היקר לה מכול ודם יקירה ספוג באדמה זו, אינני מוצאת מקום להפרדה של ימי הזיכרון כשמדובר בחללים שנהרגו בפעולות איבה. עלינו לחבק את משפחות הרוגי פעולות האיבה ולהכניסם תחת חסותנו, מתוך ידיעה שהם החיילים החדשים שהקריבו את

נפשם למען היקר לעם הזה מכול, הזכות לחיות ולהתקיים. אני, יחד עם קבוצה גדולה של אלמנות צה"ל מצדיעה ומחזקת את ידיהם במאבק ומקווה שצדקתם תצא לאור."

אולם, בהמשך הדיון מסתבר כי עמדתה אינה עמדת הארגון אליו היא משתייכת. פנינה כהן, יו"ר ארגון אלמנות ויתומי צה"ל, מבקשת לציין כי יום הזיכרון נועד לפי החוק להעלאת זכרם ולסיפור גבורתם של לוחמי צבא הגנה לישראל, אשר חרפו נפשם למען תקומת ישראל. היא מסתמכת על המשפט הבינלאומי ומסבירה לחברי הוועדה כי אין לערב פעולות טרור ואיבה עם פעולות מלחמה. פנינה כהן אינה מסתפקת בכך ואומרת כי גם לפי ההלכה אין לעשות כן. בהמשך היא דורשת לקיים הצבעה גלויה ולא חשאית. גם דיאנה הוברמן, מארגון אלמנות ויתומי צה"ל, מציינת כי למרות הדעות לכאן ולכאן אין לערב אנשים שנקראו לדגל ובמותם ציוו לנו את חיינו עם אנשים, שעם כל הכאב הלכו ברחוב ומצאו את מותם.

נציג המועצה הציבורית להנצחת החייל מבהיר כי ארגונו כבר הביע בנושא דעה בשנת 1997, כשנשאל לעמדתו על ידי שר הביטחון. המועצה גורסת כי חוק יום הזיכרון בא לתת ביסודו ביטוי כבוד והערכה של כל האומה לקורבנות המלחמה. לפי דעתו (הדוברים הם יוסף לוטנברג ודוד שוהם) טוב היה לקבוע יום מיוחד שכל העם יתאחד, יתלכד ויעודד את משפחות נפגעי הטרור.

אלי בן שם, יו"ר ארגון יד לבנים, טוען כי הרכב הוועדה אינו מאוזן. כמו כן, הוא מחזק את דעתם של אלה הטוענים כי יש לקבוע את הטקס ביום נפרד.

רב קלמנוביץ, נציג ארגון נפגעי פעולות האיבה, מסביר לנוכחים כי הכוונה ב'מערכות ישראל' היא כל הקשור במערכה על קיומה וביסוסה של מדינת ישראל. הוא מציין כי בניגוד למדינות אחרות, פעולת טרור היא נגד מדינת ישראל ולכן יש לראות בהרוגי הטרור חלק ממערכות ישראל. הוא מוסיף כי לדעתו אין לדרון בשאלה מיהו 'חלל מערכה' ומי לא. אם נעשה כן, הוא אומר, נמצא שלא כל חללי צה"ל הם חללי מערכות ישראל. בדברים אלו מרמז קלמנוביץ להרוגי תאונות ולמתאבדים. הוא מציע לא להיכנס לדיון זה וממחיש כיצד הפרדת חללי הטרור מחללי מערכות ישראל תוביל לדיון

בשאלה מי ראוי להיכלל בין 'חללי המערכה'. דיון כזה, הוא משוכנע – גם אם אינו אומר זאת – איש מחברי הוועדה לא ירצה לקיים.

סמנכ"ל משרד הפנים יחזקאל לביא, חבר הוועדה, מציין כי בדק ומצא שבמדינות העולם קיים רק יום זיכרון משותף, הן לחללי המלחמה והן לאזרחים. המערכה היא נגד אזרחים וחיילים באותה המידה. הוא מזכיר לנוכחים כי בתחילה נקבע יום זיכרון לחללי צה"ל, אשר בהמשך נקרא יום זיכרון לחללי מערכות ישראל.

ראש היחידה להנצחת החייל, אריה מועלם, מצדד בהפרדה בין שני ימי הזיכרון. הוא מסביר כי המונח 'חללי מערכות ישראל' מכוון לנופלים עד הקמת המדינה והקמת צה"ל ובהם נכללו גם לוחמי המחתרות. אריה מועלם מוסיף כי שר הביטחון קיבל את עמדת המועצה הציבורית להנצחה. הוא פונה לוועדה בבקשה כי לא ישנו את אופיו של יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, שהנו אחד הימים היחידים שיש לגביו קונצנזוס.

בסיום הדיון התקיימה הצבעה חשאית. החברים הונחו כיצד תתבצע ההצבעה וכיצד להמתין עד ההכרזה על התוצאות. המצביעים החליטו בין שתי אפשרויות:

1. אזכרה ממלכתית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, בהפרש של שעתיים או שלוש שעות מטקס הזיכרון לחללי מערכות ישראל. הטקס יתקיים במתכונת הטקסים של השנתיים האחרונות.

או

2. יום הזיכרון לחללי פעולות איבה וטרור יתקיים ביום מיוחד שיוחלט עליו, אך לא ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. הטקס יתקיים במתכונת הטקסים של השנתיים האחרונות.

בהצבעה השתתפו כל 16 בעלי זכות ההצבעה. בעד המלצה א' הצביעו תשעה חברים. בעד המלצה ב' הצביעו שבעה. הוחלט (והועבר כהמלצה לוועדת השרים) כי: האזכרה הממלכתית המרכזית לחללי פעולות האיבה והטרור תהיה ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל (כהגדרתו בחוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג – 1963). הטקס ייערך ביום זה באתר ההנצחה בירושלים כאשר בינו ובין טקס יום הזיכרון לחללי מערכות

ישראל מפרידות שעתיים עד שלוש שעות כפי שייקבע על ידי הרשויות המוסמכות. הטקסים ייערכו במתכונת הטקסים בשנתיים האחרונות. ההחלטה (שאומצה על ידי ועדת השרים לעניין סמלים וטקסים, וצורפה לפרוטוקול החלטות הממשלה), הגדירה את האזרחים חללי פעולות האיבה והטרור כמי שזכאים לטקס אזכרה ממלכתי ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

ביום ד', 4 באוקטובר 2000, התכנסה הוועדה לחתימה על הדו"ח הסופי. בהקדמה לדו"ח המסכם כתב שופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ, יו"ר הוועדה: "עם תום עבודת הוועדה והגשת הדין וחשבון הזה אני מקווה כי הוועדה תרמה את חלקה הצנוע במילוי חוב מוסרי ואנושי, שחבה מדינת ישראל כלפי משפחות חללי פעולות האיבה והטרור וכלפי נפגעי פעולות איבה בכלל."

עם פרסום דו"ח הוועדה נפל דבר. הוגדרו הכללים בכל הקשור לקיום האזכרה הממלכתית ומועדיה, נקבעו קריטריונים להנצחה ונקבע כי המוסד לביטוח לאומי יהיה אחראי על כל פעולות ההנצחה, באחריות ועדת היגוי משותפת למוסד לביטוח לאומי וליחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון.

יחס מוסדות המדינה והחברה לחללי פעולות איבה – תהליך השינוי

בחינת שישה אירועים מכוננים

בפרק שלפנינו נבקש לבחון שישה אירועים אשר היו למה שמוגדר כאירוע מכונן, אירוע שבעקבותיו השתנה באופן מהותי הנושא הנבחן. במהלך ששת העשורים בהם התקיימו האירועים שאנו בוחנים התרחשו אירועי טרור ואיבה רבים. בחרתי שישה אירועים (בהם חמישה פיגועי טרור), שעל פיהם נבחן את השינויים ביחס החברה לאזרחים חללי פעולות איבה. נראה באיזה אופן האירועים שנבחנו מרכיבים יחדיו תמונה כוללת. לשון אחר, תצריף שחיבור חלקיו נותן מענה לשאלות העמוקות והמכריעות שמעסיקות אותנו.

בכל אחד מהאירועים ניתן למצוא היבט ייחודי אשר הופך אותו לאירוע מכונן. איננו באים לטעון כי רק אירועים אלו גרמו לשינוי ביחס לאזרחים חללי פעולות איבה. ברור ומוסכם כי לכל אירוע היה חלק בתהליך של שינוי מצטבר ואין לייחס ממד של הכרעה בלעדית לאירוע מסוים. נוסף על כך, בשנת 1974, כמו גם בשנת 1996 ובדומה לעשור הראשון של המאה ה-21, היו התקפות טרור קשות לא פחות מאלה המתוארות במקרים דגן ואין להקל במידת השפעתן על דעת הקהל ועל פעילות הממשלה. האירועים הם משמעותיים, בתחומים משלימים, ומאפשרים להציג את המוטיבים המרכזיים, אשר יוצרים יחדיו שינוי ביחס מוסדות המדינה והחברה לאזרחים חללי פעולות איבה וטרור במדינת ישראל.

השתלשלות כל אירוע תואר בהסתמך על העובדות המצויות בהישג יד, באמצעות עיתונות תקופתית החופפת, מקבילה וסמוכה לזמן האירוע עצמו ובאמצעות ספרות מחקר רלוונטית. כך נוכל לעמוד במבחן האמינות,

שהגנו משמעותי ביותר אם ברצותנו לבסס את המסקנות על עובדות. חמישה מהאירועים שנבחרו (פיגועי הטרור) מיוצגים בעיתונות התקופה ובתקשורת האלקטרונית ובחינתם בוצעה מבעד לדפי העיתונים ואתרי האינטרנט. האירוע שמתמקד בתחקיר ופרסום ספר יזכור לא מיוצג בעיתונות. כדי לבחון את תהליך ההחלטה והביצוע נבדק הנושא בארכיונים המתאימים ובשיחות עם השותפים לתהליך התחקיר ולהכנת הספר.

הסקירה תאפשר לנו לבחון מה היו הנושאים עליהם שמו את הדגש בכל תקופה ו'להיכנס לעורם' של הקוראים בני התקופה. אין ספק שהעיתונות נתונה לתהליכים מתמידים של שינוי. בסקירת האירועים על רצף הזמן נוכל ודאי ללמוד לא רק על השינוי שהתחולל במעמד האזרחים-החללים אלא גם על השינויים שהתרחשו בחברה הישראלית.

ראוי לשוב ולהבהיר – בחירת ששת האירועים אינה ממעיטה בערכם של אירועים אחרים באותן שנים. האירועים שנבחרו מייצגים תופעות שנצפו גם באירועים נוספים, אולם אין מקום להיכנס לפירוט יתר, שיוביל לחזרה על פרטים במקום למיקוד שיסייע בהסקת המסקנות.

בחרתי לנתח את האירועים ולהסיק מסקנות רלוונטיות לגביהם בעיקר באמצעות סקירת עיתונות. הסיבה לבחירה באמצעי זה היא שהעיתונות הכתובה ממלאת תפקיד מרכזי בשיח הציבורי, אשר הוא אחד היסודות של החיים הדמוקרטיים. תפקידה אינו רק להעביר מידע עובדתי ופרשנויות על שהתרחש. העיתונות משמשת גורם מתווך דו-סטרי בין האזרחים לשלטון. כשם שאזרחים לומדים על אירועים שהתרחשו בשטח, כך יכולים מנהיגים וקובעי מדיניות להתרשם מדעת הקהל, ללמוד על תגובות הציבור ולעתים אף לגבש מדיניות על סמך תגובות על רעיונות ראשוניים כאלה ואחרים.

את העיתונות אפשר להחשיב גם ככלי נותן שירות. יש לה תפקיד מרכזי בארגון הדימויים והשיח שבאמצעותם חשים בני האדם את העולם שבו הם חיים. מידע, פרשנויות, תמונות ודעות עוברים לציבור הקוראים ומאפשרים היכרות עם האירועים – היכרות שנסמכת בימינו על אמצעי התקשורת המרובים העומדים לרשותנו. בסקירת העיתונות ניתן לקבל תמונת מצב על התפתחות מעמד האזרחים כחללים ולהתעלם מדיעות שאינן רלוונטיות

לענייננו. המשורר הגרמני גתה הכריז לא פעם שהוא קורא רק עיתונים בני חודש – כך הוא נמנע מקריאת דיווחים על אירועים לא חשובים.

העיתונות הכתובה היא המדיה המרכזית בתקופה הראשונה של המחקר. בשנות התשעים של המאה ה-20 ובמאה ה-21 תופסת התקשורת האלקטרונית את המקום המרכזי. כדי לשמור על קו רציף ובר-השוואה נצמדתי לעיתונות הכתובה. באירוע האחרון שמוצג בספר, חטיפת שלושת הנערים ורציחתם בשנת 2014, ערכתי סקירה של אתרי אינטרנט חדשתיים נוסף על זו של העיתונות היומית.

הרציונל העומד מאחורי ההבדל בין אירוע זה לבין יתר האירועים הוא שבשנים אלו אין מקום להמשיך בבחינת עיתונות כתובה בלבד. משקלם של אתרי האינטרנט החדשתיים, ובהם האתרים של העיתונים עצמם, הופך משמעותי ובעל משקל מכריע במפת התקשורת. עיון בעיתוני התקופה כמוהו כחזרה מסוימת אל הלך הרוח של אותם ימים בניסיון לשקף ולחוש הלכה למעשה את מה שחשבו, הביעו ותיארו בתקופת כל אחד מהאירועים המוצגים.

אירוע מס' 1: הטבח במעלה עקרבים, 17.3.1954

ביום רביעי 17 במרץ 1954, י"ב באדר ב' תשי"ד, היה אוטובוס אגד בדרכו מאילת למרכז הארץ. באוטובוס ישבו 15 איש ובהם בני משפחה של חברי אגד וארבעה חיילים מלווים. הנוסעים חזרו מחגיגות לציון חמש שנים להנפת דגל הדיו באום רשרש (אילת) בסיומה של מלחמת העצמאות* ובחזית האוטובוס התנוססה כרזה: "ליום אילת ברכת אגד א.ש.ד. לחלוצי הנגב." בצהריים הגיע האוטובוס לכביש המתפתל במעלה עקרבים, כעשרים קילומטרים מדרום לדימונה. חוליית פדאיון, שחדרה מירדן ומנתה על פי הערכת החוקרים 12 מחבלים, פתחה באש על האוטובוס. הנהג קלמן עשרוני נפגע מיד, אך הצליח לכוון את האוטובוס כך שייעצר בצלע ההר. כך מנע עשרוני את הידרדרות האוטובוס לתהום. הנהג השני, אפרים פירסטנברג, פתח את הדלתות וקרא לנוסעים לברוח מהאוטובוס. אולם התוקפים ירו בכל מי שניסה לרדת.

אחרי כמה דקות עלו שני מחבלים על האוטובוס וירו בכל נוסעיו. החיילים המלווים לא הצליחו לירות בתגובה, מכיוון שנשקיהם היו על המדפים בצמוד לתקרת האוטובוס.

בהתקפה נרצחו 11 נוסעים. ארבעה ניצלו, בהם שני ילדי משפחת פירסטנברג שהוסתרו על ידי החיילים ולא נורו. כשירדו המחבלים מהאוטובוס קם חיים בן התשע ושאל את אחותו אם המחבלים הלכו. התוקפים שמעו את קולו, חזרו לאוטובוס וירו בראשו. חיים נפגע ונותר משותק ובהכרה חלקית. אחרי 32 שנים נפטר בבית החולים. אחותו מירי המשיכה להסתתר מאחורי החייל שהגן עליה בגופו וכך ניצלה.

קומנדקר צבאי עבר במקום אחרי כחצי שעה. שלושת החיילים שנסעו בקומנדקר נתקפו הלם למראה האוטובוס והמשיכו בנסיעה מהירה לבאר שבע, למשטרה הצבאית. הם נשפטו מאוחר יותר על נטישת הפצועים במקום האירוע.

* במרץ 1949, בהגיעם לאום רשרש בחוף ים סוף, ציירו לוחמי חטיבת הנגב את דגל ישראל בדיו על בד. אברהם אדן טיפס על תורן והניף עליו את הדגל. מיכה פרי צילם והנציח את האירוע.

בראיון בשנת 2014 סיפרה מירי פירסטנברג כי מנהל סניף אגד באר שבע, עובדיה רכטמן, הגיע ראשון למקום האירוע. לרכטמן ולאפרים פירסטנברג, אביה של מירי, היה הסכם: אם האוטובוס מאילת לא מגיע בשעה היעודה לבאר שבע – רכטמן החליט לצאת לחפשו. הוא נסע למשטרה הצבאית לפני שהחל במסע חיפוש האוטובוס, אך שם לא התקבל כל דיווח על אוטובוס שנפגע. בכל זאת החליט רכטמן לצאת עם אוטובוס בדרך למעלה עקרבים. על הגג הושיב נהג חמוש בתת מקלע. מירי מספרת כי עם הגיעו למקום הפיגוע רכטמן עלה לאוטובוס ומצא אותה. אחרי כמה דקות עבר ג'יפ צבאי במקום ומירי והניצולים האחרים פונו לבאר שבע.

לקראת הערב התבררו ממדי האירוע והוחלט לעשות בו שימוש למטרות הסברה. כמה גופות של הרוגי ההתקפה, שכבר פונו מהמקום, הוחזרו למקום האירוע ובערב צולם האוטובוס כשהרוגים שוכבים לצידו. בציבור הישראלי התעורר ויכוח, בעידוד האופוזיציה בכנסת, אם יש מקום לפעולת תגובה. בלחץ ראש הממשלה, משה שרת, הוחלט לא לבצע פעולת נקם. בישראל נשמעו קולות שקראו לפתיחת מלחמה עם ירדן בעקבות ההתקפה. שרת כתב ביומנו: "מעשה תגובה על מרחץ דמים זה רק יטשטש את רשמו המחריד, ויעמיד אותנו בדרגה שווה עם המרצחים מהצד שכנגד. מוטב לנו לעשות מעניין מעלה עקרבים מנוף להתקפה מדינית על המעצמות, למען יפעילו לחץ על ירדן שכמוהו עוד לא היה."

ועדת שביתת הנשק הישראלית-ירדנית קיימה דיון ובסופו לא התקבלה דרישת ישראל לגנות את ירדן. בתגובה החליטה ממשלת ישראל לפרוש מהוועדה. עורך 'דיעות אחרונות', ד"ר הרצל רוזנבלום, ביקש לפרסם קריאה להחלפת ראש משקיפי האו"ם, הגנרל הדני ואגן בניקה, אולם הצנזורה לא אישרה את הפרסום. חבר הכנסת מנחם בגין, ראש האופוזיציה, הודיע מעל בימת הכנסת על פנייתו של רוזנבלום וסיים את דבריו בקריאה: "אם לא תגיבו ולא תשיבו, דמנו יהיה באמת הפקר... היזהרו מחוסר תגובה על טבח אחד-עשר אנשים, נשים וילדים... בשם אלוהים שימו קץ לשפיכות הדמים או לכו!"

14 שנים מאוחר יותר, בחודש נובמבר 1968, כוח של סיירת שקד נתקל בחוליית מחבלים בסיני. מפקד החוליה, סעיד אבו באנדק, נהרג בקרב היריות. אבו באנדק היה מפקד החוליה שביצעה את הרצח במעלה עקרבים.

אווירת דכדוך שררה בציבור הישראלי בעקבות ההתקפה. משה שרת פגש את המשורר יעקב אורלנד והמלחין מרדכי זעירא ופנה אליהם שיכתבו שיר שיסייע בעידוד העם. השניים נענו לפנייה וכתבו את 'שיר שמח':

אם גם ראשנו שח
ועצב סובכנו –
הבה ונתלקח
מן השמחה שבנו.
הי, הי,
הבה ונתמלא
שמחה, שמחה כמלוא העין,
הי, הי,
שירו עלה, עלה
עלה ובער היין!
עלה ובער היין!
הי. הי...
עלה ובער כאש
והדליקנו כוח!
אבוי למתיאש,
הלילה יש לשמוח!
הי, הי,
הלילה יגאל
כל מי, כל מי שנשמה בו,
הי, הי,
כל איש בישראל –
ניצוץ של נחמה בו!
ניצוץ של נחמה בו!

קשה לשפוט אם לשיר הייתה השפעה מיידית על מורל הציבור. לא נמצאה התייחסות לנושא בעיתונות אותם ימים.

בימים שאחרי ההתקפה הרצחנית דיווחו בעיתונות על האירוע בהרחבה. תמונת האוטובוס וההרוגים לידו פורסמה למחרת ב'מעריב', ב'דיעות אחרונות', ב'על המשמר' וב'דבר'. בכתבות תוארה ההתקפה ובמאמרי דעה נקראה הממשלה להגיב על הרצח של אזרחים תמימים שחזרו מחגיגה באילת.

ב'מעריב' נכתב: "במקום בו הציב חיל ההנדסה מצבת זיכרון לסלילת כביש מעלה העקרבים, נתחוללה אתמול בצהרים אותה דרמה עקובה מדם שזעזעה את כל בית ישראל... הנהג נהרג במקום והאוטובוס, ללא נהג, המשיך בנסיעה עוד מטרים אחדים עד שנתקל בצלע ההר. ואז יצאו הרוצחים ממחבואם ורצחו בדם קר כל אשר נותר בחיים. ניצלו רק בודדים ששכבו ללא תנועה ונחשבו כמתים."

ב'יומני כרמל', שהוקרנו באולמות הקולנוע, הקדישו שתי דקות לדיווח על ההתקפה. הדיווח החל בכותרת: "זוועת מעלה עקרבים" ומיד אחריה הוצג השלט לנהגים עם כניסתם לאזור מעלה עקרבים: "נהג! מעלה עקרבים 2 ק"מ לפניך. החלף למהלך ראשון. מהירות הנסיעה 10 קמ"ש. המרחק בין מכונית למכונית 50 מטרים." בהמשך תמונת האוטובוס וכרזת ברכה לעיר אילת בחזית, מתחלפת בתמונת האוטובוס תקוע בצלע ההר, שמשה שנפגעה מכדורים וחוקרים המחפשים עדויות להתקפה בסביבת האוטובוס. התיאור הסתיים בהצגת קליע שנמצא ליד האוטובוס ובתמונת החוקרים שהלכו עם גשש בדואי על עקבות חוליית הרוצחים.

נסקור כאן את שנכתב בשלושת עיתוני הבוקר: 'דבר', 'הארץ' ו'על המשמר':

דבר

יום חמישי, 18.3.1954

הודעת צה"ל בעקבות האירוע: רצח בדם קר של גברים, נשים וילדים, אשר לא נשא כל אופי של שוד, מוכיח בעליל אופיה המלחמתי של פעולה זו. הממשלה מטילה את האשם על ממשלת ירדן. משטחה יצאה החוליה. מרים לסר, נוסעת שהייתה בין ארבעת הניצולים, מעידה כי חיילים שהגיעו למקום לקחו אותה ברכבם לבאר שבע.

איש אגד, רכטמן, מספר על שני הנהגים שהיו באוטובוס.
בידיעה קצרה מציינים כי עדיין לא הסתיים תהליך זיהוי ההרוגים
בפעולה.

נמסר דיווח מהחוקרים של האירוע. מעריכים כי השתתפו בהתקפה בין
15 ל-20 מחבלים.

ירדן הודיעה שתתקיים חקירה בנושא. הופתעה מכך שישראל מטילה את
האשם על ירדן ומכך שנדחתה ישיבת ועדת שביתת הנשק. לדברי הירדנים
הגבול מרוחק למעלה מ-17 ק"מ מהמקום והישוב הירדני הקרוב נמצא
במרחק של 50 ק"מ.

יום שישי. 19.3.1954

בעמוד הראשון, תמונת חזית האוטובוס עם כרזת הברכה לעיר אילת.
ידיעה על פגישה של שרת עם בניקה, יו"ר ועדת שביתת הנשק.
בעמוד עשר רשימת 11 ההרוגים. תיאור פגישת ראש הממשלה עם מרים
לסר שהעידה על האירוע. אחר כך המשיך ראש הממשלה לבית החולים,
ביקר את הפצועים ונסע למקום האירוע.

יום ראשון. 21.3.1954

ראש הממשלה דורש העמדת ירדן על אחריותה.
גששים ירדניים הצטרפו לחקירת האירוע.
תיאור הלוויית ארבעה הרוגים בתל-אביב. ארונות עטופים בדגלי הלאום.
שר המשטרה נוכח בהלוויה. נציגים של משרדי ממשלה מגיעים להלוויה.
חיילים נטעו בבאר שבע גן עצים לזכר י"א קורבנות הרצח במעלה
עקרבים.

דיון בממשלה ובוועדת חוץ וביטחון של הכנסת באירוע.

יום שני. 22.3.1954

ידיעה קצרה על סיום עבודת ועדת החקירה. יתקיים דיון במסגרת בוועדת
שביתת הנשק.

יום חמישי. 25.3.1954

התקיים דיון בכנסת. הכנסת מחזקת את ידי הממשלה בעמידה תקיפה על
משמר ביטחון המדינה. שר הביטחון, פנחס לבון, אמר בדיון: כל קורבנותינו
קורבנות הציונות המתגשמת. עמידתנו – דוגמת ריסון. ראש הממשלה ציין
בדיון כי אנו עדים לפשיטת רגל מוסרית של מנגנון האו"ם.

יחס מוסדות המדינה והחברה לחללי פעולות איבה – תהליך השינוי

מציינים כי בציבור יש התעניינות רבה בשיבת הכנסת ובדברי הנואמים.

בניקה, יו"ר ועדת שביתת הנשק, מסר לכתבים כי ישראל מרבה לעסוק ברצח כדי ליצור לוחמה פסיכולוגית ולהציג את עצמה כקורבן.

הארץ

יום חמישי, 18.3.1954

כתבה בעמוד הראשון, ללא תמונה.

הודעת צה"ל ותיאור קצר של האירוע. עדות מרים לסר על ההתקפה והחילוץ על ידי חיילים שהגיעו למקום.

יום שישי, 19.3.1954

תמונה גדולה של האוטובוס. מודעות אבל: מודעה של אגד על שני הנהגים ועל חנה קירשנבוים, אשתו של חבר א.ש.ד. מודעת השתתפות באבלה של משפחת משה (משפחת עזרא משה שנהרג בהתקפה), מודעה של המועצה המקומית אילת – השתתפות באבלן של משפחות החללים.

כותרת: הרצח בוצע על ידי הירדנים.

סקירה של הפעולה ותיאור עבודת החוקרים בשטח. ידיעה על פגישה מתוכננת של אבא אבן, השגריר באו"ם, עם ג'ון פוסטר דאלס, מזכיר החוץ האמריקאי. בפגישה ידונו בפרשת הרצח במעלה עקרבים.

כותרת משנה: תגובת ירדן – ישראל מנצלת את האירוע כדי למחוק את רושם קיביה*.

בדיון בוועדת שביתת הנשק הצהיר לוועדה הייכל, ראש המשלחת הירדנית, כי: מי שפוצצו את מלון המלך דוד עומדים היום בראשות ממשלת ישראל.

יום ראשון, 21.3.1954

אין תיאור של ההלוויות ואין רשימה של ההרוגים.

* פעולת תגמול של צה"ל בכפר קיביה, בגדה המערבית, שהייתה בשליטת ירדן. הפעולה בוצעה חמישה חודשים לפני טבח מעלה עקרבים, בלילה שבין 14 ל-15 באוקטובר 1953. הפעולה נהרגו למעלה מ-60 תושבי הכפר ופוצצו כ-45 בתים.

ידיעה קצרה על פגישת שרת ובניקה ועל הפגישה המתוכננת של אבן ודאלס.

תיאור נרחב על חגיגות פורים ברחבי המדינה.

יום רביעי. 24.3.1954

ידיעה על עזיבת ישראל את ועדת שביתת הנשק.

על המשמר

יום חמישי. 18.3.1954

כתבה על רבע עמוד. הודעת הממשלה – האחריות על ירדן.

יום שישי. 19.3.1954

מסגרת שחורה במרכז העמוד. שמות 11 קורבנות הרצח.

מסקנות ראשונות מהחקירה – העקבות מוליכות לירדן.

כתבה על נסיעת האוטובוס לחגיגות באילת.

פרטים על שני הנהגים. חבר אגד מספר על נהגים מסורים שלא היססו לצאת לנסיעות לאילת ונענו לכל פנייה. לא מספרים על משפחותיהם ועל חייהם האישיים.

מספרים על חנה קירשנבויים שבנותיה עדיין לא יודעות שאמן נהרגה. למידע נוספת הערה כי חנה ידועה כאישה אהובה על כל מכירה.

יוצאת דופן בין שאר הדיווחים הכתבה על מירה פירסטנברג. שליחנו המיוחד מאיר בן גור – יתמותה של מירה'לה:

הכתבה נפתחת בתיאור של השוטרים שלקחו את מירה'לה לתחנת המשטרה. החליפו את בגדיה המגואלים בדם וקנו לה מסכה ואקדח צעצוע. וכך, למשך זמן קצר שיחקה מירה'לה עם השוטרים ושכחה את מה שאירע במעלה עקרבים. נהג אגד שמירה'לה ישנה באותו לילה בביתו מספר כי התעוררה כל כמה דקות ומלמלה קטעי משפטים על אבא, אמא, פורים ומסכות.

הכתבה מסתיימת בהרהורי הכותב – כשתגדל מירה'לה, בחלוף השנים, היא ודאי תעלה אל מעלה עקרבים להתייחד עם זכר אמא ואבא, עם יתמותה. אולי יעמדו אז כבר במורד הגבעות עצים בפריחתם. אולי אפילו ינובו כבר שדות ואולי גם בתים קטנים ילבינו באופק. עד אז אולי יוקם הדם, דמם של אמא, של אבא, של כל העולים בהר. והחיים יגרשו את זוכחי המתים הלאה הלאה, רחוק מזרחה.

טבח מעלה עקרבים – דיון ומסקנות

בשנות ה-50' תושבי אזורי הספר סבלו מהתקפות רבות של חוליות פדאיון שחצו את הגבול ותקפו את היישובים הסמוכים אליו. חלק מהתקיפות כוונו למעשי שוד וחלקן כוונו לפגיעה ישירה בתושבים. ידיעות התפרסמו על מרבית האירועים. סגנון הדיווח שונה לחלוטין מהמוכר לנו כיום: הדיווחים היו קצרים, לא הרבו להזכיר ולעתים כלל לא הזכירו את הנפגעים. דומה כי אירועים אלו נתפסו כמעט כשגרה של חיים ביישובי הספר.

שני היבטים הובילו לבחירת אירוע מעלה עקרבים כאירוע מכונן. האחד, היחס המיוחד של ממשלת ישראל כלפי האירוע, בהחלטה להפוך אותו למוקד במאבק מדיני הסברתי. כחלק מהחלטה זו הוחזרו כמה גופות של הרוגים לצורכי צילום וישראל פנתה לאו"ם ולתקשורת העולמית בתביעה להכיר במצוקה הבלתי אפשרית שנגרמת בעקבות טרור המסתננים. השני, היקף הדיווחים בעיתונות והדגש שהושם, בעקבות הכיוון שהתוותה הממשלה לסיקור הפעילות המדינית. הסיקור בעיתונים מראה עד כמה לא עסקו כלל בסיפורי חיהם של ההרוגים. מי היו? מדוע היו על האוטובוס? מי נותר ממשפחותיהם? הסתכלות כזאת הולמת את תקופתנו אנו, בה העניין באנשים עצמם הוא מרכז הסיפור והדיווח. לכן, היעדר המידע באירוע מעלה עקרבים הוא היבט שראוי להכירו.

האירוע השפיע באופן ניכר על האווירה בחברה הישראלית באותם ימים, שניתבה חלק גדול מהכעס לוועדת שביתת הנשק ולממונה על כוח האו"ם. קראנו את דברי מנחם בגין, שציטט את עורך 'ידיעות אחרונות' בדרישתו להחליף את הממונה ולהגיב על ההתקפה. ראש הממשלה משה שרת הכריע כי האירוע ישמש מנוף לפעולה מדינית ולא יהווה סיבה ליציאה לפעולות צבאיות.

אשר לדיווחים בעיתונות באותם ימים, הם מתאפיינים בכך שהם קצרים וענייניים. אין תיאורים של משפחות המקבלות את ההודעה על מות יקיריהן, כמעט שלא קיימים סיפורים של חברים ובני משפחה על פצועי ההתקפה ועל ההרוגים. למחרת האירוע היה מבנה הידיעות דומה בכל העיתונים: כתבות

בהיקף של חצי עמוד, שאל חלקן צורפה תמונת האוטובוס, אך לא נחשפו סיפורים אישיים של ההרוגים.

האירוע מלמד על דרכי תגובת התקשורת לאירועי טרור באותן שנים, הוא מהווה דוגמה לתיאור פרטי האירוע ולהתייחסות של מקבלי ההחלטות אליו. לראיה, מנהל אגד בבאר שבע, שיצא ביוזמתו למקום האירוע לאחר שהאוטובוס לא הגיע ליעדו, הוזכר רק כשסיפר על שני הנהגים שנהרגו בהתקפה. פעילותו הייחודית והאמיצה כלל לא הוזכרה. סיפורו התפרסם רק שנים אחרי התקפת הדמים בעדויות שמסרה מירי פירסטנברג.

העברת התגובה לאירוע אל הזירה המדינית גרמה לריבוי דיווחים בעיתונות. מדווחים על עניין ציבורי רב בדיונים שהיו ככנסת בעקבותיו. בשבוע שאחרי התקפת הדמים אין בכתבות ביקורת על פעילות הממשלה, לבד מנאומו של יו"ר האופוזיציה מנחם בגין. כעבור שבוע מסכמת העיתונות את מסקנות ועדת החקירה והאירוע הופך לסיפור מהעבר. ב'יומן כרמל', שהוקרן בבתי הקולנוע לפני הקרנת הסרטים, הקדישו שתי דקות לתיאור קצר של האירוע. הדגש הושם על החוקרים שניסו לפענח את מסלול הרוצחים ולגבש מסקנות על החוליה.

בתיאור ההרוגים לא קיימת הפרדה בין חיילים לאזרחים. ברשימת הרוגי האירוע לא מצוין סמוך לשמות החיילים כי היו בשירות צבאי בזמן האירוע. גם בהודעות צה"ל והממשלה מדובר על אזרחים תמימים שנהרגו בידי חוליית הרוצחים. יוצא דופן היה המאמר על מירה'לה שנותרה יתומה לאחר שהוריה נרצחו. זוהי כתבה המתארת בנימה אישית את המציאות הנוראה אליה נקלעה הילדה בת החמש. המאמר נוגע ללב ומסתיים במסר ציוני: "כשתחזור מירה'לה להתייחד עם זכר הוריה כבר יפרחו עצים, ינובו שדות ובתים קטנים ילבינו באופק." זוהי התגובה הציונית ההולמת לאירוע הרצחני במעלה עקרבים.

אירוע מס' 2: התקפת המחבלים במעלות, 15.5.1974

ביום רביעי לפנות בוקר, כ"ג באייר תשל"ד (15.5.1974), חצתה חוליה בת שלושה מחבלים את הגבול מלבנון לעבר העיר מעלות. בשעה שלוש וחצי הגיעו אנשי החוליה לעיר, אחרי שהרגו בדרך תושבת מהיישוב פסוטה. הם החלו לדפוק על דלתות הבתים, בתקווה שמישהו יתפתח ויפתח להם את הדלת. כשהגיעו לבית משפחת כהן הצליחו המחבלים לפרוץ את הדלת. הם הרגו שלושה מבני הבית: את ההורים ואת בנם. הבת נפצעה ותינוק בן שנה וחצי לא התגלה על ידי המחבלים ולא נפגע בהתקפה.

משם המשיכו המחבלים הישר לבניין בית הספר 'נתיב מאיר'. באותה שעה ישנו במקום תלמידי בית הספר התיכון הממלכתי-דתי מצפת, שהיו בטיול שנתי. בצמוד לבית ספר עמדה מכונית של אחד המורים. במכונית נשמרו כלי הנשק של המלווים, שלפי נהלי האבטחה לא הוכנסו למקום הלינה של התלמידים. המחבלים העירו את המורה שישן במכונית ודרשו שיכניסם לבית הספר. דלת המבנה נפתחה על ידי אחד המורים. כשהחלה ההמולה בבית הספר קפצו כמה מורים ותלמידים מהחלונות. המחבלים ריכזו 85 מהתלמידים בכיתות העליונות ודרשו שחרור של מחבלים מהכלא בישראל תמורת שחרור התלמידים השבויים.

הלילה השקט הפך ליום ארוך ומתיש עצבים. לאורך כל אותו היום נערך משא ומתן. גולדה מאיר, ראש הממשלה דאז, סירבה להיכנע לדרישות המחבלים ואף הבהירה שצה"ל לא ייכנע לדרישותיהם. במקביל, נערכו תכניות של הכוחות הישראליים להשתלט על המחבלים ולחלץ את הילדים והמבוגרים.

דקות אחדות לפני השעה שש בערב פרצו הכוחות לבית הספר במטרה לשחרר את בני הערובה. במהלך החילוץ, בטרם הספיקו החיילים לפגוע במחבלים, פתחו האחרונים באש תופת על הילדים והטילו לעברם רימונים. עשרים ושניים מתלמידי בית הספר וחייל מהכוח הפורץ נפלו חלל. עשרות רבות נפצעו. כמה מהתלמידים כנראה נהרגו מאש כוחות צה"ל.

לאחר תום האירוע ובעקבות מספר ההרוגים והפצועים הרב החלה הטחת האשמות בין הגורמים המעורבים. בין השאר נטען כי ההכנות לפעולת החילוץ ארכו זמן רב מדי ולכן התאפשר למחבלים לפגוע בבני ערובה

רבים. לימים, נחשב מבצע החילוץ ככישלון של סירת מטכ"ל, היחידה המבצעת.

התקפת המחבלים התרחשה ארבע שנים אחרי ההתקפה על אוטובוס תלמידים ליד מושב אביבים, בסמוך לגבול הצפון. באירוע זה נרצחו 12 אנשים, רובם תלמידי בית ספר. שנה ושמונה חודשים לפני ההתקפה במעלות נרצחו אחד-עשר הספורטאים, חברי משלחת ישראל לאולימפיאדת מינכן. ארבעה שבועות לפני ההתקפה נרצחו 16 תושבי קריית שמונה בהתקפת מחבלים. בעקבות ההתקפה בקריית שמונה יצאו תושבים להפגנות זעם בקריאות מוות לערבים.

הימים הם ימי החלפת שלטון. יצחק רבין, שנבחר בכינוס מפלגת המערך לעמוד בראש המפלגה, מנהל משא ומתן להרכבת ממשלה. ראש הממשלה גולדה מאיר ושר הביטחון משה דיין עומדים לסיים את תפקידם ולפרוש. ברקע, פרסום דו"ח הביניים של ועדת אגרנט על מחדלי מלחמת יום הכיפורים. אין ספק שזוהי צומת פוליטית משמעותית ופוטנציאל פרסום הפיגוע והשלכותיו הוא אדיר, אך בל נשכח שהשנה היא 1974 ובישראל קיים רק ערוץ טלוויזיה ממלכתי, ערוץ אחד. ודאי יופתע הקורא העכשווי לגלות שבאותה תקופה לא הפסיקו את השידורים כדי לעבור לדיווחים ישירים מזירת האירועים.

בסקירה אתיחס לשלושה עיתונים: 'ידיעות אחרונות', עיתון ערב, שמופיע בשעות הבוקר המאוחרות, ושני עיתוני הבוקר – 'הארץ' ו'דבר':

ידיעות אחרונות

בבוקר שאחרי הפריצה לבית הספר מפרסם העיתון מידע ראשוני על המתרחש במעלות.

15.5.1974,

דיווח בכותרת הראשית: "בעיירה מעלות, המרוחקת כ-10 ק"מ מגבול לבנון – מחבלים חדרו לבי"ס ומחזיקים 100 תלמידים." בכתבה מתוארת השתלטות המחבלים על בית הספר, ללא פרטים (שעדיין אינם ידועים), ודיווח על שכנים ששמעו יריות. כמו כן מסופר על הרצח של משפחת כהן על ידי המחבלים, כשהיו בדרכם להשתלט על בית הספר.

למחרת, 16.5.1974

העיתון דיווח על תכנית הלוויותיהם של 24 הרוגים. אלו תוכננו כהלוויות ממלכתיות. בתחתית עמוד השער מתנוססת כותרת לכתבה של איתן הבר: "הטבח במעלות: האם היו מחדלים?" הבר מעלה שאלות על האזהרות שנמסרו, או לא, לקבוצת הילדים המטיילים באזור, ומסביר כי לא ניתן להתחמק מהתחושה הקשה שהיו יכולים לעשות יותר כדי למנוע את האסון. בעמודים הפנימיים מתנוססים תיאורים של רגעי האימה בבית הספר: "צעקתי 'אמא!' – והמחבל ענה לי בעברית 'אין אמא'." "ילדים זועקים הושיטו ידיהם מהחלונות – בעוד המחבלים יורים." תמונות של חילוץ פצועים ותמונה של משה דיין, שר הביטחון, מתקרב דרך חצרות לבניין בית הספר לפני תחילת הקרב, מתריעות על הדרמה שהתרחשה במקום. בהמשך ניתן למצוא דיווח על האירועים – שעה אחרי שעה, מהגעת המחבלים למעלות, דרך השתלטותם על בית הספר ועד הפריצה של כוחות צה"ל.

בתוך הדיווחים מתוארת יציאת משה דיין מבית המועצה המקומית. המון זועם מקיף אותו וקורא לעברו קריאות גנאי. דיין לא מגיב, נכנס לרכב ונוסע לעמדת הפיקוד. בעמוד שבע מפורטות תגובות של מנהיגים: בגין, ראש האופוזיציה, מצהיר כי במערכת הביטחון ניכרים סימני התרופפות. לדבריו "יש הנחה כי באירועי מעלות הייתה הזנחה." גולדה מאיר מתחייבת כי "נקצץ את ידי המחבלים." הרמטכ"ל, מוטה גור, מסביר: "רצינו להציל כמה שיותר ילדים."

במוסף לשבת, 17.5.1974

הכותרת לכתבה המרכזית: "מעלות: המחדלים שנחשפו בדם." אפשר למצוא גם כתבה על ליקויי מערכת החינוך: "ילדי מעלות הם בנים חורגים של משרד החינוך."

גם ענייני הקמת הממשלה משתלבים באירועים. שר הדתות, יצחק רפאל מהמפד"ל, מספר בראיון לרפאל בשן: "ביום הרצח במעלות אמרתי לספיר: עכשו טול יוזמה להקמת ממשלת אחדות לאומית." דידי מנוסי מבטא את התחושות הקשות בעקבות האירוע. הוא מפרסם בטורו השבועי את השיר במעלות ההר ובין השאר כותב:

והשנה – בחודש מאי
אדם הדם במשעולים
ובלוריות זהב בגיא
צנחו כאגד שבלים,
כי השנה בחודש מאי
במעלות הססגונים
אביב וקיץ נמהלו
לכוס של יגונים.

אהרון בכר מוצא את האירוע כהזדמנות להביע דעה נחרצת כנגד כל רעיון
למשא ומתן בזכויות הפלסטינים להכרה, שלא לומר מדינה. הוא מפרסם
'מודעת אבל' על מותה של:

זכות פלסטינאית (לבית הגדרה עצמית) ז"ל.
שנפלה ביום רביעי 15.5.1974 בשעת מילוי תפקידה בעיירה מעלות
ונקברה בו במקום מחוץ לגדר.
פעם חשבנו
לעשות משהו גם למענך
שתהיי ככל העמים
טוב, אבל לא נתת צ'אנס
יקירתנו הבלתי נשכחת
נוחי עכשיו בשלום על משכבך.

ביום א', 19.5.1974

מופיעות חמש כתבות: באחת מתאר נער פצוע ממיטתו בבית החולים
כיצד תכננו הוא וחבריו להתנפל על המחבל ולהורגו; בשנייה מספרים על
מנהל בית הספר בצפת, שנאלץ להסתתר בבית קרובים בשל זעם הורים
המופנה כלפיו; בשלישית נציגי העיירה מעלות עלו לפגישה עם יו"ר הכנסת
ומפגינים מהעיירה קראו לייחוד הגליל; ברביעית יעקב כרוז, איש המוסד
לשעבר וסגן עורך העיתון, כותב על הצורך בהקמת רשות מרכזית ללוחמה

בטרור; ובכתבה החמישית ד"ר שבח וייס קורא לפיתוח מואץ של קריית שמונה ומעלות.

ביום שני 20.5.1974

שישה ימים אחרי האירוע, מודיעה ראש הממשלה גולדה מאיר על הקמת ועדת חקירה ממשלתית לבדיקת אירועי מעלות. "באווירה של קדרות ודיכאון חודשו הלימודים בכיה"ס בצפת," זו כותרת הכתבה המתארת את חזרת התלמידים ללימודים.

במוסף היומי (24 שעות) מתאר כתב העיתון בדיקה שערך במסגרת כתבת תחקיר, כדי ללמוד עד כמה קשה להיכנס לבתי הספר. הוא כותב כי בחלק מהמקומות לא הצליח להיכנס ללא תעודת זהות ובמוסדות אחדים מצא גדר פרוצה ושער ללא שומר (גם לא תלמיד). בעמודים הפנימיים נערך דיון על עונש מוות למחבלים.

ביום שלישי 21.5.1974

מתפרסם דיווח על ממצאי החקירה המשטרתית – "ההיתר לעריכת טיול התלמידים הוצא לפי הנחיות המשטרה." בעמוד הראשי, שבוע אחרי האירוע, מתנוססת תמונה של שחזור התקפת המחבלים במעלות.

במוסף לשבת, 24.5.1974

כותב חיים חפר בטורו השבועי, תחת הכותרת דפים מתוך ההיסטוריה היהודית. חפר, איש הפלמ"ח, חרד לגורלה של המדינה אם לא יתעשתו כולם. הניסיון לפגוע בנציגי הממשלה (שיתואר בהמשך) נראה לו חצייה של כל הקווים האדומים:

דם בקרית-שמונה, דם במעלות – הנפש דוויה / קריאות נקם ושכול בשעת הלוויה / ומיד – אבנים על הדרוזים של משמר הגבול, על הנשיא, על סגן ראש הממשלה / ועם כל אבן – סיסמת בחירות ועם כל אבן – קללה / ובתוך הדרישות הצודקות לבטחונן של קרית-שמונה ומעלות ושלומי / עולות הצעקות המתורגלות להקמת 'ממשלת ליכוד לאומי' / ובתוך טענות האמת על תוספת שמירה וביצורים / מתערבבות בקשות לקיוסקים ושכון לזוגות צעירים / וכל ממשלה אשמה, אין איש נקי וחדף / וצריך לעורר את העם לחרון וזעם ואף / וההיסטוריה היהודית נרשמת שורה-שורה, דף אחרי דף /

והרבה מאלה נוכל למצוא במנחם ב' ובשמואל ת' [מנחם ב' – בגין; שמואל ת' – תמיר. [נ.א.]] האם נוכל לצאת מזה בטרם ימוטו עלינו השמים? / האם נוכל לחזור ולקחת את עצמנו בידיים? / האם נוכל לחזור לשפיות הדעת, לאמת המידה הנכונה / אשר בזכותם הצלחנו לגבש עם ולהקים מדינה? / האם יתן כל אחד מאתנו את חלקו למאמץ הזה – הלאומי והאישי / עכשיו כאשר האש מלחכת, מבחוץ ומבפנים, את קירות הבית השלישי?

דבר

ביום חמישי 16.5.1974

למחרת האירוע, מתפרסמת הידיעה בכותרת העמוד הראשון. בכותרת המשנה כתוב: "כוח צה"ל שהסתער הרג שלושת המחבלים ומנע פיצוץ בניין בית הספר." מקום מרכזי מוקדש לדברי ראש הממשלה, אשר מוסרת כי הוחלט להסתער רק "כשלא נותר ספק שהמחבלים מתכוונים לפוצץ את הבניין."

מודעת האבל של ממשלת ישראל מתפרסמת בתחתית העמוד (ומופיעה גם בעיתונים האחרים). במודעה נראה ניסוח שלא מוכר מאירועים קודמים. הדגש מושם על האבל בשל רצח תלמידים ובוגרים. המחבלים מוגדרים כנטולי צלם אנוש.

בית ישראל וממשלת ישראל
 שרויים בזעם וביגון
 על דם־נקיים של עוללים,
 תלמידים ובוגרים,
 שנשפך אתמול במעלות.
 ממשלת ישראל מתייחדת ברגשי אבל
 עם המשפחות אשר יקיריהן נפלו
 בידי המחבלים – המרצחים
 נטולי צלם אנוש.

מורה שהצליח להימלט מידי המחבלים מדווח כי חוליית צה"ל, שעצרה את

המטיילים בבוקר אותו יום בנחל עברון, אסרה עליהם את המשך ההליכה בשל חשש מחדירת מחבלים. המטיילים התקשרו למטה המשטרה בנהריה, שם אישרו להם להמשיך בדרכם.

בהמשך מתוארות השעות הקשות שעברו על התלמידים ומלוויהם בתוך בית הספר במהלך האירוע עצמו ומדווח לוח הזמנים של פעולות הממשלה.

בעמודים הפנימיים ניתן למצוא תיאור של העיירה מעלות. התושבים מספרים על החשש שחוזר מדי לילה, על הניסיונות לארגן שמירה מקומית ועל תגובתם לקריאת המפכ"ל שיש להיזהר במיוחד בארבעה-עשר במאי, יום הכרזת המדינה.

בכתבה אחרת מתואר כיצד אזרחים ובהם אישי ציבור (בהם ראש עיריית צפת ומנהל מחלקת החינוך בעיר) הציעו עצמם כבני ערובה במקום התלמידים השבויים בבית הספר במעלות.

בגיליון יום ו', 17.5.1974

מציינים כי התנהל דו-שיח עם המחבלים מהשעה 3:55 אחה"צ עד השעה 5:20, בה פרצו כוחות צה"ל לבית הספר. בעמוד פנימי מדווחים על התפרעות של תושבי צפת בעת ההלוויה הממלכתית. קריאות להטלת עונש מוות והתגודדות שכללה טלטול מכוניותיהם של נשיא המדינה (אפרים קציר) וסגן ראש הממשלה (יגאל אלון). המשורר חיים גורי (שחתם על מאמריו ח-גי) איש הפלמ"ח ראה את מפקדו יגאל אלון, משחרר הגליל במלחמת העצמאות, נהדף ונחבט. הוא כותב בזעזוע על האירועים בבית העלמין בצפת במדורו – מה אומרים? מה שקרה בצפת לא קרה קודם לכן במדינה, הוא כותב, וחושש לשבר שאין דומה לו בין הממשלה לאזרחיה:

מעלות הצעקה. עכשיו מאוחר, אינני יודע אם דברי יראו אור, אך את אשר שמעתי וראיתי במעלות ובצפת אספר למען יהיו גם דברי בבחינת צעקה נוספת ועוד דמעה אחת. יאמין לי הקורא, מה שהתרחש במעלות לפני הטבח ובשעת מעשה ולמחרת, מה שאירע בבית-הקברות בצפת לא קרה עדיין בישראל. קרה לנו משהו, איזה קצר נורא. כמו אבד משהו בעייפות האדישה ובשגרה ובטמטום. כאילו נקרעו קווי

הטלפון, כמו השתבשו מכשירי האלחוט, כמו בטרגדיה של טעויות. ישראל קמה לאחר הזוועה ושואלת מדוע, פותחת סניפים מאולתרים של ועדות אגרנט נדהמות ליד כתמי הדם והזכוכית המנופצת. אך לא בכך הדבר. במעלות פגשתי מרירות איומה כל כך שהתפרצה כוולקן עד כי אינני יודע היכן להתחיל. אך את דברי אומר ואת סיפורי אספר. אמרתי קצר, שיבוש. בצפת התרחשו הדברים אחרת, שם שטף בנחשול הזעם, החרון והצער הקורע לב המון רב. התפילות שנאמרו והנאומים שלא נישאו נגרפו בשאגות-חימה והקללות, אנשים ביקשו להאשים מישהו באסונם הנורא. האויב היה רחוק. ראיתי כיצד ביזו את הנשיא ואת סגן ראש הממשלה, כיצד רדפום עד צוואר, כיצד נמלטו השניים כמעט בעור שיניהם. אין להסביר זאת רק כתגובת צער איומה. היה בכך משהו מפחיד. עלתה שם צעקת אי אמון שמעטות כמוה. היה קשה לראות את משחרר צפת והגליל ברגעים אלה. לאחר הסופה הזועמת, האלימה, הלא צודקת, השתרר השקט ואז נשמעו קולות הבכי שעה ארוכה, קולות הנשים המקוננות ודממת ההמון המחריש. פרחים, פרחים כאלה, כעת יקבלו את תעודת הגמר שלהם בבית-הקברות. משפט אחרון המלווה אותי.

כתבה נוספת מספרת כי בחצר בית הספר נמצא קטע מיומן של נערה שכתבה "עוד מחכה לנו השחרור הנפלא." הכתבה מסתיימת במשפט: "על פיסת הנייר לא הייתה חתימתה של הילדה – אך היו כתמי דם רבים."

ביום א', 19.5.1974

מופיעים כמה מאמרי דעות על התנהגות המורים והמלווים במעלות. בתוך מסגרת קטנה במרכז העמוד השביעי נכתב: "לא ליניץ' אלא משפט ייעשה למלווים של ילדי מעלות." ביקורת קשה מוטחת במורים ובמלווים שברחו מבית הספר מיד עם תחילת ההתקפה. טדי פרויס כותב כי המורים לא נהגו כיאנוש קורצ'אק. כותרת מאמרו: "אחרי' בכיוון הפוך".

ביום שני, 20.5.1974

מתוארים הניסיונות להחזיר את מעלות לשגרה. חיים גורי חוזר אל מראות בית הקברות בצפת, בכתבתו חרפה בצפת. הכותרת כבר מלמדת אותנו כי לדעת גורי התנהגות תושבי צפת הזועמים,

שמרשים לעצמם להתנפל על האישים שהגיעו להלוויה, חרגה מקוד התנהגות מקובל. האירוע בבית העלמין בצפת נדמה בעיניו לשבר, הוא משתמש במילים זרות, בדידות ואיבה כבואו לתאר את ההתפרצות. כך כתב:

'אחד המסתערים, בעל גוף, קרב לשר אלון וחבט באגרוף על גבו. השר התכווץ מעט אך מיד יישר את גבו...' (מן העיתונות). הייתי שם, ראיתי כמו עיני את אשר התרחש בבית הקברות בצפת... חשבתי כי אמצא מאמר ראשי באחד העיתונים העבריים המגנה את ההתקפה על הנשיא ועל סגן ראש הממשלה, לשווא... אני מציע לישראלים להציץ אל אפלת התהום הנפערת לרגליהם. לא הייתי מציע להעניק להתפרעות הזאת מעמד חוקי בתרבות ישראל הלוחמת, לא הייתי מציע לישראלים לעבור על כך לסדר היום משום ש'אין אדם נתפס על צערו'. ההתקפה על השניים חרגה מתחומי הכאב והזעם והייתה פתאום לזוועה בפני עצמה, לתוספת מיותרת ומכוערת. רבים עמדו כמשותקים מול המתרחש. ביניהם חיילים רבים שלא הניעו אבר. אולי חשבו כי זו התגובה הישראלית המקובלת. כי כך אנו קוברים את חללינו, כי זהו זה... דומה כי התפרץ כאן וולקן נוסף שבעבע במחשכים – הזרות והבדידות והאיבה. כאשר סגן הרב הראשי לצה"ל אל"מ גד נבון ביקש להתפלל 'אל מלא רחמים' נשמעו קולות: 'התפלל בתל-אביב! לא כאן!'

ביום ג' 21.5.1974

מתפרסמות שתי כתבות. האחת על דרישת הורים בצפת כי המורים שנטשו את תלמידיהם יפוטרו, והשנייה על כך שאירועי יום ירושלים התקיימו בצל האירוע הקשה במעלות.

ביום ד', 22.5.1974

מדווחים על עשרה פצועים שהשתחררו מבית החולים. בעת העלייה לקבר במעלות נאם שר הביטחון דיין ולא הפריעו לדבריו. טקס במלאת שבעה ימים לרצח נערך גם בבית העלמין בצפת, ונכתב כי התנהל בסדר מופתי וללא כל הפרעה.

הארץ

ביום ה' 16.5.1974

דומים דיווחי עיתון 'הארץ' לדיווחים בעיתון 'דבר', אם כי ההיקף מצומצם יותר. בראש העמוד מתנוססת כותרת על ההתקפה ותוצאותיה הקשות. בתחתית העמוד מצורף ציטוט מדברי מנחם בגין, שמזהה סימנים מדאיגים של התרופפות במערכת הביטחון.

מודעת האבל של הממשלה מתפרסמת בעמוד השני ובו גם תיאורים על התקפת המחבלים.

בעמודים הפנימיים אפשר למצוא שתי ידיעות ובהן תיאור ארוך על כניסת המחבלים לבית משפחת כהן ואחר כך לבית הספר.

ביום שישי, 17.5.1974

מתוארת הלוויית הנרצחים בצפת. דיווח על ההפרעות של הצעירים ועל חוסר יכולת הנשיא וסגן ראש הממשלה לשאת דברים בטקס.

ביום א' 19.5.1974

כבר לא מופיעות כתבות בעמודים הראשיים, לבר מידיעה קצרה על כומר שמספר כי נפגש עם נאיף חוואתמה, מנהיג 'החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין', לפני ההתקפה ושמע ממנו כי החליט לנטוש את דרך הטרור. זאב שיף, הפרשן הצבאי, כותב מאמר תחת הכותרת "עייפנו ממחדלים". יהודה אריאל משלים במאמר שכותרתו "לא היו הפתעות במעלות".

ביום ב', 20.5.1974

מופיעה ידיעה על תושבי מעלות שעולים להפגין בירושלים, ועל תרומת יהודי ארצות הברית לבניית יחידות דיור חדשות במעלות.

אירוע מעלות בהשוואה לתגובות על האירוע בקיבוץ שמיר

בשלושת העיתונים אין מידע אישי הכולל קורות חיים, תמונות, עדויות של משפחה ומכרים על אודות ההרוגים בבית הספר. אמנם רשימת שמות כל ההרוגים מופיעה בכל העיתונים, אך מעבר לכך לא ניתנים פרטים אישיים נוספים הנוגעים להם. ב'דבר' כתוב על משפחת כהן, צוינו שמות ההורים והבן שנהרגו. ב'ידיעות אחרונות' מופיעה גם תמונת שלושת בני המשפחה,

שנרצחו לפני חדירת המחבלים לבית הספר. ב'הארץ' מתארים בפירוט את חדירת המחבלים לבית המשפחה אך גם כאן לא מוסיפים פרטים אישיים על ההרוגים. יש כאן הברל בין הדיווח הכללי על ההרוגים בבית הספר לבין התמונה של בני משפחת כהן. אולם אין הרחבה לפרטים אישיים עליהם. בשלושת העיתונים אין התייחסות לאזכרות שנערכו במלאת שלושים לרצח. ב'דבר' מתארים את הטקס במלאת שבעה ימים, אך בשני העיתונים האחרים אין אזכור לכך. הקמת הממשלה החדשה בראשות יצחק רבין, הידיעות על כוונה לפתוח במשא ומתן להסכמים עם מצרים וסוריה והשגרה עמוסת האירועים במהלך החודש שחלף מאז האירוע במעלות היו הגורמים לכך שבמלאת שלושים לרצח במעלות לא עסקו בנושא. לא ברמת הדיווח החדשותי ובוודאי שלא בהוספת מידע אישי על הנרצחים ומשפחותיהם.

על רקע מה שנדמה כהתעלמות מזהויות הנרצחים במעלות בשלושת העיתונים מעניין לקרוא את הפרסומים בדבר רצח שלוש נשים, שתי חברות קיבוץ ומתנדבת, בהתקפת מחבלים על המכוורת של קיבוץ שמיר, אשר שוכן למרגלות רמת הגולן, לא רחוק מקריית שמונה. במיוחד מעניינים הדיווחים על רקע הדברים הקשים שכתב חיים גורי בעקבות ההלוויה בצפת.

האירוע התרחש כחודש אחרי אירועי מעלות, בתאריך 13.6.1974. בחוברת זיכרון 'שחורים פרחי הצוף' שהתפרסמה בקיבוץ לזכר שלוש ההרוגות מתואר כיצד נורו המחבלים בידי חברי שמיר ונהרגו. מהדיווחים נדמה כי ההתארגנות של חברי הקיבוץ, עוד לפני שהגיעו כוחות הביטחון, מילאה גאווה את המדווחים על האירוע. הם ראינו את החבר שירה ופגע במחבלים והעלו על נס את יכולת חברי הקיבוץ להגן על עצמם.

בהאדרת האירוע, למעשה, מחווים דעה גם על חוסר האונים במעלות ובקריית שמונה, שנזקקו לעזרת כוחות הביטחון ולא יכלו לפתור את המשבר בכוחות עצמם. אמה של אחת החברות שנרצחו כותבת בסיום דבריה: "רבים הקורבנות שנפלו על מזבח הארץ הזאת, ואת אחת מהם. מי ייתן ובנך, לפחות, יזכה לחיות בשלום, ואל נדע עוד זוועה שכזו."

מאיר פעיל, חבר של בעלה של אחת החברות, כותב: "קבל נא את רגשי השתתפותי העמוקה בצערך ובאבלך על נפילתה. סלח לי על שהשתמשתי במילה נפילה ולא במילה רצח... פשוט לא הצלחתי למצוא ביטוי אחר

לרצח שפל של אישה שעסקה במילוי התפקיד הנעלה ביותר אותו ניתן לתאר – פשוט בעבודה.”

החוכרת אמנם הייתה פרסום של הקיבוץ. דהיינו, אכסניה שהדגישה את זהותן הייחודית של הנרצחות ואף את גבורתם של חברי הקיבוץ בהשתלטות על המחבלים. אלא שגם בעיתונים היומיים הייתה התייחסות נרחבת לעובדה שחברי הקיבוץ התארגנו והרגו את המחבלים. גם בעיתונים כותבים על הנס שהתרחש בזכות העובדה שהצליחו למנוע את הגעת המחבלים לבית הילדים של הקיבוץ.

ב'הארץ' וב'דבר', בגיליונות יום שישי 14.6.1974, כותבים במאמרי המערכת על התושייה, קור הרוח והלחימה של חברי קיבוץ שמיר. ב'דבר' הייתה כותרת המאמר: "העיתוי של שמיר", ובין השאר נכתב כי הקיבוץ ניצל מפורענות חמורה בזכות תושייתם ואומץ לבם של חברי הקיבוץ. בעיתון הסאטירי 'פי האתון', עיתון הסטודנטים של האוניברסיטה העברית בירושלים, התפרסמו שתי כתבות המתארות מזווית אחרת (צינית, יש לומר) את אירועי יום הדמים בשמיר. כותרת אחת הרשימות: "אנשי שמיר אינם חסרי ישע!" נכתב בה, בין השאר:

ש. פרס [שר הביטחון, נ.א.] העלה אותם על נס, כאילו לא נהרגו שתיים ועוד אחת בקבוץ בהתקפת המרצחים האחרונה, גם שלמה רוזן [שר הקליטה, דמות מרכזית בקיבוץ הארצי שקיבוץ שמיר היה חלק ממנו, נ.א.] החרה אחריו: 'כל הכבוד לשמיר, ירבו כמותם בישראל ולוואי ויחזרו על עצמם מאורעות הזוועה בכורת הדבורים, כדי שיישנו מחזות הגבורה בעמק החולה.' [ואזכיר שוב, מדובר בעיתון סטירי. נ.א.]

בחוכרת הזיכרון של הקיבוץ כותבים כי הגדיל לעשות כתב אחד הצהרונים אשר בישר בקול תרועה: "אנשי שמיר לא ביקשו עזרה מהמוסדות... בניגוד לתושבי קריית שמונה ומעלות." והכותב מוסיף: "רק בקריית שמונה ומעלות לא נמנע טבח. אלה לא די שלא השכילו לבלום את המרצחים אלא שיש בהם החוצפה לבקש סיוע ועזרה מהמוסדות."

באותה חוברת זיכרון כתב בסרקזם [כך במקור, נ.א.] גדעון עשת:

אנשי מעלות וקריית שמונה הם אוסף פחדנים, אפילו קצת 'ערבים' הנזקקים לצה"ל להגן עליהם. לאנשי שמיר – הנערים הגאים של ישראל היפה והראשונה – כל הכבוד. חברי שמיר לקחו את הנשק הלא חוקי שהחזיקו בבתיהם, לא חיכו לצה"ל ולחמו בעצמם. כש'הפנתרים' השחורים' תושבי קריית שמונה ומעלות לחמו בעצמם על זכותם להשתוות לישראל הראשונה קראו להם לא נחמדים. אם תושבי מעלות וקריית שמונה ייקחו גם הם נשק בידיהם וידרשו לקבל את הסובסידיה לתושביהם כפי שקיבלו הקיבוצניקים יתהפך גלגל חוסר הישע. 'הצלחתה' של ישראל הראשונה נובע מהשאריתה של ישראל השנייה חסרת ישע, והמחיר שישולם (גם בעבור ישראל השלישית – הערבים) יבוא בעתיד.

הביקורת חדה ונוקבת. אנשי קריית שמונה ומעלות צריכים להתחיל לנהוג כאנשי שמיר. לא לחכות שיבואו ויעשו בשבילם את העבודה. זאת ועוד, הביקורת מפנה גם לעובדה שביישובי הספר העירוניים לא זכו לסיוע הראשוני שקיבלו הקיבוצים (הסובסידיה) וכך נותרו חסרי ישע. הכותב מעודד אותם לקחת את שמגיע להם ולא להסתפק בתלונות. בחוברת הזיכרון מתייחסים גם לתגובה בעיתון 'הארץ' בהקשר לצרכים של תושבי קריית שמונה ומעלות באימון ובנשק לשם הגנה עצמית: "הלקח הראשון שקרה בשמיר הוא כי גם בעיר ובעיירה זקוקים אנו לתושבים מאומנים בשימוש בנשק, חמושים, שיוכלו לתקוף את המרצחים בעוד מועד."

מאיר יערי [מנהיג מפ"ם, שקיבוץ שמיר השתייך לשורותיה, נ.א.] כתב מאמר תחת הכותרת: "כולנו בסירה אחת". נשאלת, כמובן, השאלה מי נכלל ב'כולנו', האם גם תושבי מעלות? "שרשרת אחת מוליכה מן ההגנה של ה'שומרים' בפני פורעים מעל גגות לבוב בשנת 1920 דרך מגיני תל חי ולוחמי גטו ורשא – עד ללוחמי נגבה ועד למגיני קבוץ שמיר. זוהי ההגנה על הערך העליון בחיי היהודים, על המשך ההיסטוריה היהודית בת ארבעת אלפי שנים... ועל גדלות שליחותה הלאומית והאנושית."

ב'השבוע' כתב בנקו אדר: "אחד מן החוליים של החברה הישראלית בשנים האחרונות הייתה ההסתמכות הכמעט עיוורת על 'הממלכה' ועל צה"ל. בצל עוצמתו הכל יכולה של צה"ל יכולנו להרשות לעצמנו להיות פסיביים, לחכות בכל מקרה 'עד שיבואו כוחות הביטחון' לוותר על התחושה של 'אם אין אני לי – מי לי'."

מלחמת יום הכיפורים, כדבריו, הייתה הבקיע הראשון בחומת אמונה עיוורת זו. ההסלמה בפעילות המחבלים, אירועי קריית שמונה ומעלות, היוו זעזוע נוסף שהגביר את הצורך וההכרה ביוזמה ובאחריות אישית. שוב הזדקרה חיוניותה של התנועה הקיבוצית, שהייתה הראשונה להתנער מאשליית השאננות והפסיביות ולהתייצב אל מול המציאות החדשה.

נחזור אל חיים גורי, שדבריו על אירועי ההלוויה במעלות היו ביטוי להלם, לאכזבה קשה ואפשר שגם להתפכחות מהאשליה. בצפת מצא איש הפלמ"ח, מחבר שיר הרעות ולוחם מלחמת העצמאות, מציאות קשה לנגד עיניו. ואילו אחרי הרצח של שלוש הנשים בקיבוץ שמיר הוא שב להאמין באנשים הטובים שעדיין נמצאים כאן איתנו. בעיתון דבר, 14.6.1974 הוא כותב:

אט אט הגיעו פרטים נוספים. אך דומה, כי הפרט החשוב ביותר שכדאי לעסוק בו בצד המיספד של שלוש הנשים שנרצחו, היא העובדה כי הפעם התרחשו הדברים אחרת. הפעם לחמו אנשי המקום. הפעם לא עמדו חסרי אונים ממתנינים להופעת הצבא, מול הרצח בהתרחשותו או מול סחיטה מאיימת. הייתה זו ארץ ישראל המוכרת לנו. א"י של לוחמים קשוחים נושאי נשק... צודקים ללא ספק אלה אשר דרשו לחדש את 'ההגנה המרחבית', לתת בידי אנשים נשק, לעשותם נכונים להגן על עצמם, כך הופכת בעיית הביטחון בעייתו של כל אחד...

דומה כי הדברים שכתב חיים גורי בעקבות אירועי שמיר מלמדים, יותר מכול, על הקושי שחוה בעת ההלוויה בצפת. גורי מסכם את המאמר בקריאה לחמש את כולם בנשק, כדי שיוכלו להגן על עצמם ועל יקיריהם ולא להיתפס מופתעים וניצבים חסרי אונים ממתנינים לצה"ל שיבוא להצילם. אפשר

לראות את דבריו כניסיון כן לחבק את בני קריית שמונה ומעלות ולקרוא להם להציב את עצמם במקום בו ניצבים בגאווה חברי קיבוץ שמיר. הוא מאיץ בקוראים לא להמתין שיצילו אותם, אלא להיערך מבעוד מועד להגן על עצמם.

אירוע מעלות – דיון ומסקנות

בשנת 1974 ידעה ישראל פיגועים קשים, פיגועים שבאו על רקע חודשי ההתאוששות ממלחמת יום הכיפורים והתקופה שמלווה בניסיונות להתקדמות בהסכמים עם הסורים והמצרים: ההתקפה על שמיר, לדוגמה, חופפת לתחילת נסיגת ישראל מהמובלעת ברמת הגולן, לפי ההסכמים בין ישראל לסוריה בהמשך למלחמת יום הכיפורים. האווירה קשה בשל פרסום דו"ח הביניים של ועדת אגרנט ובעקבותיו פיטורי רב-אלוף דוד אלעזר (הרמטכ"ל בתקופת המלחמה), התפטרות ראש הממשלה גולדה מאיר וסיום כהונתו של שר הביטחון משה דיין. יצחק רבין מרכיב את הממשלה החדשה ושמעון פרס הוא שר הביטחון הנכנס.

אירוע מעלות, אירוע קשה בו נהרגו ילדים ומבוגרים תמימים, לא היה כה חריג בחומרתו באותן שנים עתירות בהתקפות מחבלים, לרוב חוליות שחדרו מגבול הצפון. הזכרנו את ההתקפה בקריית שמונה, רצח הספורטאים במינכן והירי על האוטובוס ליד מושב אביבים בגבול הצפון – אירועים כואבים, שהתרחשו אחד אחרי השני.

האירוע בקיבוץ שמיר, בדגש על תפקודם המהיר והמוצלח של חברי הקיבוץ, מלמד על הפער בין החברה הוותיקה של ארץ ישראל 'הראשונה' לבין 'ישראל השנייה', המבטאת השכלה נחותה ותחושת קיפוח מתמשכת. לא כאן המקום לנתח את עליית טענות הקיפוח העדתי ולברר את שורשיו, אולם אין להתעלם מן האווירה הכוללת כאשר מתייחסים לתגובות על אירועי טרור.

חיים גורי חזר נרגש מההלוויות בצפת של הרוגי מעלות. הוא מתאר את התלהמות ההמון ומפרש את ההתקפה על הנשיא ועל סגן ראש הממשלה כתהום שנפערה. האנשים הזועמים בצפת מפנים את זעמם אל נציגי הממסד.

גם סגן הרב הראשי אינו מצליח להתפלל משום שצועקים לעברו "התפלל בתל-אביב, לא כאן!" הזעם, העלבון, האיבה – כל אלה מציגים את הפער העצום בין יושבי מרכז הארץ לאנשי הספר, שמרגישים כי המדינה אינה עושה די כדי להגן על חייהם.

יגאל אלון, משחרר צפת והגליל, אינו דמות נערצת מבחינתם. גורי מתאר כיצד נערה צעירה מנסה להשתיק את המפגינים בהזכירה מי הוא יגאל אלון, אך הם אינם נרגעים. במקאמה, בטורו השבועי, מחדד חיים חפר את הדברים "ובתוך טענות האמת על תוספת שמירה וביצורים / מתערבבות בקשות לקיוסקים ושכון לזוגות צעירים." בתוך הזעם המוצדק, הוא כותב, מתערבבת גם צעקת הקיפוח שנשמעת תמיד. בנוסף, הוא מציין, מורגשת באוויר הסתה פוליטית מכוונת.

שני הכותבים, יוצרים אנשי דור הפלמ"ח, רואים לנגד עיניהם כיצד אזרחי המדינה אינם מוכנים לקבל כגזרה משמים את הרג הילדים. אין הם משלימים עם העובדה שזהו מחיר עצמאותנו ואין הם רואים את המציאות כשלב נוסף במאבק על ריבונותנו בארץ ישראל. למעשה, המפגינים הזועמים משרדים מסרים קשים וברורים. הם מסמלים בהתנהגותם וללא מילים כי אינם מאמינים שהממשלה עושה די למענם. הם אינם רואים את המנהיגים בימים של שגרה, רק באירועים קיצוניים, וחשים כי איש לא דואג להם באמת ובתמים. לכן, אין להם הצורך בהפגנת האכפתיות הנוכחית.

בניתוח ממרחק של עשרות שנים אפשר לבחון כיצד המפגינים יוצאים בקריאה להכיר בתושבי הספר כאזרחים שווי זכויות, להעניק להם הגנה ויכולת קיום (גם אם נקבל את הטענה על הסתה פוליטית, עדיין העובדות על מצבם נשארות בעינן) ולכבד את קורבנם כקורבן של המדינה ולא כהכרח שאין להימנע ממנו.

חיים גורי וחיים חפר הזדעזעו מההמונים שהעיזו לפגוע בסמלי השלטון, הרי יגאל אלון הוא גיבור, והנשיא מיהר להגיע למעלות אחרי שביקרו אותו על כך שלא הגיע לקריית שמונה. אך המפגינים הזועמים לא גדלו על אתוס הפלמ"ח ומשחרר צפת, ועם כל הכבוד לנשיא המדינה – מבחינתם הוא הגיע הפעם מאוחר מדי. אירוע מעלות מתרחש בתקופה סוערת של מדינה במשבר. מדינה וצבא שעדיין לא התאוששו מההפתעה שהונחתה

עליהם שמונה חודשים קודם לכן, במלחמת יום הכיפורים. האזרחים כבר לא שותקים בנימוס כשהשלטון משמיע את דברו. היום, במבט לאחור, הדברים נדמים קשים וגסים כשהמונים צועקים לרב הצבאי שילך להתפלל בתל-אביב ומצליחים להכות את יגאל אלון שמגיע ללוויה. זוהי נהיית לבו של הציבור באותה תקופה, והיא תהפוך בתוך שלוש שנים לצעקה שתוביל למהפך השלטוני של שנת 1977.

שני ההיבטים שהובילו לבחירת אירוע מעלות כאירוע מכונן הם היחס לאישים הבכירים בבית העלמין בצפת ואופן הדיווח התקשורתי. אירוע מעלות ואירועי הלוויה מסמלים שינוי בתפיסת השלטון, כמו גם שינוי בתגובת האזרחים על המחווה השלטונית, שבאה לביטוי בקיום לוויה ממלכתית:

השתלשלות האירועים בהלוויה בצפת

ממשלת ישראל כמו הפקיעה את הנערים והנערות ממשפחותיהם וערכה להם קבורה צבאית ממלכתית. הם נקברו בארונות עטופי דגלי ישראל, חיילים שמרו על הסדר וחבל נמתח מעבר לארונות המוצבים בשורה, כדי למנוע התקהלות לא מסודרת. הרב הצבאי ניהל את הטקס, למרות הפרעות הקהל, והנוכחות הייצוגית כללה את הנשיא ואת סגן ראש הממשלה.

מצד אחד, אם כן, רואים בלוויה יחס של אירוע ממלכתי מצד הממשלה. המדינה מציגה מחויבות לכבד את המתים בהתקפת הטרור. הלוויה ממלכתית אינה נוהג מקובל אחרי התקפות טרור. במקרה זה נוספה גם תגובה של הממשלה בעקבות תלונות קשות על היעדר נציג מטעמה בהלוויית שישה-עשר ההרוגים בקריית שמונה, ארבעה שבועות קודם לכן.

מנגד, התושבים אינם מקבלים את הכללתם הפתאומית במעגל הממלכתיות ומפנים את זעמם כלפי נציגי השלטון. הזעם מלווה גם בעלבון, כאשר בני המשפחות מתבקשים לפנות מקום ולא להסתופף בצמוד לארונות, כדי לא להפריע לטקס. היכן יישמע היום מקרה בו הורה לא יוכל לעמוד בסמוך לקבר בנו, ללוות אותו בדרכו האחרונה ולבקש את מחילתו?

אופן הדיווח בעיתונות היומית

ההיבט השני בא לביטוי באופן הסיקור בעיתונות. בשנים הבאות התקשורת תלך ותתפוס מקום מרכזי בהצגת הסיפורים האישיים של הקורבנות בפני הציבור. אין ספק כי הסיפור האישי הוא זה שמסייע למפעל 'יזכור' באופן המיטבי ביותר. עדיף סיפור רגיש שישאיר את רישומו על שומעיו וקוראיו מאשר התייחסות אל הנרצחים כקולקטיב, כגוש אחד המסמל את האירוע – כפי שנעשה באירוע מעלות.

הדיווח מלמד על הסגנון הרווח באותם ימים. לא ניתן היה למצוא תיאורים אישיים על אודות ההרוגים. שלושת בני המשפחה שנרצחו לפני החרידה לבית הספר הוזכרו בשמותיהם ואילו תלמידי בית הספר, שהובאו לקבורה בצפת, הוצגו כקבוצת התלמידים שנהרגה בהתקפת המחבלים. החיילים שנפגעו בעת ניסיון החילוץ לא הוזכרו בשמותיהם.

בימינו, אחד מתפקידיהם המוגדרים של העיתונאים הוא למהר ולאתר מידע פרטי הכולל תמונה של ההרוגים בפיגועים. במקרים רבים מתפרסם ראיון עם בן משפחה שמספר על ההרוג עוד לפני שהובל האחרון לקבורה. המציאות בשנת 1974 הייתה אחרת: ההתייחסות לאירועי טרור הייתה קודם כל כאירועים חדשותיים והדיווח נסב בעיקרו על תיאור האירוע, פעילות כוחות הביטחון, הסבר על לוח הזמנים ותוצאות האירוע. לא הוקדש מקום, לבד מאזכור והתייחסות כוללת, לזהותם של הנפגעים, לסביבתם היומיומית, למשפחותיהם ולאופיים.

עשרים וחמש שנה אחרי אירוע מעלות, בעקבות פנייה של מערכת אתר האינטרנט להנצחת האזרחים חללי פעולות האיבה, נשלחו דברים שנכתבו על ידי שתיים מההרוגות, בהם שיר שכתבה אחת הכנות לפני היציאה לטיול. השיר התמים, שעוסק בכמיהה לשלום, נכתב על ידי תמר דהן, נערה תלמידת תיכון. בשנת 1974 לא חשבו בני המשפחה שצריך להראות את השיר לעיתונאי או לכתב זה או אחר. השיר לא התפרסם גם באזכרה במלאות שנה לאירוע. כך כתבה הנערה:

כשיבוא השלום... כשההסכם יהיה פה עור היום / יש זיו של תקווה
ושלום

וכשהמצרים ייתנו להם כרטיס / אז את כולם נוכל להטיס
...מילה שלום בלי הרהורים / מילה שלום בלי היסוסים / מילה שלום
היא רק תקווה
הוי, מתי יהיה שלום?

פריט אחר, קשה לקריאה יש לציין, הוא קטע מיומן שכתבה אחת הבנות במהלך שעות האימה בהן שהו היא וחבריה כבני ערובה של המחבלים. היא כתבה בתוך יומנה מסר לבני משפחתה. מדבריה הכתובים ניכרת הבנתה החדה לגבי גורלה: ברור היה לאותה נערה שלא תחיה אחרי האירוע בבית הספר במעלות. היא הבינה שמותה נקבע בו במקום. הנערה כתבה להוריה: "לאמא ואבא היקרים שלום, השעה היא 11:00 בבוקר ואני לא יודעת כמה שעות נותרו לי לחיות, אז אני כותבת לכם. אני מצטערת, אמא, שלא שמעתי בקולך ונסעתי."

בהמשך מסבירה הנערה לקרוביה כי אסור להם להיכנע ולא לצאת מהבית. הם חייבים לחיות חיים רגילים ומה שנגזר על אדם – יקרה. "...אם נתחבא במקלטים, הסכנה שלנו גדולה יותר. מוטב לחיות חיים אנושיים ולהיהרג על קידוש ה'!"

במסמך אישי ונוגע ללב זה נדמה כי הנערה, שהבינה נכוחה את המתרחש ולא השלתה את עצמה שהכול עומד להסתיים בטוב, פורטת את צוואתה. גם ברגעים קשים מנשוא של איום על חייה, על קיומה ועל הווייתה היא מבקשת את סליחתה של אמה ושולחת אל יקירה מסר של השלמה עם גורלה: היא משלימה עם החיים ובעיקר עם המוות. בגרותה, ראייתה הבהירה ויכולת הניתוח שלה ניכרים מתוך המילים הרגישות שכתבה לפני מותה והשאירה כהד לפיקחונה.

בעיניים שלנו, כיום, מפתיע לגלות ששני פריטים אלה לא ראו אור בכלי תקשורת באותם ימים. לא היו עיתונאים שחיפשו את המידע המיוחד והאישי. היעדר הפרסום מלמד על ההבדל העצום בתפקוד ובתפקידי התקשורת באותה תקופה לעומת ימינו אנו. בהתקפת המחבלים על בית הספר במעלות הממד האישי מוטה הציירה, והניסיון הוא להראות כיצד הפך האירוע לגורל של כולנו. הטרור פוגע בכול, אך למעשה אין אמירה פרטית, אישית, למי

שבאמת נפגע. הנערים, הנערות, המלווים והחיילים שבאו לחלצם הפכו לקורבנות בעל כורחם, הם כמעט שלא זכו לאזכור פרטני ואישי.

אירוע מס' 3: שנת 1978, החלטה על הכנת ספר 'זכור' לחללי המחטרות ולאזרחים

המהפך בבחירות 1977 העלה לשלטון את מנחם בגין, מנהיג מחתרת (אצ"ל) בעבר ומנהיג מפלגת הליכוד באותה שנה, שלא זכה להכרה כמנהיג לאומי בתקופת המאבק להקמת המדינה. זאת ועוד, לוחמי המחטרת שבראשה עמד, אלה שנהרגו בפעולות מבצעיות או על ידי הבריטים לפני קום המדינה, לא הוכרו כמי שנפלו במאבק של האומה להשגת ריבונות. כעת הגיע הזמן לתקן את העוול. למנחם בגין ברור כי כל לוחמי המחטרות שנפלו במאבק להקמת המדינה יוכרו כלוחמים של המדינה (והמדינה בדרך).

אולם, לא רק לוחמים נהרגו בדרך להקמת המדינה. גם אזרחים נהרגו מירי של פורעים בהתקפות טרור, מירי צלפים במהלך מלחמת העצמאות ובמערכות אחרות וכאשר נקלעו לקרב, בעוברם בדרך או במרכזה של עיר.

כשנה לפני הבחירות, בתאריך 4.4.1976, פנו נציגי משפחות נפגעי פעולות איבה אל יצחק שחף, מנהל היחידה להנצחת החייל, בבקשה שיקיריהם יוזכרו ביום הזיכרון הכללי. את הנושא הביאו לדיון בפני המועצה הציבורית להנצחת החייל. ההחלטה שנלקחה הייתה להמליץ להזכירם בטקס אך לא לשנות את חוק יום הזיכרון. בהחלטה נכתב כי המגמה היא "להגן על ייחודו של יום הזיכרון לחללי צבא ההגנה לישראל." המגמה של המועצה הציבורית להנצחת החייל הייתה לאפשר לנציגי המשפחות להופיע בפני ועדה מטעם המועצה, להעלות את דבריהם ולזכות לאוזן קשבת ואוהדת. אולם, כפי שמתאר זאת יצחק שחף, המועצה לא סטתה מההחלטות העקרוניות. אמנם יעשו מאמץ להנחות את הרשויות להזכיר את האזרחים אך לא יקבלו ולא יציעו לקבל החלטות מעשיות שיחייבו שינוי בשם של יום הזיכרון או במהלך הטקסים.

משפחות של אזרחים פנו למועצה הציבורית להנצחת החייל מדי שנה. היו שפנו בבקשה שיקיריהם ייקברו בבתי עלמין צבאיים, היו שביקשו להשתלב באירועי יד לבנים והיו פניות קבועות להזכיר את האזרחים במפורש ביום הזיכרון. עד שנת 1977 נדחו כל הפניות. לעתים ניתן מענה שלכאורה היה חיובי, אך למעשה לא הביא לשום שינוי מעשי.

מיד אחרי הבחירות פנו ותיקי אצ"ל ולח"י לראש הממשלה מנחם בגין בבקשה שיתקן את העוול של אי-הכללת חללי שתי המחטרות ברשימת חללי מערכות ישראל. בשיחה שלי עם יצחק אבינועם, יו"ר ועדת ההיגוי להכנת ספר 'זכור' של כל החללים עד שנת 1948, אישר יצחק כי בשנת 1978 פנה ראש הממשלה מנחם בגין אל שר הביטחון, עזר ויצמן, והנחה אותו לפעול להוצאה לאור של ספר 'זכור' בו יופיעו קורות חייהם של כל מי שנהרגו במאבק להקמת המדינה. בפנייה זו הבהיר ראש הממשלה כי לא יסכים לאפליה בין המחטרות. למעשה, ההנחיה הובילה לכך שהתחקיר כלל את כל מי שנהרגו, דהיינו: גם את האזרחים.

סגן שר הביטחון מרדכי ציפורי, חבר אצ"ל בעצמו, מונה כאחראי לקשר עם המועצה הציבורית להנצחת החייל בכל הקשור לענייני ספר 'זכור'. ציפורי הקפיד לבדוק בכל כמה שבועות כיצד מתקדם התחקיר להכנת הספר. בתחילת שנת 1979 המליצה המועצה הציבורית להנצחה על פרסום ספר 'זכור' ונקבעה זהות חברי ועדת ההיגוי. בישיבת הוועדה הוחלט על עריכת תחקיר מיוחד ועל כללים וקריטריונים להכנסת חללים לספר. בהמשך, כל אנשי המחטרות שנהרגו לפני קום המדינה הוכרו כחללי מערכת הביטחון. ב-19 באפריל 1979 נאם מנחם בגין בפני 1,500 חברי אצ"ל שקיבלו את אות הארגון בטקס שנערך ברחבת הכותל ואמר לחברים: שלושים ואחת שנה מצפים אנו ליום הזה, יום בו הוכרה זכותכם.

בשנת 1980 שונה השם הרשמי של יום הזיכרון והוא נקרא 'יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל'. אילנה שמיר כותבת כי אחרי שהחל התחקיר הסתבר שנאספו פרטים רבים על אזרחים שנהרגו. כבר בראשית איסוף החומרים התברר לתחקירנים ולחברי ועדת ההיגוי כי לא ניתן להפריד באיסוף החומר בין חברי מחטרות לאזרחים. מידע שהיה ברור לגבי שנות המאבק 1946-1948 לא היה קיים באופן ודאי לגבי השנים הקודמות ובוודאי שלא לגבי סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 (אילנה שמיר, לבל יהיו כלא היו, 2003).

ואמנם, בתאריך 21.8.1982 הוחלט במועצה הציבורית להנצחת החייל, על פי המלצת ועדת ההיגוי, להוציא את הספר בשלושה כרכים: א. לנופלים

בשירות פעיל (פעילות אקטיבית, אימונים, שליחות, עובדי מנגנון או בדרך לאחת הפעולות); ב. לחללי ההעפלה; ג. לקורבנות האזרחיים.

חברי ועדת ההיגוי ייצגו את שלוש המחתרות: יצחק אבינועם את האצ"ל, גרשון ריבלין את ה'הגנה' ואנשל שפילמן את לח"י. הקביעה על השתייכות חלל למחתרת מסוימת הייתה נתונה לקביעת הנציג בוועדת ההיגוי.

במהלך דיוני ועדת ההיגוי בממצאי התחקירנים התבררו מחלוקות רבות לגבי היותם של חללים חברי מחתרת בפועל או רק קרובים למחתרת בדעותיהם וברוחם. בסופו של דבר, החליטו לכלול במחתרות ובין האזרחים שזכאים להגדרה כחללי פעולות איבה וטרור גם כאלה שהיה ספק לגבי נסיבות מותם. כך נמצאים בספר 'יזכור' אזרחים שלפי התיאור נהרגו במהלך שוד או אפילו בתגרה. ההחלטה להכלילם בספר הייתה, בדרך כלל, משותפת לחברי ועדת ההיגוי. הם העדיפו להימנע מפגיעה בבני משפחות, מה שהיה צפוי אם יחליטו להכריז על בן המשפחה כי לא נהרג בשל היותו יהודי בארץ ישראל אלא בגלל ביש מזל כאשר נקלע לאירוע פלילי.

בשנת 1992, אחרי שהסתיים התחקיר, יצא לאור הספר הראשון בלבד. מונצחים בספר 1,586 חברי מחתרות שנפלו במערכות ישראל, מראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל עד מלחמת העצמאות. שנה לאחר מכן יצא לאור ספר 'יזכור' בו מונצחים 441 אזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור מראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל (ההרוג הראשון שהונצח בספר נהרג בשנת 1851) ועד החלטת החלוקה באו"ם בתאריך 29 בנובמבר 1947 – שאחריה החלה מלחמת העצמאות.

בהקדמה לספר הכולל את האזרחים כתבו העורכים: "מאז קום המדינה שקדה מערכת הביטחון להציב יד לאלה שנפלו בהיותם מגויסים להגנת העם. עתה בא ספר 'יזכור' זה גם לכבד את זכרם ולהנציח את שמם של אלה, שחייהם קופדו ביד אויבת בארץ-ישראל משנת 1860 ועד 29 בנובמבר 1947."

מרדכי ציפורי-הנדין, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, מציג בהקדמה לספר גישה ברורה באשר למעמדם של החללים-האזרחים. הוא כותב:

במאבק להקמת המדינה אין הבדל בין הנופלים בחזית ובפעולות מלחמתיות לבין הנופלים בקרב היישוב האזרחי ביישובי הספר, בכפרים, בהתיישבות העובדת או בחוצות הערים. אלה כאלה הרוו בדמם היקר את אדמת ארץ-ישראל בדרך הארוכה לעצמאות ישראל. גם מדינת ישראל הכירה בחשיבות תרומתם של הנספים בפעולות איבה לביצור קיומה של מדינת ישראל, והיא מעניקה להם ולבני משפחותיהם מעמד דומה לזה של הנספים במערכות ישראל בכל הנוגע לפעולות הנצחה ולזכויות חומריות.

דומה, כי כל תוספת לדברים אלו של מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי תהיה מיותרת. אין מקום להפרדה, לדבריו, בין הנופלים במערכה לאזרחים שנהרגו באותו זמן. אולם, ראוי להבחין בין המציאות שלפני קום מדינת ישראל והמציאות שאחרי כינונה. בימים שלפני הקמת המדינה היו הלוחמים חלק מהיישוב ולא נמנו על צבא סדיר, ריבוני, חוקי ומאורגן. עניין זה בולט במיוחד בכל הנוגע לחברי המחותרות אצ"ל ולח"י, שעל עצם מעמדם כלוחמים של היישוב המאורגן היה ערעור בכל שנות טרום המדינה וגם אחרי מלחמת העצמאות.

תהליך ההכרה היה ארוך ואטי ובדרך היו תחנות ביניים משמעותיות, כהעלאת עצמות זאב ז'בוטינסקי לקבורה בהר הרצל והעלאת עצמות דוד רזיאל, מפקד האצ"ל, לקבורה בירושלים. כעת, אחרי המהפך ואחרי הוצאת ספר 'יזכור' לכל לוחמי המחותרות, יכול ציפורי לכתוב את הדברים הללו בהקדמה לספר.

יציאת הספר לאור מהווה אבן דרך משמעותית בתהליך לקביעת מעמדם הממלכתי של האזרחים חללי פעולות האיבה והטרור, ועם פרסומו סיימה ועדת ההיגוי את תפקידה. אולם, כאמור, מדובר עד עתה רק באלה שנהרגו לפני קום המדינה. שש שנים חלפו בין מועד הוצאת הספר לחללים מהתקופה שערך 1947 ועד תחילת התחקיר לאיתור שמות האזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות ובשנות המדינה (תחקיר שהחל בשנת 1999).

החלטה על ספר 'יזכור' – דיון ומסקנות

שר הביטחון, בתיאום ובגיבוי ראש הממשלה, החליט להנציח באופן ממלכתי את חללי המחתרות. הרחבת ההחלטה – בהמלצת המועצה הציבורית להנצחת החייל – לבצע תחקיר ולכתוב ספר 'יזכור' גם על אודות הקורבנות האזרחיים, היא אירוע מכונן. זאת בזכות ההכרעה הממסדית הברורה כי ראוי להנציח את האזרחים, להעניק כך מעמד ממלכתי לקורבנם, ולהכריז כי מדינת ישראל חבה חוב של כבוד לזכרם ופועלת לתיקון העוול. זוהי הצהרה ברורה בדבר אחריות הממשלה לטפל בהנצחה.

מכיוון שמדובר בתהליך ולא בהחלטה בודדת, הרי רואים שניתן להחשיב זאת כעליית שלב בדרך ארוכת השנים. בשנת 1974 צעקו המפגינים על קיפוחם וראו עצמם כמי שהממסד אינו מחשיב אותם כחלק ממנו. כעת, אחרי עליית בגין לשלטון – עלייה שהגיעה לא במעט בזכות אותם מקופחים שמחו כנגד הממסד [מפא"י] והצביעו לליכוד – בגין מקפיד לבצע התחייבות שנשא קרוב ללבו. בגין הבטיח לתקן את העוול שנעשה כלפי חברי המחתרות ובעקבות הנחייתו, ואף ללא החלטה מקדימה ומסודרת בנושא החללים האזרחים, הורחב התיקון גם כלפי האזרחים שנהרגו בפעולות איבה וטרור.

פעולות התחקיר, מיון החללים ללוחמים ולאזרחים וכתיבת קורות החיים שהובאו לאישור בני המשפחה נמשכו למעלה מעשר שנים. שנת 1978, בה החלו במשימה, נבחרה כשנה הקובעת כמועד הראוי לתיאור אירוע מכונן בתהליך שינוי היחס כלפי האזרחים חללי פעולות איבה וטרור.

מרדכי ציפורי, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, מצהיר בהקדמה לספר כי האזרחים נמצאים במעמד שווה לזה של הלוחמים שנפלו במאבק להקמת המדינה. הוא לא מתייחס לאלו שנהרגו אחרי קום המדינה, אך יהיה זה רק עניין של זמן עד שההכרה הממלכתית תגיע גם אליהם. ציפורי מוסיף ומבהיר כי המוסד לביטוח לאומי דואג לפצות את משפחות ההרוגים כמו היו מי שנפלו בשירות המדינה. הצהרה זו בשנת 1993 תואמת את המצב החוקי: חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה (התש"ל-1970) פתר את המצוקה ששררה בקרב הציבור עד חקיקתו.

צודק מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי – התנאים הגשמיים אכן הוסדרו. תהליך השינוי, כפי שעולה מהאירוע הנדון, נובע מכמה גורמים: ראשית, השלטון במדינת ישראל התחלף. ראש הממשלה, בגין, מכריז על תיקון העוול ההיסטורי. מי שלא הוכרו כלוחמים, למרות שלחמו במסגרת המחותרות, יוכרו כנופלים במערכות ישראל.

שנית, החל תחקיר לאיתור כל הזכאים להיכלל בספר 'יזכור'. בתחקיר עלו גם שמות של אזרחים. מכיוון שאי אפשר ליצור מצב בו חלק מהתחקיר לא יפורסם, מה עוד שחלק מההרוגים נהרגו באותו אירוע בו נהרגו לוחמי מחותרות, כבר בתחילת התחקיר הוחלט להנציח גם אותם, בספר נפרד.

שלישית, הוצאת הספר לאור היא אירוע מכונן. חשיבותו עצומה, מכיוון שעל מדף הספרים הממלכתי הונחה הצהרה בדבר מעמדם של האזרחים שנהרגו בפעולות איבה לפני קום המדינה.

אירועים מס' 4 ו-5

בשנות השמונים סוערת מדינת ישראל בעיקר בגלל מלחמת לבנון הראשונה. משנת 1982 נסדק האמון בין ממשלת ישראל לחלקים גדולים בעם. הורים שכולים יוצאים בגלוי נגד שלטונות צה"ל ומשרד הביטחון. הנושאים הבודעים הם תאונות האימונים והאופן בו מבצע צה"ל את התחקירים בעקבותיהן. במוקד עומדים, כמובן, גם מלחמת לבנון והטבח בסברה ושתילה. אלו מוציאים מאות אלפים להפגנות ומציבים מפגינים נושאי שלטים עם מספר ההרוגים (שהתעדכן כמעט מדי יום) מול ביתו של ראש הממשלה, מנחם בגין.

בשנות ה-80' לא פסקו פיגועי הטרור. נזכיר את רצח שלושת הישראלים על יאכטה בקפריסין בשנת 1985, את האינתיפאדה הראשונה שהחלה בשנת 1987 בידי אבנים והמשיכה בהשלכת בקבוקי תבערה וירי בנשק חם אל אזרחים וחיילים ואת ההתקפה על אוטובוס האמהות בשנת 1988, בה נרצחו שלושה נוסעים ונפצעו שמונה.

בשנות ה-90' התגברו פיגועי התאבדות ובהם בחדרה, בעפולה, בתל-אביב, בירושלים ועוד.

בחרתי להרחיב לגבי שני אירועים: רצח הנערה הלנה ראפ בכת ים בתאריך 24.5.1992, והתפוצצות המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר בתל-אביב, בפורים, בתאריך 4.3.1996. האירועים הללו נבחרו מבין רבים אחרים מאחר שניתן לשים את הדגש באמצעותם על השינוי המהותי בהתייחסות לנושא השכול ולהרג אזרחים בפעולות איבה וטרור.

מספר מגמות התפתחו באמצעות שני אירועים אלו ועוד רבים אחרים בשנות השמונים והתשעים. אחת מהן היא מעורבות הורי הקורבנות, שבאה לביטוי בארגון מחאה ציבורית ובפעילות שמטרתה הנצחת הנרצחים. מגמה אחרת היא התחזקות של התייחסות אל קורבנות הטרור, אל הסיפורים האישיים שלהם כאל אנשים פרטיים, ואל חיי היום-יום שנקטעו באבחת הרצח. לא מדובר עוד בדיווח חדשותי בלבד.

הסיקור התקשורתי הנרחב שנותן ביטוי לשתי מגמות אלה מוביל למסקנה כי אירועי הטרור בשנות התשעים מאפשרים ניתוח ומסקנות בהקשר של

יחס מוסדות המדינה והחברה לאזרחים חללי פעולות איבה וטרור. מצד אחד נראות כאן תופעות חדשות, בעיקר בהקשר למאבק ההורי ולסיקור התקשורתי, שלא נצפו באירועים הקודמים. מצד שני מתפתחת המגמה של העמדת האזרחים בקו שמתקרב והולך אל מעמדם של החיילים שנפלו בזמן שירותם את המדינה. לא קיימת עוד הסכמה שאין עליה עוררין (לפחות לא קבל עם ועדה) לפיה חיילים זכאים להנצחה ממלכתית, ולאזרחים שנהרגו לא שמורה זכות ממלכתית זו.

אירוע מס' 4: רצח הנערה הלנה ראפ, בת ים, 24.5.1992

ביום ראשון כ"א באייר תשנ"ב (24.5.1992), בשעה שבע וחצי בבוקר, עברה הלנה ראפ, נערה בת חמש-עשרה, בצומת הרחובות בן-גוריון וז'בוטינסקי בבת ים. היא הייתה בדרכה לתחנת האוטובוס הנוסע לבית ספרה. מחבל שהגיע למקום החל דוקר אותה באכזריות. הוא לא הרפה, גם כשהלנה התחננה על חייה, ורצח אותה בדקירות סכין.

בעקבות רצח הנערה החל גל הפגנות והתנפלות על פועלים בעלי חזות ערבית באזור בת ים. הרצח על רקע לאומני של נערה תמימה, שיצאה לשגרת יומה ולא העלתה על דעתה שזוהי דרכה האחרונה, פגע בבטן הרכה של הישראלים. הם אינם בטוחים בלכתם על המדרכה, סמוך לביתם. ההמונים דרשו למנוע כניסת ערבים לשטחי ישראל ובאו בטענות אל הממשלה על אוזלת ידה בטיפול בטרור. עיתוני אותם ימים מרכים לתאר את ההפגנות, כאשר אביה של הלנה, זאב ראפ, בולט בהופעותיו התקשורתיות. חמישה ימים אחרי הרצח פנו קציני משטרה אל זאב ראפ וביקשו כי ירגיע את המהומות. זאב נענה והמפגינים נרגעו בעקבות קריאתו.

נזכיר כי מדובר בשנת 1992. בניגוד לאירועי שנת 1974, כעת רבים מאוד השידורים הישירים בטלוויזיה. זאב ראפ מתראיין בכל אמצעי התקשורת כבר למחרת הרצח ובימים הבאים. לצד קריאתו להרגעת הרוחות הוא מוסיף כי חייבת לבוא נקמה ואסור להשלים עם מציאות בה הממשלה אינה מסוגלת לטפל בטרור. ראפ הביע תקווה כי הסגר על רצועת עזה יימשך עד תום שלושים ימי האבל על בתו. ההודעה הרשמית של הממשלה הייתה שהסגר יימשך רק עד תום ימי השבעה.

זאב ראפ מפציע בציבור כדמות לא שגרתית. מצד אחד, אב שבור ושכול המבכה את בתו האהובה. מצד שני אדם רהוט בדיבורו, מתייזב בראש הפגנה המונית ודורש, בכיסוי תקשורתי נרחב, להובילו אל מקום הרצח. דמותו המיוחדת מתאימה לכתבות הטלוויזיה. בכאבו, בהצהרותיו ובאינסטינקטים התקשורתיים שלו מצליח זאב ראפ לרתק את הכתבים והם לא מסתפקים בהופעה חד-פעמית. הסיפור שלו 'מוכר' מבחינת התקשורת הוויזואלית. גם בכתבות בעיתונים מצוין לא פעם מה אמר זאב ראפ בראיון

טלוויזיה, כיצד נראה בראש תהלוכה וצולם צועד במהדרות החדשות המרכזית.

כמו באירועים הקודמים, אקדיש את עיקר הסקירה של אירוע רציחתה של הלנה ראפ לעיתונות הכתובה. אבחן את תיאור האירועים בעיתונים 'ידיעות אחרונות', 'דבר' ו'הארץ':

ידיעות אחרונות

ביום שני 25.5.1992

למחרת הרצח, מצוטט בכותרת העיתון אביה של הלנה, זאב ראפ: "בבוקר שלחתי ילדה לבית-ספר, בצהריים קראו לי לזהות את גופתה." בראש העמוד כותרת שמלווה את הדיווחים בשאר העמודים – הרצח והזעם, ובתווך תמונתה של הלנה ראפ. בעמודים הפנימיים – הרוצח מתאר את החלטתו לבצע רצח "החלטתי, אם לא אמצא עבודה, אשחט יהודים." האם מתארת כיצד שמעה על הרצח ברדיו. תמונת חברות של הלנה, תיאור מבית הספר – יושבים בכיתה ובוכים. יצחק שמיר, ראש הממשלה, מצוטט כמי שאמר: חבל שהמחבל נשאר בחיים.

באותו עיתון, עמ' 8 – ערן סובלמן, מפקד כוח של הימ"מ (יחידת משטרה מיוחדת) נהרג בהיתקלות עם מחבלים. הכותרת: ערן לא רצה לפגוע בנשים – והמחבל ירה בו והרגו. כתבה אחת על ערן, תמונה שלו ותקציר של קורות חייו.

במוסף היומי, 24 שעות – התסכול והזעם. תיאור יציאת תושבי בת ים לבצע ליניץ' בערבים.

האירועים ברקע מערכת בחירות סוערת (יצחק שמיר, ראש הממשלה המכהן, מול יצחק רבין, שנבחר לעמוד בראש מפלגת העבודה).

יום שלישי, 26.5.1992

כותרת קטנה – נמשכות המהומות בבת ים.

תמונה מהלווייתה של הלנה ראפ.

"איפה, איפה, התלתלים היפים שלך, בתי." דברי האב בהלווייה.

"בבקשה, תאפשרו הלווייה מכובדת", התחנן האב בפני ההמונים.

מודעת אבל של הממשלה, מתפרסמת בכל העיתונים: "ממשלת ישראל אבלה על מותה של הלנה ראפ הי"ר, אשר נפלה בבתים בידי מחבל-מרצח, ומשתתפת בצערה העמוק של המשפחה השכולה."
מאמרי דעות על לקיחת החוק לידיים (ירון לונדון) ועל סגירת הגבול (סבר פלוצקר, אוריאל לין).

יום רביעי, 27.5.1992

ליל מהומות בבת ים.

תיאור של זאב ראפ, היושב באולם המעצרים וממתין לדין בהארכת מעצרו של המחבל, עמריין.
האב מאיים לשפוך חומצה על עמריין ולחנוק אותו. תמונה של זאב ראפ "אתם רואים את הידיים האלה?" צעק האב השכול ועשה תנועת חניקה.

יום חמישי, 28.5.1992

שיא למהומות בבת ים: מאות שוטרים פיזרו אלפי מתפרעים בזרנוקי מים. "הקריאות 'מוות לערבים' התחלפו ב'מוות לשוטרים'."
כתבה על רצח הרב שמעון בירן מכפר דרום בידי מחבל. כתבה על תלמידיו שהתעמתו עם שוטרים והרסו חממות של ערבים. מודעות אבל.

מודעה של המפד"ל על רצח הרב שמעון בירן, ועל הצורך בחיסול הטרור.

יום שלישי, 2.6.1992

שמעון פרס הגיע לסניף העבודה בבת ים. אוהדים מחכים לו. נואם באולם בין תמונת רבין למודעת האבל להלנה ראפ. מתארים את התמונה כפי שהופיעה גם במהדורת החדשות בטלוויזיה.

דבר

יום שני, 25.5.1992

כותרת ראשית: עזה נסגרה לשלושה ימים בעקבות הרצח בבת ים.
"אל תהרוג אותי!" צעקה הלנה ראפ למחבל הדוקר וצנחה ללא רוח חיים.

האב מבקש לנקום.

יצחק שמיר – היה צריך לירות באיש הזה.

חברים מספרים: "ילדה עשר, תמיד שמחה, ומוכנה להקשיב; חלמה להיות צלמת."

הרצח בבת ים משנה את סדר היום במטה הבחירות של העבודה. מפנים אצבע מאשימה כלפי ראש הממשלה ומדיניות הממשלה שאינה עוצרת את הטרור.

יום שלישי, 26.5.1992

סיקור ההלוויה. תמונה.

השר רוני מילוא התקבל בזעם: רוצים ביטחון לא פרחים.

האב, זאב ראפ: "בתי, מתת על קידוש השם."

עמ' 2 – תיאור תלמידים בבית הספר של הלנה ראפ. יושבים בכגדים שחורים על הרצפה ושוקים.

יום רביעי, 27.5.1992

מאות שוטרים נאבקו באלפי מפגינים זועמים בבת ים.

יום חמישי, 28.5.1992

ניתוח של אלי ברנר על ההפגנות בבת ים. האלימות לא נבעה רק מהרצח של הלנה ראפ. חברו כאן מציאות יומיומית קשה של אנשים קשי יום, לצד עבריינים וכאלה שהאלימות היא לחם חוקם.

הקהל שרק בוז לשרון בעצרת בחירות, כשגינה את ההפגנות ואת ההתלהמות נגד השוטרים.

הארץ

יום שני, 25.5.1992

כותרת: כוננות במשטרה מחשש להמשך האלימות נגד ערבים. סגר הוטל על רצועת עזה.

כותרת קטנה: הלנה ראפ, בת 15 מבת ים, נרצחה בידי תושב עזה. 11 ערבים וקצין משטרה נפצעו בהתפרעויות בעקבות הרצח.

בעמוד מס' 2 תיאור המרדף וההשתלטות על המחבל. תיאור האב שמתעקש להגיע למקום הרצח וצועק כי ינקום את דם בתו.

תחת הכותרת – המהומות בגוש דן. איור של זירת הרצח.

בטור על מערכת הבחירות: עקב הרצח תתקוף העבודה את הליכוד על מצב ביטחון הפנים.

יום שלישי, 26.5.1992

אנא מכם, תנו כבוד – פנייה נרגשת של זאב ראפ להמון הצובא על חדר ההספד בהלוויית בתו, הלנה.

יום רביעי, 27.5.1992

זאב ראפ: כשהסתכלתי על הרוצח של בתי לא הרגשתי כלום. לא היה כבר מה להרגיש.

יום חמישי, 28.5.1992

מאה עצורים אחרי עימות עם המשטרה בהתפרעות המונית (שהחלה כתהלוכה).

יום שישי, 29.5.1992

זאב ראפ: שהסגר יימשך לפחות עד תום 30 ימי האבל.

רצח הלנה ראפ – דיון ומסקנות

רצח הנערה הלנה ראפ היה, לכאורה, אירוע מצומצם ומקומי. לא מדובר בהתקפה רבת נפגעים או באירוע בו מעורבים כוחות גדולים. אולם, הרצח פגע בבטן הרכה של החברה הישראלית והפך מאירוע פח"ע שבו נרצחת אחת להתרחשות ששטפה בגל תקשורת אדיר את המדינה כולה.

ראשית, הלנה ראפ, נערה בת חמש־עשרה, יוצאת מביתה במרכז הארץ בדרכה לבית הספר. היא לא יצאה לטייל בגבול הצפון ולא החליטה, לפתע, להיכנס לאזור שמוגדר כמסוכן. מדובר בחיי שגרה יומיומיים שאמורים להיות בטוחים ומוגנים במדינה מערבית דמוקרטית. הרצח במרכז בת ים, במרכז גוש דן, מחזיר את השנאה לחזית. שנאה של צעירים כלפי הממסד, שנאת ערבים ורצון עז לנקמה.

שנית, חשוב לציין כי הרצח אירע חודש לפני הבחירות לכנסת השלוש-עשרה (שהתקיימו ב-23 ביוני 1992). בתעמולת הבחירות היה לרצח הלנה ראפ מקום מרכזי. מפלגת העבודה הציגה את הממשלה ככזאת שאינה מסוגלת להבטיח את שלום התושבים אפילו במרכז המדינה. ראש הממשלה יצחק שמיר נאלץ לקטוע כמה הופעות פומביות בשל הפרעת הקהל ונאומיו סבלו מהפרעות חוזרות ונשנות. כך גם אריאל שרון. לעומתם, הצליח שמעון

פרס שהופיע במחוזות בהם לא יכול היה לנאום במערכות בחירות קודמות. כפי שניתן היה לראות, הוא ניצב בעצרת בחירות כאשר תמונת רבין ותמונת הלנה ראפ מאחוריו והקהל מאפשר לו לנאום בחופשיות, כמו הייתה תמונת הנערה הרצוחה סימן לשתיקת הקהל.

אותו נאום של פרס, לו הקשיב הקהל באהדה, מסמל במידה מסוימת את השפעת אירועי הטרור על הבוחרים בישראל. אין בדברים משום ביסוס מחקרי על אודות מידת ההשפעה המדויקת של אירועי הטרור על עליית מפלגת העבודה בראשות יצחק רבין, שהובילה להקמת ממשלה בראשותו. אולם, מעיון בעיתוני התקופה ברורה השפעת האירוע על מהלך הבחירות ועל המסרים שחודדו בעקבות האירוע בתעמולת הבחירות, במיוחד במפלגת העבודה.

גורם מיוחד ואף מכריע בהשתלשלות האירועים הוא אבי הנערה, זאב ראפ. זאב בלט בהופעותיו מרגע היוודע דבר הרצח. הוא התעקש לנסוע למקום הרצח כדי לראות במו עיניו ולהבין בדיוק מה התרחש באותה נקודה. מאוחר יותר נסע לצפות בדיון על הארכת המעצר של רוצח בתו. באותה הזדמנות הבהיר כיצד היה "סוגר אתו חשבון". בהלוויה פנה לנוכחים וביקש לאפשר ניהול טקס מכובד. כעבור כמה ימים יצא ראפ בראש תהלוכה שקראה לסגר בשטחים ולהקמת ממשלה שתדע את הדרך לטפל בטרור ולמגרו.

השפעתו של זאב ראפ משמעותית בהשתלשלות האירוע. הוא ידע לעמוד ולשאת דברים, הוא התבטא בבהירות ולא היסס לכוון את האשמותיו כלפי הממשלה ומי שעמד בראשה. ראפ הוא אדם מוכר בעירו ומנהיגותו באה לביטוי בחלק ניכר מהאירועים בעקבות רצח בתו. למעשה, זאב ראפ הכתיב חלק מהאירועים. הוא ביקש ונענה להמשיך את הסגר על רצועת עזה למשך כל ימי השבעה (ולא נענה לבקשתו להמשיך את הסגר עד תום השלושים). הוא השתתף בהקמת גלעד במקום הרצח ומיד אחרי שקם מהשבעה החל בפעולות הנצחה של בתו. בכספים שהשיג נרכש אמבולנס, החל מפעל חלוקת מלגות וזאב ראפ הצטרף כפעיל מרכזי לארגון נפגעי פעולות איבה. כבר בשבועות הראשונים שאחרי רצח בתו הוא הציב מטרה – להנציח את זכרה של ילדה שהלכה לבית הספר, ונרצחה בגלל היותה אזרחית מדינת ישראל.

אופן הדיווחים על האירוע מלמד על השינוי המהותי בסיקור אירועי איבה במהלך השנים שחלפו מאז אירוע מעלות בשנת 1974. לא ניתן להציג את השינוי בסיקור התקשורת כתופעה ייחודית, מאחר שהתקשורת עצמה עברה תהליך של שינוי בשנים הללו. העיתונות סיקרה בהרחבה את האירועים שהתחוללו שבעקבות הרצח, והפגנות ההמונים בבת ים מצאו ביטוי נרחב. בנוסף, ניתן גם למצוא בין דפי העיתון פרטים אישיים על הלנה ראפ, על חבריה בבית הספר, על כישרונותיה וחלומותיה לעתיד. חלק מהמידע שפורסם אינו סיקור של פרטי האירוע עצמו אלא תיאור אישי על הלנה ראפ, תמונותיה, תמונות של חבריה וראיונות עמם. הציטוטים של דברי אביה בהלוויה, בתהלוכה המונית לזכרה ובראיונות שהעניק לכלי התקשורת נוגעים בסיפורה האישי של הנערה, ולא בהיותה סמל לאזרחית שנרצחה בגלל לאומיותה.

במעלה עקרבים ובמעלות, לעומת זאת, לא תפס הסיפור האישי נפח בפרסום התקשורת ולא נמצא במסגרת הסיקור מידע על ההרוגים, על חייהם, משפחותיהם או חבריהם.

מעניין לראות את ההבדל בין התיאור על ערן סובלמן, שוטר הימ"מ שנהרג – כתבה אחת ובמסגרתה גם תמונתו ותיאור קורות חייו – לבין תיאור רצח הלנה ראפ, סיפורים על אודותיה ותיאור בית הספר בו למדה, חבריה לכיתה, אזור מגוריה ותכונות אופי שלה. הסיקור על אודות השוטר הוא כפי שמקובל בדרך כלל אחרי אירועים דומים. היקף הכתיבה קבוע, התמונה בגודל קבוע ואף הניסוחים מוכרים מהודעות על חיילים שנהרגו בפעילות מבצעית. לעומת זאת, תיאור רציחתה של הלנה ראפ מסמן עליית מדרגה במעבר מתיאור כללי של האירועים לסיפור האנושי, לתיאור של האנשים שנפגעו, לסיפור על משפחה וחברים ולמעשה – להכרזה כי הסיפור האמיתי הוא סיפורה של נערה תמימה שיצאה בבוקר לבית הספר ובדרך נרצחה באכזריות, על רקע לאומני. היא נרצחה רק בשל היותה אזרחית המדינה, אשר פסעה במסלול הדמים של המחבל שמטרתו הייתה לערער את חיי השגרה של אזרחי ישראל.

אירוע הרצח של הלנה ראפ מהווה אירוע מכונן בתהליך הגדרת מעמדם של האזרחים החללים משתי סיבות:

הראשונה – באירוע זה בולט השינוי בסיקור העיתונאי. זהו שינוי לכיוון הפרטי, האישי, שינוי שמלמד על מעבר מהסיפור של הסמל 'הכל ישראלי' להעצמת הסיפור האישי הפרטני של האינדיבידואל שקיפד את חייו. כאשר הסיפור האישי הופך למרכז של הסיקור התקשורתי סביר לצפות שתעלה גם השאלה – אם מדובר באזרחים שנהרגו בגלל היותם אזרחים, כיצד מתייחסת אליהם ואל קורבנם המדינה? שאלה זו אמנם עולה, תחילה בפעילותו של זאב ראפ להנצחת בתו ובהמשך במסגרת פעילות בני משפחה וארגון נפגעי פעולות איבה להנצחת כל האזרחים שנהרגו. בימים שאחרי הרצח לא נענית השאלה, אך זהו שלב בתהליך שנמשך בתיאורו.

הסיבה השנייה – נעוצה באישיותו של אביה של הלנה, זאב ראפ, אשר היה לדמות תקשורתית מיד אחרי רצח בתו. לא מדובר במקרה היחיד של הורה שכול שמוצא עצמו, או מעמיד עצמו, בראש מאבק בעקבות האירוע הטרגי אליו נקלע שלא מרצונו. אולם, המאבק האישי של ראפ מקביל למאבקים אישיים אחרים, מתחומים אחרים, שהובילו לתוצאות רבות משמעות בחברה הישראלית. די אם נזכיר את אורנה שמעוני ומאבקה במסגרת ארגון 'ארבע אמהות' לזירוז יציאת צה"ל מלבנון, או את שולה מלט, שבמאבקה לחקירת תאונות בצה"ל על ידי גופים מקצועיים שימשה פה להורים רבים. זאב ראפ מייצג את התופעה שהולכת ורוכשת מעמד של קבע: הורים ובני משפחות שאינם מוכנים לוותר ומשמיעים את קולם באופן ברור, צלול ורם תוך שימוש מושכל בתקשורת והעלאת הנושא החשוב להם לסדר היום הציבורי. ההורים ובני המשפחות הופכים להיות גורם משמעותי בקידום נושאים ציבוריים שנוגעים ליקיריהם.

הירתמותו של זאב ראפ לעשייה ציבורית במסגרת ארגון נפגעי פעולות איבה, ופעילותו האישית להנצחת בתו, הוצגו במקרה דנן כסמל לשינוי בחברה הישראלית. הורים שמעמידים עצמם בראש מאבק ציבורי יכולים לגרום לשינוי. כמו במקרים אחרים גם כאן העמידה העיקשת מול הממסד, הפנייה לציבור לתמוך במאבק שנראה ליוזמים אותו צודק והלכה למעשה חודר גם ללב רבים כמאבק הגיוני ולא מיותר, מצליחים לגרום לשינוי.

אירוע מס' 5: התפוצצות מחבל מתאבד, דיזנגוף סנטר תל-אביב, 4.3.1996

בערב חג פורים, יום שני י"ג באדר תשנ"ו (4.3.1996), הייתה הכניסה למרכז הקניות והבילוי בדיזנגוף סנטר בתל-אביב שוקקת אדם. הורים וילדיהם העולצים התכוננו לבלות יחדיו את החג השמח, בני נוער הסתובבו, מתחרים מי מהם לובש תחפושת מקורית יותר. סמוך לשעה 16:00 נשמע במקום קול רעם אדיר. זגוגיות התנפצו אל הרחוב המפויח, אנשים עפו באוויר, נפגעים מילאו את הכביש והמדרכות. מחבל-מתאבד פוצץ מטען שנשא בתיק יד בעת שעבר במעבר חצייה ברחוב דיזנגוף פינת רחוב המלך ג'ורג', בין שני חלקי מרכז הבילוי. בפיגוע נרצחו 13 בני אדם.

סדרת התקפות הטרור על תל-אביב, ירושלים ומקומות נוספים אחרי רצח ראש הממשלה יצחק רבין (4.11.1995) ולפני הבחירות בשנת 1996 גרמה לטלטלה עצומה במדינה. לתחושת הייאוש הקשה בעקבות הרצח נוספו איום על שגרת החיים בכל מקום בארץ ואיום על המשך תהליך השלום. באירועי הטרור הללו בלט בעיקר הסיקור הנרחב על אודות הנפגעים. העיתונים והתקשורת האלקטרונית הוצפו בסיפורים אישיים על החברות מגוש תל-מונד שיצאו לעיר הגדולה וחייהן קופדו באכחת פצצה אחת; על בני זוג שנפרדו בתחנה ואחרי שהאישה עלתה לאוטובוס היא לא שבה, ועוד. הסיפורים האישיים היו עתירי תיאורים של משפחות שיצאו יחדיו לבלות או של חבורת צעירים שחצתה את הכביש בדרכה למרכז המסחרי, תיאורים הנוגעים בכל אחד. במרכזם עמד התיאור האישי, הסיטואציה הכל כך שגרתית שנקטעה במכה פתאומית.

מה הביא לשינוי הקיצוני כל כך בדיווח התקשורתי על פיגועי הטרור לאורך השנים? ייתכן שהתשובה לשאלה זו טמונה בקדמה הטכנולוגית שהובילה את אמצעי התקשורת למציאות חדשה. במערכות החדשות בטלוויזיה הבינו היטב את חשיבות המידע שמעבירים העיתונאים לציבור ואת החשיבות בהעברת מידע שישאיר את הצופים בערוץ: בזמן אירוע קיצוני הצופה הופך ל'מכור' לכל שביב מידע אותו יוכל לקבל. כדי לספק לו את הצורך ולמלא את זמן השידור הורחב סיקור הסיפורים האישיים.

כך, לצד תמונות קשות אשר מופיעות גם בכותרות העיתונים, מתואר – בניגוד משווע – אורח החיים השלו והרגוע של ההרוגים עד לאותו רגע. הסיפור האישי כובש, מרתק, מעורר רגשות ומעלה דמעה בקרב הצופה או הקורא. זה מה שהופך את הסיפורים הללו למבוקשים גם היום.

הימים הם ימי גל פיגועי התאבדות. רצף האירועים הוכרז על ידי ארגוני הטרור כנקמה על הריגת "המהנדס" – יחיא עייש – בידי כוחות הביטחון, לפי החלטת ראש הממשלה שמעון פרס. הפיגוע בדיזנגוף סנטר התרחש שישה ימים אחרי פיגועי התאבדות בירושלים ובאשקלון בהם נהרגו 27 אנשים. ב-3 במרץ, יום לפני האירוע בדיזנגוף סנטר, נהרגו 18 אנשים בהתפוצצות של מחבל מתאבד באוטובוס בירושלים. חלק מהלוויות ההרוגים עוד לא התקיימו וכבר אירוע קשה, השלישי במספר בתוך שבוע, הפעם בלב תל-אביב.

המחאה גואה והממשלה מנסה לגבש מדיניות פעולה כנגד הטרור. כמה ימים אחרי הפיגוע נפתח משפטו של רוצח ראש הממשלה יגאל עמיר. הממשלה, בראשות שמעון פרס, מנסה להציל את הסכם השלום שנחתם עם הפלסטינים באוסלו, והמחאה הציבורית מתגברת וגואה על גדותיה.

כאמור, בשנת 1996 נחשפים אזרחי ישראל לשידורים חיים בטלוויזיה בשתי הרשתות, ערוץ 1 של רשות השידור וערוץ 2. שידורי החדשות במהלך אירועי הטרור נמשכים זמן ממושך מהרגיל, ולא חוזרים ללוח השידורים המתוכנן אחרי כל אירוע. למרות זאת הסקירה תתמקד שוב בעיתונים, כדי לשמור על אחדות ההשוואה ואיתור השינויים בין האירועים משנת 1954 ועד שנת 1996.

אמנם אירוע המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר אינו היחיד באותם חודשים, אך הוא ישמש אותנו כדי להדגים את השינוי שחל ביחס התקשורת ובדיווחים. הכתבות בעיתונות, כמו גם ריבוי התמונות וההפניה לכתבות ששודרו בטלוויזיה, מלמדות על הבדל מהותי באופן הסיקור. נדמה כי אירוע הטרור הזה הופך לאירוע מכונן בעיקר בזכות הסיפור הכואב על ארבע החברות, נערות בנות 14 מגוש תל-מונד, שיצאו לבלות בפורים בתל-אביב. שלוש מהחברות נהרגו בפיגוע. הסיפור נוגע בעצבים החשופים של הכול,

הוא ביטוי לחרדתו של כל הורה – הפחד שילדו ייפגע תוך כדי הליכה ברחוב. דומה שזהו האירוע האחד שאחריו כבר לא ניתן להמשיך להתעלם מהיחס השונה לחללים האזרחים. ואכן האירוע הזה היה משמעותי בתהליך השינוי בהתייחסות לאזרחים חללי פעולות איבה, בוודאי בהיבט ההנצחה הממלכתית.

נבחן את תיאור האירועים בעיתונים 'ידיעות אחרונות', 'דבר ראשון' (שהוקם אחרי סגירת עיתון 'דבר' ויצא לאור במשך שנתיים) ו'הארץ':

ידיעות אחרונות

יום שלישי, 5.3.1996

למחרת האירוע, כותרת ראשית: מדינה בפחד.

בהמשך העמוד תמונת אישה מבוהלת.

כתבות על הנערות מתל-מונד – ארבע נערות יצאו לחגוג בת"א, רק אחת נותרה בחיים.

תמונות הרוגים וכתבות על מי שידועים פרטים לגביהם.

"ילדים בתחפושות מגואלות מדם."

"כמו רחוב בוסני."

תמונת חצי עמוד – זירת האירוע, מכוניות הרוסות, אנשי ביטחון ואנשי חילוץ והצלה.

"הילדים, איפה לעזאזל הילדים."

לוגו מלווה: מסע טרור. כותרת משנה ללוגו: חרדת ההורים.

בעמוד הבא: מסע טרור, הפצועים בבתי החולים. מסע טרור – עם המשפחות באבו-כביר.

בעמוד הבא: מסע טרור – תופת בדיזנגוף. כותרת: הנה מוטלות גופותינו.

על רקע תמונת גופות מונחות, מכוסות, בשורה.

מסע טרור – החרדה הלאומית. עצות כיצד לנהוג, כיצד לדבר עם ילדים.

מסע טרור – חוששים מתגובת צה"ל.

מסע טרור – איומי החמאס.

מסע טרור – בעקבות הפיגוע. חשש מירידה בתיירות לישראל.

לאן נוליך את הכאב.
זוועה. רח' דיזנגוף הפך אתמול לשדה קטל.
יום רביעי, 6.3.1996
תמונה גדולה של הנערה ששלוש חברותיה נהרגו בפיגוע.
סיקור ההלוויה.
בעמוד הבא: מדינה באבל, הלב נקרע, שבע לוויית.
מודעת אבל של הממשלה, בכל העיתונים:

ממשלת ישראל
אבלה על מותם של
[שמות החללים] הי"ד
אשר נרצחו בפיגוע חבלני נפשע
בלב דיזנגוף בתל-אביב
ומשתתפת באבלן הכבד
של המשפחות השכולות.

יום חמישי, 7.3.1996
המחבל ששלח את המתאבד נתפס ואומר: רצינו שהליכוד ינצח.
הליכוד: תרגיל מסריח של פרס.
יום שישי, 8.3.1996
חיים חפר, המדינה באבל:

...המדינה באבל אָבֵל אָבֵל אינו בושה / באבל יש הרבה כבוד, הפחד
הוא רק חולשה / ימי האבל היו תמיד האנדרטאות של הציונות
החדשה / יום השואה והגבורה, יום תל-חי, יום הזיכרון / העלייה להר
מצדה שבו לחמו הקנאים את הקרב האחרון / והלוא את כל ימי האבל
הללו הפכנו תמיד לימי ניצחון / – צריך לזכור זאת, בעיקר בימים
אלה, הקשים משאול / כשמלאך המוות עובר בתוכנו עם החרמש
הגדול / וקוצר זקנים וקוצר ילדות, וקוצר כל אשר הוא יכול / כן,
צריך לזכור את אנדרטאות האבל שלנו. כל מעשה כל שעה וכל אות
/ הן אנדרטאות הניצחון שלנו, כי לפחד – אין אנדרטאות.

דבר ראשון

יום שלישי, 5.3.1996

כותרת: 12 הרוגים, וכ-100 פצועים בפיגוע התאבדות בלב דזנגוף.

שתי תמונות של פצוע וניצולים.

כתבה קטנה – עגלת תינוק מתגלגלת לאטה ברחוב.

תיאור האירוע, עדים מתארים את המחבל חוצה במעבר החצייה

ומתפוצץ.

'דבר שני' (כך נקרא החלק הפנימי של העיתון). על המטפלים הזקוקים

לסיוע בעצמם. תמונת נערה המומה מהפיגוע.

יום רביעי, 6.3.1996

בעמודי החדשות רק התייחסות לסיוע למחבל בהעברתו את הגבול על ידי

נהג ערבי ישראלי.

'דבר שני'. תמונת נערה בהלוויית הבנות בתל-מונר.

סיפור החברות המיוחדת של ארבע הבנות.

תיאור של שוטר על עמידתו מול ההמון המתלהם.

הארץ

יום שלישי, 5.3.1996

כותרת: 13 הרוגים בפיגוע התאבדות בלב תל-אביב.

תיאור הפיגוע, תנועת המחבל, עדויות.

תיאור מפי פצועים, סיפור על הרוגים בפיגוע.

מאמרי דעות: אם מלחמה – כמו במלחמה (יואל מרקוס); תרופות אליל

לביטול מאה שנות טרור; כמו בחירה בין דבר לכולירה.

התייחסות למטפלים: אי אפשר להגיד קח אספירין וזה יעבור.

יום רביעי, 6.3.1996

בעמוד חמש סיקור בשתי כתבות על הלוויית שלוש הבנות בתל-מונר.

רשימה של שמות ההרוגים, סיקור קצר על שש לוויית נוספות.

יום חמישי, 7.3.1996

כתבה על הנהג הערבי-ישראלי שהסיע את המחבל.

אירוע המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר – דיון ומסקנות

לפני שנעמוד על ההבדלים בין האירועים ראוי להרחיב בנושא הסיקור העיתונאי של אירועי איבה וטרור ושל החללים, חיילים ואזרחים. ביחסה של התקשורת לאירועים חלו שינויים מהותיים במהלך השנים: בעיתוני שנות ה-50, ה-60 וה-70 עדיין כתבו על גורלנו לחיות בצל הטרור במדינת ישראל. "במותם ציוו לנו את החיים" הייתה כותרת מקובלת ממלחמת העצמאות ועד מלחמת יום הכיפורים, בין אם בנאומי הספר ובין אם כמשפט שמסכם את קורות חייו של חלל. אך תפיסה זו הלכה ואיבדה את אחיזתה. בשנות ה-90 ניתן להבחין במגמה של התייחסות אישית אל הנופלים. לא רק תמונת דיוקן במסגרת שחורה מתפרסמת בעיתון אלא סיפורים אישיים ואנושיים ותמונות משותפות עם בני משפחה או בחצר הבית. הדבר נפוץ בעיקר בתיאור מקרים של חיילים שנפלו בפעילות מבצעית, ופורמט הסיקור משתנה בהדרגה. בהתחלה עדיין נשמרת המסגרת השחורה, אך כבר אפשר למצוא פרטים אישיים כגון: תחביבים, חברים מספרים, מורה נזכרת וכדומה.

ממציאות שבה כ-60% מהסיקור היו דיווחים רשמיים של גורמים ממשלתיים עוברים לדיווחים שכ-70% מתוכם מבוססים על סיפורי המשפחה וחברים. רק כ-30% מהדיווחים נשארים רשמיים, והם מתארים בעיקר את פרטי האירוע. חלק מהשינוי בא לביטוי גם בעקבות הנגישות המיידית של הכתבים לבני המשפחה ויכולתם להציג תמונה ולראיין אב, אם, או בן משפחה קרוב, ש'יוצא לתקשורת' ומספר באופן אישי על ההרוג.

מציאות זו דומה גם בהקשר של חללים אזרחים: אם באירוע מעלות כמעט נפקד מקומם של ההרוגים, לכד מתמונה באחד העיתונים של שלושת בני המשפחה שנרצחו לפני ההשתלטות על בית הספר, בתיאור רצח הנערה הלנה ראפ המיקוד הוא בסיפורה של הנערה. אמנם לא רבים הפרטים על שגרת יומה, על תחביביה ועל זיכרונות חבריה, אך סיפורה האישי כנערה תמימה שהפכה לקורבן טרור שריר וקיים. ברצח הלנה ראפ עיקר הדיווחים היו על הפגנות של המון זועם בבת ים, פעולות נקם בערבים שהזדמנו לעיר ודברים של זאב ראפ, אביה של הלנה, שהתגלה כמנהיג שהוביל את המפגינים. אך גם דבריו של האב על בתו בהחלט באו לביטוי בדיווח העיתונאי בימים

שאחרי הרצח והצביעו על שינוי מסוים באופי הסיקור, שנטה לכיוון של נימה אישית יותר כלפי הקורבן.

הסיקור של פיגוע המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר שונה בתכלית מהמקרים הקודמים ומהווה צעד התפתחותי נוסף במהות היחס התקשורתי לאזרחים חללים ומעמדם. במרכז סיקור אירוע זה עומדים הרוגי הפיגוע, ברוח שירה של המשוררת זלדה 'לכל איש יש שם'. הסיקור העיתונאי חושף את פרטיו האישים של כל הרוג, מציג דברים מפי בני משפחתו וחבריו ולא נרתע מעיסוק באימה, בפחד הנוראי אשר לופת נוסעים לפני שהם עולים לאוטובוס או עוברי אורח לפני כניסתם בשערי מרכז קניות. סיקור האירוע של התפוצצות המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר הוא ביטוי מוצהר לשינוי המהותי של אופן הכיסוי העיתונאי, שנובע מרוח הזמנים המשתנים.

היבט נוסף שבא לביטוי בעוצמה רבה בסיקור אירוע זה היה ניצול האירועים גם למטרות פוליטיות. במיוחד בולט הוויכוח בין המפלגות ליכוד ועבודה, שהיו בעיצומה של מערכת בחירות. ראש הממשלה שמעון פרס ציטט את המחבל שפוצץ אוטובוס בירושלים, אשר אמר בחקירתו כי מטרתו הייתה להעלות את הליכוד לשלטון. דוברי הליכוד מיהרו לטעון שמדובר בפרובוקציה עלובה של מפלגת העבודה, שמנסה בדרך זו לערער את הלגיטימיות של הליכוד ולהציגו כמי שיגרום לעליית הטרור במדינה.

'ידיעות אחרונות' מסקר את האירוע, כמו גם אירועים נוספים באותה תקופה, בצבעים חזקים ובמילים עוצמתיות. התמונות 'נמרחות' על פני עמודים שלמים. הכותרות צועקות ודרמטיות. ניקח לדוגמה את הלוגו המלווה כל עמוד. כותרות כגון: מסע טרור – החרדה הלאומית; מסע טרור – חוששים מתגובת צה"ל; מסע טרור – עם המשפחות באבו-כביר; מסע טרור – איומי החמאס. הקורא נכנס בעל כורחו לאווירת חירום וברקע משתמעת הידיעה שלא מדובר באירוע אחרון, אלא בשרשרת מחרידה של אירועים. התגובות מתבטאות גם בתביעה כלפי השלטון, שנדרש לעשות מעשה ולהילחם בטרור עד מיגורו.

לצד הכותרות מופיעים בהבלטה הסיפורים האנושיים. בסיקורים מוטה המשקל אל האנשים, אל האירוע קורע הלב על ארבע חברות שיצאו לבלות

בפורים בתל-אביב ושלוש מהן נהרגו בפיגוע. הן לא גיבורות ולא יצאו בשליחות האומה אל מעבר לקווי האויב. הן גם לא חיילות שנהרגו על משמרתן. אבל בדיוק זוהי ליבת הסיפור – הן אזרחיות צעירות של מדינה שאמורה לספק להן מעטפת בטיחות, תחושת ביטחון בשגרת יומן, והן נקלעו לאירוע מחריד שגדע את חייהן מלאי ההבטחה.

הדברים בולטים בתקפותם בסיקור של 'ידיעות אחרונות', ולכן אי אפשר להתעלם מהמציאות הבלתי נתפסת הזאת. הבנות לא נהרגו במקרה. זו אינה מכת גורל. הן נפלו חלל בגלל היותן ישראליות ובגלל רצון המחבל ושולחיו להחריד את שלוות המדינה ולערער את יציבותה. זהו המסר העולה מסיקור כה אישי, 'צבעוני' ומפחיד.

גם העיתונים האחרים – 'הארץ' ו'דבר ראשון' – שמים את הדגש על הסיפורים האישיים. אמנם הסגנון שונה לחלוטין והתמונות צנועות יותר ופחות פרובוקטיביות וקשות לצפייה, אבל המסר חוזר גם כאן. מדובר באזרחים שיצאו לשגרת יומם ושילמו בחייהם את מחיר מאבק הדמים שהמדינה שרויה בו.

האירוע המכונן הזה, יחד עם האירועים הנוספים באותם חודשים קשים, מעורר מחאה ציבורית לצד ההכרה ההולכת ותופסת מקום של קבע בציבור הישראלי – האזרחים שנהרגים בפעולות איבה וטרור ראויים להתייחסות מכובדת מצד מוסדות השלטון. במערכות ישראל נהרגו חיילים. הייתה הסכמה כי ראוי לכבד את זכרם ולהעניק משמעות, ולו גם סמלית, להקרבתם. כעת, אחרי כמעט חמישים שנות קיומה של מדינת ישראל, אזרחים נהרגים בדרכם לעבודה, בדרך לבילוי או לבית הספר ובקניות בשוק ובקניון. יש לכבד את זכרם במסגרת הקולקטיבית.

לסיבות שהוזכרו עד כאן נוספים שני גורמים. האחד כמותי והשני גיאוגרפי.

הנתונים הכמותיים על אודות מספר ההרוגים בצה"ל ומספר האזרחים שנהרגו בפעולות איבה בעשור שבין 1990 ל-1999 מצביעים על עלייה משמעותית במספר המתים האזרחים ככל שעוברות השנים. מתוך כלל ההרוגים בעת שירותם צוין הנתון של החיילים שנהרגו בקרב ובפעילות מבצעית, בהם נכללים גם חיילים שנהרגו בפעולות טרור, לעתים לצד אזרחים:

בשנים 1990-1999 נהרגו בסה"כ 2,011 חיילים. מתוכם נהרגו בקרב ובפעילות מבצעית 284 חיילים. במהלך אותן שנים נהרגו בפעולות איבה וטרור 433 אזרחים.

בעשור הקודם, בין השנים 1980-1989 נהרגו 173 אזרחים. בעשור שבין 1970 ל-1979 נהרגו 385 אזרחים, ובהם 18 שנהרגו במהלך מלחמת יום הכיפורים.

בשנת 1996 נהרגו בסה"כ 228 חיילים. מתוכם בקרב ובפעילות מבצעית 45 חיילים. במהלך אותה שנה נהרגו 56 אזרחים בפיגועי טרור. במהלך חודשיים, בפברואר ובמרץ 1996, נהרגו 46 אזרחים בפיגועי טרור. נתונים אלו מספקים חיזוק נוסף לקביעה ששנת 1996 אינה יכולה להיחשב לעוד שנה בה מתרחשים אירועי טרור. זו שנה בה נהרגו 56 אזרחים. רובם נהרגו באירועים מרובי נפגעים וסמוכים זה לזה, לעתים בהפרש של יום אחד או ימים אחדים בין אירוע לאירוע, ורוב האירועים התרחשו בחודשים הראשונים של השנה.

נוסיף לכך את העובדה שבין ההרוגים בפיגועי איבה נמנו חיילים לא מעטים. לעתים כווננו הפיגועים כנגד החיילים עצמם, לדוגמה פיגוע בית ליד, בינואר 1995, בטרמפיאדה בה המתינו חיילים להסעות. במציאות שנוצרה לא היה ברור עוד ההבדל בין חייל לאזרח בהקשר של פיגוע טרור. כיצד מסבירים את העובדה שחייל ואזרח יושבים זה לצד זה באוטובוס שמחבל מתאבד עולה אליו ומפוצץ עצמו, שניהם נהרגים, ורק החייל מונצח במסגרת ממלכתית? שמו של החייל נכלל בין שמות חללי צה"ל המונצחים בספר 'יזכור' של משרד הביטחון. זוכרים ומזכירים אותו בטקס הממלכתי ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. אך אותו אזרח, שישב לצידו באותו אוטובוס, ייזכר ויונצח רק על ידי משפחתו (ולפעמים גם בטקס במקום מגוריו). טקס זיכרון ממלכתי או אזכור שמות האזרחים במתכונת לאומית לא היו קיימים. קשה להסביר מציאות זו לציבור הרחב בעיתוי של מטר פיגועי טרור עתירי אזרחים הרוגים.

הציבור אינו ער לוויכוחים בין ארגון יד לבנים למשפחות חללי הטרור וההבדל בין חיילים חללים לבין אזרחים חללים הולך ומיטשטש. בשנים בהן נהרגים עשרות אזרחים בפעולות טרור קשה לשכנע מקטרג כזה או אחר כי הם אינם ראויים להנצחה.

גורם שני הוא הגורם הגיאוגרפי. בשנת 1996 התרחשו הפיגועים הקשים במרכזי הערים ירושלים ותל-אביב, ולא רק בגבול הצפון, ברצועת עזה או בשטחי יהודה ושומרון. אמנם גם באזורי החיכוך והגבול אירעו פיגועים אך האירועים בתל-אביב ובירושלים ערערו במאוד את תחושת הביטחון, אם עדיין נותרה כזו, בקרב האזרחים. תל-אביב וירושלים אינן ערים שמוגדרות 'בסיכון' ולא ניתן לקבוע לגביהן, גם לא בחדרי חדרים, שמי שבחר לחיות באזור כבוש, או בשטח מוקף ערבים, יודע כי הוא עלול לשלם בחייו.

באותה תקופה, אחרי הפיגועים, היה ברור למדי כי לא קיים עוד מקום בטוח במדינת ישראל. זוהי תחושה קשה לתפיסה, ובמיוחד נכונים הדברים לגבי תל-אביב, עיר שוקקת חיים שהייתה כל השנים הסמל של ישראל 'האחרת': יהיו מי שיגידו 'ישראל הנהנתנית', אחרים יאמרו 'עיר ללא הפסקה', וכולם יסכימו שתל-אביב היא המרכז העירוני הגדול והחשוב בישראל, עיר שמרכזת אליה מאות אלפי ישראלים מדי יום. הניתן לדמיין שביקור בה כמוהו כהימור על החיים?

אחרי הפגיעה בתל-אביב כבר אין אפשרות להגדיר את הטרור כמלחמה שפוגעת רק בספר, ביישובי הפריפריה. הפגיעה היא במרכז, בלב ליבה של הארץ, במרכז הבילויים והתרבות של ישראל.

אירוע מס' 6: חטיפת שלושת הנערים בגוש עציון ורציחתם, 12 ביוני 2014

אירוע חטיפת שלושת הנערים בקיץ 2014 יחתום את שרשרת האירועים המכוננים בתהליך ההכרה הממלכתית בחללים אזרחים בספר זה. המקרה, שעדיין מוקדם לסכמו ולנתח את ממצאיו בראייה היסטורית, מאפשר ללמוד על השימוש הנרחב בתקשורת מצד בני המשפחה. חשיפת המשפחות, שלושת הנערים עצמם וסיפורים רבים מספור על אודותיהם, מאפשרים מבט מסכם על תהליך שתחילתו בראשית הציונות. לאורך יותר משישים שנים ארוכות בהן נרצחו אזרחי מדינת ישראל רק בגלל היותם יהודים נאלצו אזרחי המדינה לחוות אירועי טרור, שהיו לחלק משמעותי וקשה בתולדות מדינת ישראל. השינויים ביחס לחללי פעולות האיבה במהלך השנים הם תהליך שמלמד על שינויים שהתרחשו בחברה הישראלית, במוסדות השלטון ובאמצעי התקשורת.

האירוע של חטיפת הנערים ורציחתם מהווה אירוע מכונן מכמה סיבות. האחת, אופי העיסוק בנושא בתקשורת הכתובה, האלקטרונית והרשתות החברתיות – במגוון ובהיקף שונים מהאירועים הקודמים שנבחרו. שונים באופן הדיווח, ובצורך במידע מידי ומתעדכן וכן בחשיפת בני המשפחה והמידע האישי על הנערים ככל אמצעי התקשורת. ראוי להבהיר כי האירוע שונה מהאירועים הקודמים גם בכך שנמשך תקופה ארוכה ובכל הימים לא פסקו דיווחים. השנייה, החיבור של מבצע החיפוש עם תכנית צבאית למבצע רחב היקף בשטחי יהודה ושומרון כנגד החמאס. למעשה, המבצע נערך בחסות החיפושים. התקדים הזה משמעותי גם בהיבט של ההתייחסות למבצע החיפוש כמאורע לאומי. הסיבה השלישית היא היציאה למבצע 'צוק איתן'. היציאה למבצע הייתה תגובה לירי מרצועת עזה והירי היה בתגובה לפעילות צה"ל כנגד החמאס במבצע 'שובו אחים'.

בליל קיץ ב-12 ביוני 2014, בערב יום חמישי אור לט"ו בסיוון תשע"ד, עמדו שלושה נערים, תלמידי ישיבות בגוש עציון, בטרמפיאדה בצומת אלון שבות. הם סיימו את לימודיהם בישיבה וחיכו לרגע בו יגיעו כל אחד לביתו. בשעה 22:00 בקירוב עצרה מכונית בטרמפיאדה. במושבים הקדמיים

ישבו שני גברים שנראו יהודים. שלושת הנערים עלו על הרכב, שהמשיך
בנסיעתו לכיוון מערב.

כעבור מספר קילומטרים ביצע הנהג פניית פרסה פתאומית והחל בנסיעה
לכיוון חדרון. השלושה הבינו שדבר מה לא טוב מתרחש. גיל-עד, אחד
הנערים, טלפן ממכשירו הסלולרי למוקד המשטרה. הוא לחש "חטפו אותי".
ברקע יכלה לשמוע הטלפנית צעקות במבטא ערבי. אולם במוקד חשבו
שהשיחה לא אמינה ולא ביררו את מקורה או את מיקומה.

שלושת הנערים נרצחו כבר באותו לילה, בזמן אותה שיחת טלפון
למשטרה. את היריות אפשר לשמוע בהקלטה המשטרתית. גופותיהם נקברו
ביחד בבור ליד חלחול.

באותו ערב, משאיחר גיל-עד להגיע הביתה התקשר אביו, אופיר שער,
למוקד המשטרה ולמוקדי הביטחון ודיווח על כך. אולם למרות כל זאת רק
בשעת בוקר מוקדמת החלו לחפש אחרי שלושת הנערים הנעדרים. ביום שישי
פורסם מידע ראשוני על אודות החטיפה, ובשבת פורסמו שמות הנערים.
מבצע החיפוש 'שובו אחים' יצא לדרך. השתתפו בו כוחות גדולים של
צה"ל, משמר הגבול, שב"כ ואזרחים מתנדבים. במסגרת המבצע נעצרו
למעלה מ-400 פלסטינים ובהם כ-50 ממשוחררי עסקת שליט. מצבורי נשק
נחשפו. מנהרות שנחפרו באזור חדרון התגלו.

כעבור 18 יום מההיעלמות, ב-30 ביוני, מצא אחד המתנדבים את גופות
הנערים. למחרת הובאו השלושה לקבורה בבית העלמין במודיעין. בהלוויה
המשותפת לשלושה השתתפו נשיא המדינה שמעון פרס, ראש הממשלה
בנימין נתניהו, שר הביטחון משה יעלון, הרבנים הראשיים, שרים ואישי ציבור
לצד אלפי מכרים, ידידים ואזרחים שהגיעו לחלוק לנערים כבוד אחרון.
אחרי ההלוויה התקיימה בירושלים הפגנה בה קראו המפגינים לנקמה.
למחרת ההלוויה נחטף ונרצח מוחמד אבו חדי'ר, נער פלסטיני, אירוע שתואר
כנקמה על רצח הנערים. רצח הנער הערבי הבעיר את השטח בהפגנות,
זריקות אבנים וחסימת רחובות בירושלים המזרחית.

באירוע חטיפת ורצח שלושת הנערים בשנת 2014 מלמדת סקירת האירועים
על מפה חדשה של עולם התקשורת. זוהי תקשורת שונה לחלוטין מזו
שהכרנו לפני שנים, באירועים המכוננים הקודמים שהוזכרו. מחלקות

החדשות של שלושת ערוצי הטלוויזיה (לערוצים 1 ו-2 התווסף ערוץ 10) שידרו מידע מאולפנים מיוחדים במהלך כל תקופת החיפושים; יחידת דובר צה"ל העבירה מידע והודעות באופן שוטף לאמצעי התקשורת ושילבה בשידורי החדשות קטעי צילום מהחיפושים ומפעולות צה"ל; אתרי חדשות ומידע ברשת האינטרנט הציפו את הגולשים במידע בנוגע לאירוע; ברשתות החברתיות ניתן היה למצוא דיווחים מהשטח, מהחיפושים אחר הנערים. במציאות תקשורתית זאת נבחן את אופי הדיווחים ואת השתתפות המשפחות בהעברת מידע ומסרים באמצעי התקשורת השונים.

נסקור את המידע בעיתון 'הארץ', באתר 'ynet' ובאתר 'ערוץ 7' מתחילת ימי החיפושים. בהמשך נסקור את תיאורי ההלוויה במודיעין וכמה ממפעלי ההנצחה לזכר שלושת הנערים. אין בבחירת האתרים הנסקרים כדי להביע דעה על אלו שאינם נסקרים. הממד האישי, שהפך משמעותי ומרכזי בדיווחים, קיבל דגש מיוחד. זוהי תופעה מתגברת, שנצפתה באירועים הקודמים שנסקרו ונדמה שבאירוע זה הגיעה לשיא חדש.

הארץ

בימים שישי ושבת, 13 ו-14 ביוני

התפרסמו ידיעות רק באתר עיתון 'הארץ' באינטרנט. בעיתון יום שישי עוד לא אושר המידע לפרסום ולכן לא הודפסו פרטים מהאירוע. מיד אחרי אישור הפרסום על אודות החטיפה החלו לרווח בכמה מישורים. מישור אחד – הודעות רשמיות של שרי ממשלה, דובר צה"ל והמשטרה.

מישור שני – מידע שוטף על התארגנות החיפושים, על מעצרים נרחבים ביהודה ושומרון, על היתקלויות של כוחות צה"ל עם פלסטינים ועל אזרחים מתנדבים שהצטרפו לחיפושים. תפילות למציאת הנערים והחזרתם הביתה בשלום נערכו בערי מגוריהם ובירושלים. למעלה מ-20,000 אנשים התפללו ברחבת הכותל. תמונות מהאירוע מופיעות בסקירה.

מישור שלישי – משפחות החטופים. עיתונאים הגיעו לשכונות המגורים ולכניסה לבתיהם של הנערים. נציגי המשפחות יצאו אל העיתונאים, מסרו הודעות בשם המשפחות והביעו תמיכה בממשלת ישראל, בצה"ל ובכוחות הביטחון שיעשו את הנדרש כדי למצוא את הנערים.

חברים ובני משפחה סיפרו על שגרת חייהם של הנערים. ישי פרנקל, דודו של החטוף נפתלי פרנקל, יצא אל העיתונאים וסיפר: "אנחנו מקבלים המון תמיכה מעם ישראל, זה מאוד חשוב לנו, וכולנו מקווים לטוב. נפתלי הוא נער בן 16 הלומד בישיבה תיכונית כפר עציון. ילד רגיל: בגרויות, שחקן כדורסל, נגן גיטרה, ילד ישראלי סטנדרטי." (העיתון העלה את המידע לאתר במוצאי שבת).

לקראת מוצאי שבת התכנסו מאות סקרנים מול הכניסות לבתייהם של הנערים. רבים התפללו לשלומם והמתינו למידע חדש שיגיע.

ביום ראשון, 15.6.2014

כותב עמוס הראל: "בינתיים, כמקובל ועוד בטרם החל תחקיר מבצעי מסודר – החל בישראל גם קרב ההאשמות הברוקרטי לגילוי האחראים למחדל." יאיר אטינגר כותב מאמר דעה שכותרתו "על רקע החטיפה – כל ישראל נלחמים זה בזה": "כשאינן מה לעשות כדי לעזור, תמיד אפשר למצוא משהו להזדעזע ממנו, ואז להזדכך בקטטות המוניות של שבט בשבט, דתיים בחילונים, שמאל בימין.

ביום שני, 16.6.2014

ממשיכים בדיווחים שוטפים. מדווחים על הערכת מצב של מפכ"ל המשטרה ועל תקריות ירי באזור חברון. שני פעילי חמאס נעדרים לא נמצאו כשהגיעו כוחות צה"ל לעצור אותם. מתעורר חשד שמדובר בחוטפים. באחד הדיווחים מצטטים את הרמטכ"ל בני גנץ שאמר בהערכת מצב: "יש לנו מטרה אחת – למצוא את שלושת הבנים ולהביא אותם הביתה, ולפגוע כמה שיותר קשה בחמאס." הרמטכ"ל הוסיף כי מערכת הביטחון בדרך למערכה משמעותית. בעמוד הראשי מפה של צומת גוש עציון והמקום ממנו הגיעו הנערים בערב החטיפה.

תמונה מדיון בהשתתפות שר הביטחון והרמטכ"ל.

יום שלישי, 17.6.2014

שר החינוך שי פירון מבקר בבתי הנערים ונפגש עם בני המשפחה. אין דיווחים על דברים שנאמרו בפגישה. שר הכלכלה, נפתלי בנט, מגיע לישיבת מקור חיים בכפר עציון, בה למדו שניים מהנערים. הוא נפגש לשיחה עם התלמידים ובין השאר אומר:

לפעמים אני רואה בתקשורת ניסיון להכהות את מוחנו, שמנסים להאשים את המשטרה ולהאשים את הטרמפים. מה, הטרמפים חטפו את הילדים? באשמת הטרמפים חטפו את חטופי אנטבה, את גולדווסר ורגב ואת גלעד שליט? באשמת הטרמפים רצחו פה מעל 1,000 ישראלים באינתיפאדה השנייה? יש לנו אויב שרוצה שבגוש עציון לא נוכל להתהלך והוא רוצה גם שברמת אביב לא נוכל להתהלך, ומי שלא מבין שאם לא ילכו בשקט בצומת הגוש ואם ילדים לא יוכלו לשחק בשקט בחברון, בעפרה ובכית אל הם גם לא יוכלו לשחק בשקט ברמת אביב, רעננה וראשל"צ, לא מבין כלום.

שר הביטחון יעלון מוסר לכתבים כי פעילות צה"ל ביהודה ושומרון גורמת נזק עצום לחמאס.

ערוץ 7

במרכז מרבית הכתבות עומדות המשפחות ודמויות הנערים. תמונות מתפרסמות כבר למחרת החטיפה. בימים הקרובים מתארים את התפילות, את האמהות החזקות שיוצאות אל ההמונים אשר ממתנים ליד בתיהן, ומבקשות להודות ולחזק את כל הנוכחים. לצד דיווחים על מהלך החיפושים מרחיבים לרוב בסיפורים על האווירה בבתי המשפחות. מגנים את תופעת השמועות שפושטות מדי פעם וגורמות לטלטלה ולא־יודאות בקרב בני המשפחה אחוזי הדאגה.

הערוץ פותח מדור מיוחד למאמרי דעות, לראיונות ולשיחות. הכותרת: מבצע 'שובו אחים', עם ישראל כואב. לצד הטקסט – תמונת שלושת הנערים.

את כל הכתבות מלוות תמונות של הנערים, תמונות של האמהות ותמונות של קבוצות מתפללים. מדי כמה כתבות חוזרת האמירה כי החטיפה איחדה את עם ישראל וכולם מתפללים לשלומם ולהחזרתם הביתה. כתבות על אחדות העם ועל התחושה שאירוע החטיפה איחד את עם ישראל וכולם מגויסים למטרה אחת – השבת הנערים לבתיהם. במהלך השנה שמאז הלוויית הנערים התפרסמו בערוץ 7 למעלה מ־30 כתבות בנושא. בין הכתבות אפשר למצוא מאמרי דעה, כתבות על המשפחות

ועל מפעלי ההנצחה וכתבות המתארות את המהפך בחברה הישראלית, את איחוד כל הפלגים בתקופה בה חיפשו את הנערים וקיוו לשובם הביתה. יש מאמרים הקוראים לחיזוק תחושת האחדות, ובקשה שלא לאבד את האווירה המיוחדת שאפיינה את אותם ימים מורכבים.

ynet

יום שישי, 13.6.2014

ידיעה קצרה על חטיפת שלושה נערים באזור חברון ועל ההיערכות לחיפושים אחריהם.

שבת, 14.6.2014

תמונות של הנערים. ראיון מצולם במוצאי שבת עם דודו של נפתלי פרנקל תוך שהוא מספר על נפתלי, מודה לכל מי שמבקש לעזור ומביע אמון מלא בצה"ל, בכוחות הביטחון ובמקבלי ההחלטות בממשלה.

בשבת פותחים אולפן ומשרדים משדר מיוחד על החטיפה. מומחים מתראיינים ומביעים דעותיהם. תמונות מהכניסות ליישובים ולבתי משפחות הנערים. מראיינים חברים, שכנים ומי שמכיר ויודע לספר על הנערים.

ביום ראשון 15.6.2014

מתחילים בהעברה רציפה של מידע: כל ידיעה חדשה שמתקבלת עולה מיד לרשת.

מדי חצי שעה מעבירים מהדורת חדשות. בעיקר מדווחים על החיפושים וכן על הצהרות ומסרים של דובר צה"ל, שרים, חברי כנסת ואנשי ביטחון.

1.7.2014 הלוויה משותפת לשלושת הנערים, מודיעין

הלוויית הנערים הועברה בשידור ישיר בשלושת ערוצי הטלוויזיה ובאתרים. קודם למסע ההלוויה החליטו ההורים כי בניהם ייקברו זה לצד זה. נערכו בדיקות אם ניתן לקבור אותם בטקס צבאי בחלקה צבאית אולם רעיון זה לא התקבל. ראש עיריית מודיעין הציע לקיים את ההלוויה בעירו וההורים הסכימו לכך.

השידורים החלו למעלה משעה לפני ההלוויה. גופות הנערים הועברו

לבתייהם ויצאו מכל בית במסע ההלוויה למודיעין. צוותי תקשורת העבירו את ההתרחשות בכל אחד מהבתים ובהמשך עברו השידורים לבית העלמין במודיעין. אזרחים רבים נהרו לבית העלמין כדי להשתתף בהלוויה. בכל הערוצים הגדירו את יום ההלוויה כיום אבל לאומי.

במהלך טקס ההלוויה נשאו דברים, מלבד בני המשפחה, נשיא המדינה, ראש הממשלה, הרב הראשי הראשון לציון, שר החינוך ושר האוצר. כמה מהדוברים חזרו על האמירה כי הנערים שנחטפו ונרצחו איחדו את העם. מבצע החיפוש, התפילות והחיבוק של המשפחות הם החוזק, האחדות של ישראל. מאז החטיפה הושם הדגש בפרסומים על כוחו של עם ישראל כאשר הוא מאוחד – וכך עליו להישאר.

הנצחת שלושת הנערים

בתגובה לחטיפה ולרצח הוקמו בתקופת השבעה מאחזים לזכרם של שלושת הנערים ביהודה ושומרון, בהם: תקוע ה' ליד תקוע, רמת השלושה מול הכפר צוריה הנמצא מערבית לבת עין, תלמי חיים ליד קריית ארבע, גרעין התיישבות סמוך למעלה אדומים בשטח מבשרת אדומים, וכן שמורת עוז וגאון (ראשי תיבות של גיל-עד, אייל ונפתלי) ליד צומת גוש עציון.

במהלך השנה מאז הרצח התקיימו אירועים לזכר הנערים. להלן דוגמאות לכמה מפעלי הנצחה לזכרם:

- (1) ראש עיריית ירושלים ניר ברקת יזם את הענקת פרס ירושלים לאחדות ישראל לזכר שלושת הנערים.
- (2) בקבוצת הכדורסל אליצור לוד קוראים לקבוצות הילדים על שם שלושת הנערים. מדי שנה יתקיים משחק ידידות בין ותיקי מכבי תל-אביב לקבוצת אליצור, ובמשחק משתתפים אבות הנערים.
- (3) שלוש האמהות ושר החינוך השתתפו בכינוס בבית ספר תיכון במועצה האזורית לב השרון, לזכרם של שלושת הנערים ולמען פיוס ואחדות בעם.
- (4) באירוע 'שירים לזכרם' בכנסת, בערב יום הזיכרון 2015, הוקרן סרט קצר שבמרכזו שלוש האמהות של שלושת הנערים.

(5) דוד ד'אור כתב, והלחין עם קינן שלמה אילן, את השיר 'פתח ליבך' לזכר הנערים. השיר בוצע באירועים לזכרם והושמע בערוצים השונים:

פתח ליבך ברחמים על בניך
 קולם לדורות ישמע
 בשמים ניצבים לעד דבריך
 ובארץ המצא לנו נחמה...
 איכה היו השלושה לאחד
 וציוו לנו חיים
 עלו לתומם כאייל נעקד
 על מזבח הבנים.
 שמים בכו מעל לגלעד
 והארץ רעשה
 מתוך נפתולי הלב שרעד
 חייכו בתמונה השלושה.
 פתח ליבך...
 ובין מייצרים בקרוב עלי מרעים
 התגלו במסך האבק
 שקרים שבתוך מנהרות מסתתרים
 מזימות שנורו למרחק.
 הרוח נשבה ישנה חדשה
 וקרבה לבכות רחוקים
 מתוך תעצומות הנפש ביקשה
 לא ליפול גם כשלא מבינים.
 פתח ליבך...
 ובתוך הטירוף בין מרדף לנרדף
 תעלה זעקה לשלום הנכסף
 והעם שעייף משנאת החינם
 יתאחד בחיבוק אחים.
 פתח ליבך...

חטיפת שלושת הנערים ורציחתם – דיון ומסקנות

אירוע חטיפת שלושת הנערים ורציחתם שונה מהאירועים הקודמים שנסקרו. ראשית, נפח התקשורת האלקטרונית גדל מאוד ביחס לשנות התשעים של המאה העשרים. הדיווחים באתרי האינטרנט, המידע שזרם לגולשים ברשתות החברתיות וזמינות הגישה לצילומים, לראיונות ולתמונות מובילים למציאות ובה שפע של דיווח בלתי פוסק. החל בדיווחי רצף בהם מתווסף מידע בכל כמה דקות; עבור בדובר צה"ל אשר מפעיל צלמים שמעבירים מידע עדכני מהשטח; ועד דוברי המשטרה והממשלה שמעבירים מסרים של מפכ"ל המשטרה, של שרים ושל חברי כנסת.

תופעה נוספת שמוכרת היטב בשנים האחרונות היא ההגעה המיידית לבתי המשפחות. צלמים, כתבים וסקרנים מתאספים ומצפים שנציג המשפחה יגיע לשוחח אתם, יעביר לרשותם תמונות וינדב פרטים על האווירה בבית המשפחה. באירוע המתואר יצא דודו של נפתלי פרנקל אל הכתבים. הוא דיבר בצורה שקולה וברורה, לא נידב מידע על האווירה בבית המשפחה ותיאר בצורה מכבדת את נפתלי, אחיינו. בנוסף, הביע אמון בכוחות הביטחון והממשלה ולמעשה הכתיב בכך גישה שהמשיכה בימים הקרובים: כעת לא עוסקים בחקירות ובהאשמות, אלא מחפשים את הנערים ומתפללים לשובם.

כבר בימים הראשונים שאחרי החטיפה התברר כי שלוש האמהות משרדות מסר אחד ומאחד. הן ביקשו מכל אזרחי המדינה להתפלל לשיבת בניהן, יצאו להמונים שניצבו בפתחי בתייהן והודו לכולם על החיבוק האמיץ שהם מעניקים למשפחות. הן לא יצאו בביקורת ולא השמיעו טענות. התנהגותן של האמהות הכתיבה את הזרם המרכזי של הדיווחים במהלך מבצע החיפוש. מבצע החיפוש נקרא בשם 'שובו אחים'. בחירת השם מגדירה את המהות – עושים הכול כדי לאתר את החטופים ולהחזירם. לשם כך מתגייסים כעת כולם. באותה הזדמנות יבצע צה"ל פעולה מסיבית (שתוכננה מראש) וכעת היה עיתוי מושלם לביצועה.

אחרי שנמצאו גופות הנערים ואחרי מסע ההלוויה הממלכתי החלו להישמע גם קולות אחרים, שמהם עלתה ביקורת על הצגת הסיפור באמצעי התקשורת.

נזכיר כי ראינו מאמרי דעה על המחדל ועל עימותים בין צה"ל למשטרה בדבר ההתנהלות כבר ביום השלישי שאחרי החטיפה (ראו עיתון 'הארץ', מאמריהם של עמוס הראל ויאיר אטינגר, לדוגמה). אולם, למרות שכבר היו מי שיצאו בקריאה לבדק בית בעקבות המחדל, המסר המרכזי שנותר בעקבות החטיפה והימים שאחריה היה שכאשר נדרשת אחדות – יודעים אזרחי ישראל להתאחד ולחזק זה את זה.

ברוח זו של אחדות הונצחו שלושת הנערים במסגרות שונות ובהיקפים נרחבים: החל בהקמת יישובים ביהודה ושומרון כתגובה על החטיפה והרצח, עבור בקרנות והענקת מלגות על שמם, ועד משחק כדורסל לזכרם וכינוסים בסימן אחדות בהשתתפות שלוש האמהות.

סיקור אירוע חטיפת שלושת הנערים ורציחתם ראוי להיכלל בין האירועים המכוננים. האירוע מלמד על יחסי התלות שנוצרו בין משפחות הקורבנות לתקשורת. אלה ניזונים ומזינים את האחרים, בסגנון של שרשרת מזון בלתי פוסקת. שני הצדדים, שבעבר עמדו בשני מתרסים שונים, משתפים פעולה למען מטרה מקודשת: מצד המשפחות – קידום האינטרסים של החטופים והפעלת לחץ כדי להחזירם הביתה; ומצד התקשורת – צבירת חומרים אישיים על הקורבנות, תוך תחרות בין אמצעי התקשורת השונים על השגתם באופן בלעדי.

באירוע רצח שלושת הנערים ניכר עד כמה משפיעה התקשורת על האווירה במדינה. במשך כמעט שלושה שבועות לא ירד הנושא מסדר היום. דיווחים רצופים, מהדורות חדשות מיוחדות וחזרה אינסופית על אותו מידע כאשר אין מידע חדש לשדר הציפו את צרכני התקשורת. תמונות מאירועי תפילה המוניים וטקס הלוויה רב משתתפים שהועבר בשידור חי, בכל הערוצים, מראשיתו ועד סופו. דומה שהאירוע היווה הזדמנות לשדר תחושות של יחד ושל אחדות, תחושות של התכנסות סביב תקווה משותפת ומאוחד יותר סביב האבל הכבד עם מציאת גופותיהם של שלושת הנערים.

פרק שלישי

שלבים בתהליך ההכרה בין השנים 2000 ל-2014

השנים הראשונות של המאה ה-21 היו קשות וכואבות במאבק בטרור. שנים של אירועי דמים בהם נרצחו מאות אזרחים. מחבלים מתאבדים באוטובוסים, במוקדי בילוי, במרכזי קניות וברחובות הערים, כמו גם פגיעה בחיילים ובאזרחים בדרכים ביהודה, בשומרון ובחבל עזה (לפני פינוי גוש קטיף). 1,002 אזרחים נרצחו מתחילת 2000 עד סוף שנת 2014. מרביתם נרצחו במהלך האינתיפאדה השנייה, שהחלה בראשית אוקטובר 2000:

מאוקטובר עד דצמבר 2000 – 23 אזרחים.

בשנת 2001 – 180 אזרחים.

בשנת 2002 – 304 אזרחים.

בשנת 2003 – 157 אזרחים.

בשנת 2004 – 87 אזרחים.

בשנת 2005 – 48 אזרחים.

בשנת 2006 ניספו 73 אזרחים, רובם במהלך מלחמת לבנון השנייה.

החל משנת 1990 כל הטיפול בנושא תגמולים לבני משפחות שיקיריהן נרצחו התבצע בתיאום מלא עם משרד הביטחון. כל הפעולות של המוסד לביטוח לאומי בתחום זה נקבעו על בסיס התקנון של משרד הביטחון ואנשי אגף נפגעי פעולות איבה נעזרו במערך המחשוב של המשרד. לאחר שהוסדר

נושא ההנצחה בוועדת השופט מלץ פעלו במוסד לביטוח לאומי לקידום מפעלי הנצחה לאזרחים.

פרסום דו"ח מלץ ואישורו בממשלת ישראל היוו ציון דרך בכל הקשור להיבטי הנצחה של אזרחים חללי פעולות איבה. בדו"ח נקבע מועד האזכרה הממלכתית בהר הרצל, ביום הזיכרון בשעה 13:00 בצהריים. נקבע תהליך חקיקת השמות על גבי האנדרטה המרכזית ואושר ביצוע תחקיר מקיף לאיתור פרטי חללי פעולות איבה שלא הופיעו ברשומות המוסד לביטוח לאומי. בדו"ח לא הייתה התייחסות לטקסים ברשויות המקומיות ולאופי הנצחת חללי פעולות איבה מעבר לאנדרטה בירושלים.

מאז פרסום מסקנות ועדת מלץ עלו עוד ועוד דרישות להכרה באזרחים החללים. מרבית הדרישות התקבלו בעקבות לחץ ציבורי על הממשלה. במהלך התקופה התגבשו רעיונות למפעלי הנצחה לאזרחים ולשילוב האזרחים באירועי הנצחה ממלכתיים ומקומיים יחד עם חללי מערכות ישראל. מפעלי ההנצחה עלו בחלק מהמקרים כיוזמה של המוסד לביטוח לאומי ובחלקם כיוזמה של בני משפחות שפעלו לקידום הנושא. הם עשו זאת במסגרת ארגון נפגעי פעולות איבה וכהתארגנות עצמאית של הורים. מוסדות המדינה הגיבו לכל הפניות, אך לעתים הייתה התגובה הראשונית התנגדות תקיפה ליוזמות.

אנשי אגף נפגעי פעולות איבה במוסד לביטוח לאומי הגיעו למסקנה שנכון יהיה לטפח יחסי עבודה תקינים עם אגף משפחות והנצחה ועם היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, ושראוי לבחון הצטרפות של המוסד לביטוח לאומי לכל מפעל הנצחה ממלכתי. בשנת 2004 צורפה אסנת כהן, מנהלת האגף, כמשקיפה לוועדת ההנצחה של היחידה להנצחת החייל. כך נחשף המוסד לביטוח לאומי למפעלי ההנצחה של היחידה ואנשיו החלו לפעול באופן רומה גם בהנצחת האזרחים.

המקרים שיובאו הם חלק ממכלול של נושאים הקשורים כולם לדיון המהותי בהיררכיה של השכול. מדי פעם שבה ועולה השאלה האם יש מקום להשוות את הנצחת האזרחים לזו של החיילים, או שיש להותיר את המצב בו מעמדם של האזרחים אינו זהה למעמדם של חיילים שנפלו במהלך שירותם הצבאי וזכאים להנצחה ממלכתית מוגדרת. פרק זה יעסוק גם בדיון זה.

להלן מפעלי ההנצחה שהחלו בין השנים 2000 ל-2014:

1. חלוקת שי למשפחות לקראת יום הזיכרון

במשרד הביטחון נוהגים לחלק מדי שנה, לקראת יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, שי לכל המשפחות השכולות בצירוף פנייה אישית של שר הביטחון. בשנת 2004 פנו אנשי המוסד לביטוח לאומי ליחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון וביקשו לבדוק אפשרות להצטרף לחלוקת שי למשפחות לקראת יום הזיכרון.

יש לזכור כי במהלך עבודתה של ועדת מלץ, כמו גם בשנים שקדמו לה, הובעה התנגדות להכרה במעמדם של אזרחים בכל הקשור להנצחה ממלכתית. מקור ההתנגדות מארגון יד לבנים, מארגון אלמנות ויתומי צה"ל וממשרד הביטחון. הטענה המרכזית הייתה שאין להשוות בין אזרחים שנקלעו לאירוע לחיילים שעם גיוסם נשבעו להגן על המדינה אפילו במחיר הקרבת חייהם. אנשי המוסד לביטוח לאומי שלא היו שותפים לדיוני ועדת מלץ, לשון אחר הם לא היו חלק מדיונים שלעתים הותירו משקע במשתתפים, הציעו כעת רעיון ענייני וזכו לשיתוף פעולה מלא במשרד הביטחון.

ביחידה להנצחת החייל נענו כאמור לפנייה, ומשפחות שכולות של אזרחים חללי איבה החלו בשנת 2004 לקבל את אותו שי, אליו צורפה אגרת מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי.

במהלך השנים חולקו למשפחות (רשימה חלקית):

אדנית עם אדמה וזרעים.

ערכה ובה: ספר של עמוס עוז, דיסק שירים עבריים ואלבום תמונות מהקמת המדינה.

חמסה מעוצבת על ידי אמן ירושלמי.

מסך דיגיטלי להקרנת תמונות.

שעון קיר עם מקום לתמונות זיכרון.

עד שנת 2009 חולק אותו שי לכל המשפחות. אלא שבשנת 2010 חולקה למשפחות השכולות של חללי מערכות ישראל חוברת המתארת את הקמת היכל ההנצחה בהר הרצל. מכיוון שעל פי התכנית המוצעת אזרחים לא אמורים להיכלל בהנצחה בהיכל לא קיבלו משפחות האזרחים את החוברת. החל מאותה שנה מחולק השי באופן נפרד.

2. טקסים ממלכתיים

בעקבות דו"ח ועדת מלץ נקבע הטקס המרכזי לזכר האזרחים ביום הזיכרון הכללי בשעה 13:00 בהר הרצל. הטקס משודר בשידור חי במעמד נשיא המדינה, ראש הממשלה, יושב ראש הכנסת, נשיא בית המשפט העליון, שר הרווחה והשירותים החברתיים, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, אישי ציבור ובני משפחות החללים. משנקבעה מציאות חדשה של הנצחה ממלכתית החל תהליך של ניסיונות שילוב אזרחים בטקסים ממלכתיים אחרים, טקסי אזכרה לנופלים.

בקיץ 2007, במלאת שנה למלחמת לבנון השנייה, הוחלט לקיים בגליל אזכרה ממלכתית לחיילים שנהרגו במלחמה. משפחות שכולות של אזרחים שנהרגו במהלך המלחמה, תושבי הצפון ברובם המוחלט, תבעו לקיים אזכרה משותפת לחיילים ולאזרחים, שנהרגו באותה מלחמה. המשפחות פנו לסיוע משפטי ולאגף נפגעי פעולות איבה כדי שיסייעו במאבק. נציגי משרד הביטחון, המארגן את טקס האזכרה, דרשו כי ייכללו בו אך ורק חללי צה"ל, כמקובל לגבי טקסי אזכרה אחרים.

השר יעקב אדרי, יושב ראש ועדת השרים לטקסים וסמלים, התנגד לדרישת משרד הביטחון בנימוק שמלחמת לבנון השנייה הייתה שונה מקודמותיה בגלל השיעור הרב של אזרחים מקרב הנפגעים (הארץ, 29.6.2007): 45 אזרחים ו-115 חיילים נהרגו במלחמה.

עמדת משרד הביטחון לקיום טקס לחיילים בלבד נדחתה, ונערכה אזכרה ממלכתית משותפת לחיילי צה"ל ולאזרחים שנהרגו במלחמה. כעבור ימים אחדים פרסמו באתר האינטרנט ynet את רשימת כל חללי המלחמה ובכותרת כתבו (14.8.2006) "ישראל מבכה את חלליה: אלה שמות

הנופלים במלחמה בצפון... זה בצד זה הם מופיעים, חיילים ואזרחים, כולם היו חזית אחת במאבק מול האויב מצפון".

אולם כבר באותה שנה הבהירו אנשי היחידה להנצחת החייל לנציגי המוסד לביטוח לאומי כי ההחלטה הינה חד-פעמית ואין בכוונתם לקיים אזכרה משותפת מדי שנה. ואמנם, בשנים הבאות שוב הופרדו האזרחים מהחיילים באזכרה השנתית.

בשנת 2009 התפרסמה כתבה בה התלוננו בני משפחות האזרחים על כך ששוב לא הוזמנו לאזכרה הממלכתית (ידיעות אחרונות, 7.7.2009). הכותרת: "האזכרה לחללי לבנון: משפחות האזרחים בחוץ". בגוף הכתבה נכתב על קיום טקס אזכרה לחללי מלחמת לבנון השנייה, ובני משפחות האזרחים שנהרגו זועמים: "אזרח הרוג תמיד יהיה סוג ב' לעומת חייל. זה לא משנה אם הם נהרגו באותה מלחמה בדיוק." משרד הביטחון דחה את הטענות ודובריו הסבירו כי אין לבוא בטענות אל המשרד, שאחראי רק על טקסי האזכרה לחיילים ולא לאזרחים שנהרגו במלחמה.

שש שנים מאוחר יותר, בקיץ 2015, במלאת שנה למבצע צוק איתן, נערכה אזכרה ממלכתית לנופלים במערכה. בהודעה בקול ישראל (חדשות במהלך ה-6 ביולי 2015) דווח כי תתקיים אזכרה ל-67 חיילים ולשישה אזרחים שנהרגו במהלך המבצע. בסיום הטקס, במהלך הנחת הזרים, נקראו נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה להניח את הזר האחרון בשם הארגונים המייצגים את ההרוגים הנוספים במבצע. עם זאת, במרבית האזכורים דובר על אזכרה בהר הרצל לחיילים שנהרגו במבצע ובמהלך האזכרה נישאו נאומים ובהם הוזכרו רק חיילים שנפלו במערכה, בין אם בסיפורים עליהם ובין אם בדברים הכלליים שנאמרו.

הדוגמאות שלעיל מייצגות מדיניות עמומה של הממשלה. לא התקיים דיון ולא הייתה יוזמה לקבלת החלטה לגבי אזרחים. הופעל לחץ ציבורי ובעקבותיו השתתפו נציגי האזרחים באזכרות, אולם לא היה בכך משום שינוי מדיניות וראינו זאת בטקסים בשנים הבאות. השיתוף בהנצחה הממלכתית נתון לשינויים שנובעים ממציאות ציבורית ומלחצים שונים. בשנים המתוארות עדיין אין החלטות שמחייבות כללי התנהגות מוחלטים בנושא. אך בעוד מוסדות המדינה מתקשים לקבל וליישם החלטות ברורות בנוגע

לשילוב אזרחים בטקסים, הרי בחלק מהרשויות המקומיות הנהיגו שיתוף של האזרחים בטקסי יום הזיכרון. במערכת אתר יזכור ומאגר המידע של חללי פעולות איבה מתקבלות לקראת כל יום זיכרון פניות של רשויות מקומיות שמבקשות לעדכן את רשימות האזרחים החללים ובני משפחותיהם, כדי להקריא את שמות החללים ולהקרינם במהלך הטקסים. אגף נפגעי פעולות איבה מאשר את העברת הרשימות לפונים. נכון לשנת 2015 למעלה מ-30 רשויות כבר פנו לקבלת רשימות מעודכנות. ברשויות אלו מוזכרים חללי פעולות האיבה בטקסים, ושמותיהם נחקקו על גבי קיר הזיכרון היישובי. התיאור של סמדר הרן במוסף סופשבוע של מעריב, 5 במאי 2000, היה למציאות בחלק גדול מבתי יד לבנים בימינו:

...יש מקום שבו אפשר גם אחרת. בנהריה עירי מעולם לא הופרדו חללי צה"ל מקורבנות הטרור. אולי יש משהו בתחושת שותפות הגורל בעיר עימות, אשר שם לאל כל ניסיון חיץ מלאכותי. נהריה לא מאמינה בדירוג השכול. אלה בצד אלה חרוטים בקיר הזיכרון שמותיהם של החללים בחאקי והחללים בג'ינס. אני מאמינה שלו יכלו השמות שעל הקיר לדבר בשם עצמם היו מברכים על אחדות הלבבות הכואבים של כולנו.

בהמשך נראה את הניסיונות לקבוע כללים לטקסים ברשויות המקומיות. נציין כי גם בנושא זה ניכר כי הפעילות המקומית ולחץ ציבורי, בעיקר מצד בני משפחות, מכתיבים את מבנה הטקס ואת מידת שיתוף האזרחים במהלכו.

3. הקרנת שמות האזרחים החללים בערוץ 33 ביום הזיכרון

בתחילת העשור, משנת 2000 ואילך, פנו בני משפחות האזרחים למוסד לביטוח לאומי בדרישה להקרין את שמות קרוביהם לצד שמות החיילים בערוץ 33 בטלוויזיה ביום הזיכרון. שמות החיילים מוקרנים בזה אחר זה, מהשעה 19:00 בערב יום הזיכרון עד מוצאי יום הזיכרון.

באגף נפגעי פעולות איבה החלו לבחון את הנושא מול משרד הביטחון. הפנייה נענתה בהתנגדות חד-משמעית. לנוכח ההתנגדות הוקמה בשנת 2007 ועדה פנימית באגף נפגעי פעולות איבה לקידום נושא הקרנת השמות ושני נושאים נוספים: (1) איתור קבריהם של כל חללי פעולות האיבה כדי להניח דגל ישראל על המצבה לקראת יום הזיכרון, ו-(2) קידום השימוש בשם המלא של יום הזיכרון, כפי שהוחלט בוועדת מלץ.

לוועדה הוזמנה גם ורד סוויד, יועצת ראש הממשלה לענייני חברה ורווחה. ורד סוויד נרתמה לסייע לקידום הנושאים הנזכרים לעיל וסייעה בניסוח ההחלטות שהועברו לוועדת השרים לענייני טקסים וסמלים.

במהלך שנת 2007 התנהלו דיונים מול משרד הביטחון. מה שהחל כהתנגדות מוחלטת סוכם אחרי כמה פגישות בפשרה. במשרד הביטחון לא הסכימו לקבל את הרעיון ששמות האזרחים יוקרנו לצד שמות החיילים במהלך יום הזיכרון. במוסד לביטוח לאומי הסכימו להקרנה מוקדמת, ובתנאי שתהיה צמודה לתחילת הקרנת שמות החיילים. הוסכם כי שמות האזרחים יוקרנו בין השעות 14:30-19:00 בערב יום הזיכרון, מיד אחר כך טקס ממלכתי ואחריו תחל הקרנת שמות החיילים (באותן שעות בהן הוקרנו בשנים הקודמות).

4. שינוי שם יום הזיכרון והתייחסות בתקשורת למעמד האזרחים

במסגרת ההחלטה לקיים אזכרה ממלכתית ביום הזיכרון הוחלט לציין, כחלק מהשם אותו נושא היום עצמו, גם את חללי פעולות האיבה. בשנת 2000 נקבע בדו"ח ועדת מלץ כי השם ישונה ל: 'יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ופעולות האיבה'.

באמצעי התקשורת השונים לא הקפידו על הנוסח המלא והמדויק של השם. בכל שנה פנו אנשי דוברות המוסד לביטוח לאומי לכל אמצעי התקשורת בדרישה לציין את השם הנכון, כפי שנקבע. במוסד לביטוח לאומי שבו והסבירו כי על נפגעי פעולות איבה נמנים גם פצועים ויום זיכרון מתייחס רק לאלו שאיבדו את חייהם בפיגועים ולכן מתייחס לחללי

פעולות איבה. לפיכך אין מקום לציין את יום הזיכרון כיום לזכר נפגעי פעולות האיבה, שרבים מהם חיים בינינו. עד היום לא כל ערוצי התקשורת מציינים את היום לפי הנוסח המדויק, אולם במרבית האזכורים כבר מקפידים על השם הנכון.

במקביל לשינוי שמו של יום הזיכרון ולהקרנת השמות בערוץ 33 החלו להתעניין בסיפוריהם של האזרחים, במגמה לשלבם בשידורים לקראת יום הזיכרון ובמהלכו. ההיגיון ברור: אם האזרחים מונצחים במסגרת יום הזיכרון, הרי שגם סיפוריהם ראויים להישמע ולהיראות ביום זה. ראוי שהציבור יכיר גם אותם.

בפרקים הקודמים דנו בשינוי במגמת התקשורת הכתובה והמשודרת. השינוי בא לכיטוי בעיקר במעבר מתיאור טכני-רשמי של האירוע לסיפורים אישיים של החללים. ראינו את הנפח שתפסו סיפורים כמו זה של הלנה ראפ שנרצחה בכת ים וסיפור שלוש הנערות-החברות שנרצחו כשמחבל מתאבד התפוצץ במעבר חציה בדיזנגוף סנטר בתל-אביב. ראינו גם את המקום המרכזי שתפס סיפור משפחות שלושת הנערים שנחטפו, ובמיוחד דמויותיהן של שלוש אמהותיהם. סיפורים על אודות אזרחים, ילדים ומשפחות, הורים וחברים, שנהרגו בפיגועים החלו להשתלב בין סיפורים על חיילים ומפקדים. בשנים 2000-2014 העמיקה מגמה זו של שימת דגש על הסיפור האישי. זאת ועוד, החלו לשלב התייחסות לאזרחים שנהרגו בפעולות איבה והתייחסות לחיילים שנפלו.

באתר האינטרנט nrg פורסמו בערב יום הזיכרון, 4.5.2014, שישה הספדים תחת הכותרת: הכאב שנגע בכולנו, הספדים שנחרטו בזיכרון. יעל נגיד מזרחי, כותבת המאמר, הסבירה שכחרה הספדים שמייצגים את הכאב המשותף ביום הזיכרון הכללי. במדינה קטנה כמו שלנו, כך כתבה, הכאב האישי הזה הופך מהר מאוד לקולקטיבי, הכאב של כולנו.

ההספדים שנבחרו הם: מרים פרץ הספידה את בנה אלירז פרץ, שנפל 12 שנים אחרי אחיו אוריאל; הסופר דוד גרוסמן הספיד את בנו אורי, שנפל במלחמת לבנון השנייה; הלל בן ישי ספד לחמשת בני משפחת פוגל, אשר נרצחו בפיגוע בביתם באיתמר; דורית כהן הספידה את אחותה כוכבה שריקי, שנרצחה בפיגוע בבורגס; גילי ירב ספדה לאחיה ליאור זיו, צלם

בדובר צה"ל שנפל בפעולה מבצעית; הדס מזרחי הספידה את בעלה סגן ניצב ברוך מזרחי, שנרצח בפיגוע ירי.

הבחירה בהספדים על אזרחים ושזירתם בין הספדים על חיילים ממחישה את השינוי בתקשורת הישראלית בשידורים ובכתבות לקראת ובמהלך יום הזיכרון. ניכר כאן טשטוש של ההבדלה שעשו בעבר בין סיפורי החיילים וסיפורי האזרחים. כולם ניצבים עתה בשורה אחת. הסיפורים האישיים, הנוגעים לכולנו, הם סיפוריהם של כל מי שנפלו במערכה או נקלעו לפעולת טרור שגבתה את חייהם.

5. הנחת דגלים על קברי חללי פעולות איבה ונוכחות שרים בהלוויות

בשנת 1980 הוכנס תיקון לחוק יום הזיכרון ושמנו שונה ל"יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל". באותו מועד הוחלט להניח דגלי לאום על קברי החיילים לקראת יום הזיכרון. בתחילה ביצעו את המשימה חיילי צה"ל. בשנת 1998 פנו נציגי היחידה להנצחת החייל למועצת תנועות הנוער ובאותה שנה החלו חניכי ומדריכי תנועות נוער להשתתף במשימת הנחת הדגלים.

בשנת 2009 החליטו במוסד לביטוח לאומי להניח דגלים על קברי חללי פעולות איבה. בניגוד לחיילים, שנקברים בחלקות צבאיות ובבתי עלמין צבאיים, אזרחים נקברים בבתי עלמין ככל אזרח שהולך לעולמו. קבריהם אינם מרוכזים (לבד מחלקות לחללי פעולות איבה שקיימות במספר מקומות, כדוגמת חיפה).

במשרד הביטחון לא הביעו התנגדות להנחת הדגלים על קברי חללי פעולות איבה. כשאנשי אגף נפגעי פעולות איבה במוסד לביטוח לאומי, ביחד עם הורים פעילים בארגון היציג, יזמו את הרעיון הם קיבלו סיוע ממשרד הביטחון ואנשי היחידה להנצחת החייל הסבירו להם כיצד מתנהל הפרויקט. כשפנו אנשי האגף עם הרעיון לפרויקט החדש למועצת תנועות הנוער הם זכו לתגובה מאוד אוהדת, וכמה תנועות נוער נרתמו למבצע ברצון רב. במוסד לביטוח לאומי נדרשו לבצע איתור של הקברים ברחבי המדינה. נשכרה חברה שביצעה את תהליך האיתור ומיקומם של מרבית הקברים

נמצא. משנת 2011 מניחים חברי תנועות הנוער דגלים גם על קברי אזרחים חללי פעולות איבה.

בתנועות הנוער פיתחו מערכי פעולה, בהם החניכים לומדים את קורות חייהם של החללים ועוברים פעילות על משמעות ההנצחה במדינת ישראל. נראה לדוגמה את הפעילות שנערכה בסניף תנועת בני עקיבא ברחובות (כפי שסיפר איתי וואזאנא, בוגר הסניף). חניכי השכבות הבוגרות, כיתות ט' ומעלה, מתחלקים לקבוצות קטנות וקוראים את קורות חייהם של כל בוגרי הסניף שנפלו במערכות ישראל. מתארגנים לטקס בסניף ואחריו יוצאים לבתי העלמין להניח דגלונים. כאשר איתי היה בכיתה י' הוסיפו למשימה הנחת דגלים על קברי אזרחים. איתי זוכר כי רכזת הסניף הודיעה לחניכי השכבה הבוגרת כי החל מהשנה יניחו דגלים גם על קבריהם של אזרחים שנהרגו בפעולות איבה. היא סיפרה את סיפורו של נפתלי באום, שנהרג בהפצצת מטוסים על רחובות במלחמת העצמאות, בתאריך 30.5.1948. הרכזת הסבירה כי האזרחים שנהרגו בפעולת איבה נהרגו רק בגלל היותם אזרחי המדינה, בפעולת טרור שכוונה כנגד מדינת ישראל, ולכן המדינה מעניקה להם את הכבוד ומנציחה את זכרם.

אחרי הנחת הדגלים יצאו לבקר אצל משפחות החללים (חללי צה"ל). ברשימה שאצל רכזת הסניף היה ציון ליד משפחות שלא מעוניינות בביקור. רוב המשפחות קיבלו אותם בחום והם נתנו לבני המשפחה את מדבקת דם המכבים שמחולקת בכל יום זיכרון. אחרי הביקור בבתי המשפחות קיימו טקס והקריאו את שמות החיילים בוגרי הסניף שנפלו במהלך שירותם הצבאי.

הפרויקט הוא מסורת של הסניף ורוב חניכי השכבות הבוגרות לוקחים בו חלק. רכזת הסניף מקבלת רשימת שמות ומצוותת את החניכים לבתי המשפחות ולהנחת הדגלים. לא מחייבים חניכים להשתתף, והבחירה אם לקחת חלק בפעילות נתונה לכל חניך.

נתנאל, רכז המפעלים בתנועת בני עקיבא, רואה את המשימה כמילוי חובה של ממש. הוא קיבל את המשימה מתוך הכרה כי ראוי שחניכי התנועה יכירו את סיפוריהם של החללים וישתתפו במפעל ההנצחה. לדבריו הפעולה מהווה נדבך במערך הפעילות שנושאו זיכרון והנצחה במסגרת פעילות השכבה הבוגרת והתהליך החינוכי בתנועה.

היענות הרכזים והחניכים גבוהה מאוד והם מתייצבים בכל שנה לביצוע המשימה ברצון ובהתלהבות. הוספת משימת הנחת דגלים על קברי חללי פעולות איבה התקבלה בתנועה כמוכנת מאליה. זהו יום זיכרון ממלכתי והאזרחים נכללים בו. כך בעיתונות, בשידורים ברדיו ובטלוויזיה וכך גם בהנחת הדגלים על קבריהם.

ברוח הממלכתיות, בה החלו להניח דגלים וציינו ברשויות רבות את שמותיהם של חללי פעולות האיבה, החליטו בארגון נפגעי פעולות איבה לדרוש כי ממשלת ישראל תקפיד על ההנחה של נוכחות שר בכל הלוויית חלל פעולות איבה. בשנת 2014 פנו נציגי ארגון נפגעי פעולות איבה לשרת התרבות והספורט עם בקשה זו. השרה לימור לבנת נענתה לפנייה והבהירה כי החוק מחייב הגעת שר להלוויה. בנוסף נכתב בתשובת השרה, בתאריך 16 בדצמבר 2014:

בימים אלו מתעתדת ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים למנות ועדה ציבורית בראשותו של תא"ל (במיל') אביגדור קהלני לבחינת טקסי ההנצחה והשכול הקיימים בישראל ולגיבוש עקרונות הנצחה אחידים. ועדה זו עתידה להתייחס הן לטקסי ההנצחה של נפגעי פעולות האיבה והן של הרוגי מערכות ישראל. יתרה מזאת, בפני הוועדה יובאו עמדותיהם של כלל הגורמים הרלוונטיים ובכלל זאת כמובן שגם ארגונכם.

6. ספרי יזכור, אתר הזיכרון והנצחה קבוצתית

בשנת 1992 יצא כאמור לאור ספר יזכור לאזרחים שנהרגו עד 29 בנובמבר 1947, ערב פתיחת מלחמת העצמאות. המוסד לביטוח לאומי יזם הוצאה לאור של ספרי המשך. בשנת 2003 הסתיים תחקיר לאיתור אזרחים חללים עד שנת 1999. בעקבות סיום התחקיר הוחלט להוציא לאור שני ספרים. האחד לתקופת מלחמת העצמאות והשני לעשורים שעד סוף המאה העשרים.

בשנת 2013 הוחלט להוציא לאור ספר יזכור להנצחת החללים שנהרגו בין השנים 2000–2009. הספר יצא לאור בשנת 2014 ונמסר לכל המשפחות, לספריות ציבוריות ולבתי יד לבנים.

כל ספר נפתח בהקדמה של מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי. החללים מופיעים לפי סדר אלף-ביתי של שמות המשפחה, ויש ציון ברור של בני משפחה שנרצחו יחדיו.

בספר בו הונצחו חללי השנים 2000–2009 בחר המנכ"ל, פרופסור שלמה מור-יוסף, לפתוח בציטוט שירה של רחל המשוררת 'מתי':

...בְּרִית אֶמֶת הִיא לָנוּ, קֶשֶׁר לֹא נִפְרָד
 רַק אֲשֶׁר אָבֵד לִי – קִנְיָנִי לְעַד.

בהמשך כתב מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, בין היתר: "הספר יוצא לאור במסגרת הפעולות להנצחת זכרם של תושבי מדינת ישראל אשר נספו באירועי איבה וטרור. אנו, עובדי המוסד לביטוח לאומי, רואים באחריות שהוטלה עלינו לטיפול במשפחות חללי פעולות האיבה משום שליחות חשובה במיוחד."

במקביל לספרי יזכור מפעילים במוסד לביטוח לאומי את אתר האינטרנט 'לעד' להנצחת אזרחים חללי פעולות איבה: www.laad.btl.gov.il.

באתר מובאים תמונותיהם וסיפור חייהם של החללים. בעקבות איתור הקברים שולב באתר מידע על מיקומו של כל קבר בבית העלמין ושולבו גם תמונות של המצבות. באתר האינטרנט ניתן לחפש חלל לפי שם, תאריך מוות (לועזי ועברי), מקום אירוע, מקום מגורים או מקום קבורה. באתר ניתן גם למצוא מידע על אירועים ועל מניין החללים לפי תקופות.

באנדרטה המרכזית בהר הרצל בירושלים נערכים מדי שנה, לקראת יום הזיכרון, לחקיקת שמותיהם של האזרחים שנפלו חלל בשנה החולפת. במסגרת התחזוקה של האנדרטה גם מחליפים לוחות לפי הצורך. בנוסף הוצבה באתר עמדת מידע ממוחשבת.

עם השנים גדלה מעורבות אגף נפגעי פעולות איבה במוסד לביטוח לאומי

בכל נושא ההנצחה, בעיקר ההנצחה הקבוצתית. במסגרת זו סייעו ומסייעים באגף בין היתר בהקמת אתרי הנצחה, אנדרטאות ומפעלי זיכרון לחללי פעולות איבה ברשויות מקומיות, במוסדות חינוך ובשטחים ציבוריים.

7. שירים לזכרם, ערב יום הזיכרון בכנסת ישראל

משנת 2010 מתקיים אירוע יום הזיכרון בכנסת ישראל. האירוע נקרא 'שירים לזכרם' והוא החל כיוזמה של משרד הביטחון. ליוזמה הצטרף המוסד לביטוח לאומי ויו"ר הכנסת דאז, ראובן ריבלין, החליט לארח את האירוע במשכן הכנסת.

בדיונים המקדימים בשנת 2009 הוגדר הרצון לקיים אירוע ממלכתי מאחד. ככזה, הוחלט כבר בתחילה כי תהיה שותפות מלאה בין משרד הביטחון והמוסד לביטוח לאומי בכל פרטי ההכנה ובערב עצמו. אזרחים וחיילים יונצחו יחד באירוע ממלכתי.

הערב מתחיל אחרי סיום הטקס המרכזי ברחבת הכותל בערב יום הזיכרון. במהלך הערב מעלים את סיפוריהם של חיילי צה"ל שנפלו במערכות ישראל ושל אזרחים שנהרגו בפעולות איבה. לאירוע מוזמנות משפחות שכולות ונוכחים בו נשיא המדינה, ראש הממשלה, יושב ראש הכנסת, שרים ואישי ציבור.

באירוע בשנת 2015 הוקרנו, בין קטעי שירה ונגינה, סרטים על חיילים ואזרחים שנהרגו. בין השאר סיפרו על יונתן (יוני) ברנס שנפל בהסתערות על חוליית מחבלים ליד קיבוץ מנרה; הוקרן סרט על שלוש האמהות שילדיהן, נפתלי פרנקל, גיל-עד שער ואיל יפרח, נחטפו ונרצחו בקיץ 2014; יו"ר הכנסת יולי אדלשטיין קרא את שירו של חיים גורי 'מגש הכסף'; הוקרן סרט על משפחתו של רב-סרן יעקב רענן, מפקד הצוללת דקר שטבעה בים התיכון בשנת 1968; סגן הרמטכ"ל הקריא שיר שכתב רב-סרן רועי קליין שנפל במלחמת לבנון השנייה, כשנשכב על רימון והציל את חייליו; על מסכים הוקרנו שמות חללי מערכות ישראל ושמות של חללי פעולות איבה.

עוד לפני שהחלו אירועי 'שירים לזכרם' התקיימו ערבי שירה בערב יום

הזיכרון, בכיכר רבין בתל-אביב, בבריכת הסולטן בירושלים ובעוד רשויות מקומיות. שירים שנכתבו על ידי אזרחים שאחר כך נרצחו ושירים על אודות אזרחים חללים, כמו גם סיפורי חייהם, שולבו באירועים אלו מתחילתם. גם כאן ניכר כי מציאות של שילוב טבעי בין זכרם של אזרחים וחיילים היא שהובילה לאירוע ממלכתי בכנסת ישראל, אירוע שמלכתחילה מטרתו הייתה לאחד את זכר הנופלים כולם וככזה משולבים בו סיפוריהם של האזרחים חללי פעולות איבה יחד עם סיפורי חללי צה"ל ומערכת הביטחון.

הדיון המתמשך בשאלת ההיררכיה של השכול

הטקסים הממלכתיים היוו בכל פעם מחדש זרו לחידוש הדיון בשאלת ההיררכיה. האם מעמד האזרחים אמור להיות דומה למעמד החיילים שנהרגו? באיזו מידה חשוב לקיים טקסים משותפים לזכרם? מה הסיבה לאזכור שמותיהם במשותף ולחקיקת השמות של האזרחים על לוחות זיכרון? בשנת 2007 יצאו שלושה אבות, יוסי צור, יוסי מנדלביץ ורון קרמן, שאיבדו את ילדיהם בפגיעה התאבדות באוטובוס מס' 37 בחיפה בחודש מרץ 2003, בדרישה לקבוע כללים ברורים בנושאים הללו. הם ביקשו להוליך מהלך שבסיומו יוקראו ויוקרנו שמותיהם של חללי פעולות איבה בטקסי יום הזיכרון וישולבו במפעלי הנצחה, בין אם ממלכתית ובין אם מקומית. שלושת האבות נפגשו עם ראש הממשלה, אהוד אולמרט, וביקשו להקים ועדה לבריכת קריטריונים להנצחה. לטענתם, בהיעדר הנחיות מתנהלת כל רשות באופן שונה ומבנה הטקסים נגזר מהחלטות המארגנים. כך יש רשויות בהן חללי פעולות איבה כלל לא מוזכרים ולעומתן רשויות בהן האזרחים הם חלק מהטקס. קיימים טקסים בהם השמות נקראים בקול ומוקרנים, הדוברים מתייחסים לחללים האזרחים ושמותיהם מופיעים על האנדרטאות. בטקסים אחרים השמות של האזרחים נקראים ומוקרנים בנפרד מאלה של החיילים.

ארגון יד לבנים ואלי בן שם, העומד בראשו, התנגדו לכל שינוי במבנה טקס האזכרה לחללי צה"ל. הם לא הסכימו לשקול את ההצעה לשלב אזרחים בטקסים ברשויות המקומיות.

לקראת סוף שנת 2007 נענתה פנייתם של שלושת האבות. הממשלה החליטה (החלטה 2821, 23.12.2007) על הקמת ועדת יחיד של השופט בדימוס יעקב טירקל להסדרת כללים להנצחתם של חללי פעולות איבה. בכתב המינוי הוגדרו משימות הוועדה:

- בחינת אפשרות הסדרתם של כללים להנצחתם של חללי האיבה במסגרת השלטון המקומי, לרבות הסדרת נוהלי עריכת טקסי יום הזיכרון.
- דרכי הנצחת חללי פעולות איבה באמצעי תקשורת אלקטרוניים (אינטרנט, טלוויזיה), לרבות דרכי עדכון ספר 'זיכור' לחללי פעולות איבה.
- בחינת השאלה אם יש צורך בחקיקה שתיתן ביטוי ייחודי להנצחת חללי פעולות איבה.

בעבודת הוועדה נעשו ניסיונות להגיע להבנות בין ארגון נפגעי פעולות איבה, ארגון יד לבנים וארגון אלמנות ויתומי צה"ל. אולם הארגונים לא הסכימו על הצעות החלטה משותפות. השופט טירקל ריכז את מסקנותיו והעבירן לראש הממשלה. הדו"ח לא הובא לממשלה ולא פורסם.

בארגון יד לבנים המשיכו לעמוד על כך שבטקסים ביום הזיכרון לא יציינו ולא יקריאו שמות אזרחים. בשנת 2012, אחרי פנייה של שלושת האבות אל שר התיירות ויו"ר ועדת השרים לטקסים וסמלים, סטס מיסז'ניקוב, למד השר את הנושא, קרא את מסקנות השופט טירקל והעביר לראש הממשלה מכתב מסודר (15.1.2012) עם המלצות בנושא טקסים והנצחה של חללי פעולות איבה. ההמלצות מסתמכות על התפיסה כי ראוי שהמצב הקיים יישמש, וכאשר עולות אי-הסכמות יש לעשות מאמץ כדי להימנע מעימותים. בראשית מכתבו מציין מיסז'ניקוב כי ארגון יד לבנים וארגון אלמנות ויתומי צה"ל מתנגדים לקיום טקסים משותפים לזכר חיילים ואזרחים ביום הזיכרון. ארגון נפגעי פעולות איבה הודיע על התנגדותו לפיצול הטקסים ולהקמת אנדרטאות נפרדות. להלן עיקרי ההמלצות במכתבו:

- בטקסים בהם מקריאים או מקרינים את שמות החללים יקראו תחילה את שמות חללי צה"ל, אחריהם יעלה קטע ביניים (שיר, קטע נגינה) ולאחר מכן יקראו את שמות האזרחים.
- ברשויות מקומיות בהן הונהג טקס משותף או מקביל יימשך הנהג.
- ברשויות קטנות בהן יש מספר קטן של נופלים תישאר ההחלטה באחריות הרשות המקומית.
- יקימו אנדרטאות בנפרד, במרחק סביר ביניהן. כשניתן, בגנים נפרדים.
- ביום הזיכרון יניחו דגלים על קברי חללי פעולות האיבה. המוסד לביטוח לאומי יבצע מיפוי של הקברים.
- מבלי לשנות דבר בחוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשכ"ג – 1963 (תוקן ב-1980), יש הצעה לחוקק חוק יום הזיכרון לחללי פעולות איבה, שיחול באותו יום וייקבעו בו כללי ההנצחה.

שר התיירות הציע לאמץ את מסקנות השופט טירקל. לתפיסתו צריך לקבוע כללים למבנה הטקסים. גם אם הרשויות המקומיות ישאירו לעצמן חופש פעולה, עדיין יש מקום לקבוע מבנה אחיד שבמסגרתו יתייחסו לאזרחים. השר מיסז'ניקוב הוסיף לחתימתו את המילים: בלב כבוד. דומה שכך בחר לבטא את מורכבות הנושא ואת התסכול בשל העובדה שבנושא כה רגיש לא מצליחים להגיע להסכמות בין הארגונים השונים.

ההמלצות לא הובאו להחלטה בוועדת השרים לטקסים וסמלים. סביר להניח שראש הממשלה העדיף שלא לגבש החלטות ברורות ולהשאיר את הנושא בידי מארגני הטקסים באשר הם, מאחר שהשטח הוא שמכתיב את כללי הטקס בכל רשות ורשות.

ברשויות המקומיות הלכו וגברו הקולות לאחד את הטקסים ולהזכיר את החללים האזרחים בטקס המרכזי. בבדיקה אקראית של מבנה הטקסים עולה כי ברשויות קטנות (למשל: נהריה, זכרון יעקב, פרדס חנה-כרכור, רמת השרון ואחרות) מציינים את שמות האזרחים במהלך הטקס. ברשויות גדולות יותר, לדוגמת תל-אביב, מקיימים טקס נפרד לזכר האזרחים, להם גם הקימו אנדרטה נפרדת. בחיפה, בחלקת הרוגי הטרור, מתקיים הטקס ביום הזיכרון

בסמוך לצפירה, בשעה 11:00. ראש העירייה משתתף בטקס אחת לשנתיים ואחד מסגניו משתתף בשנה בה ראש העירייה לא משתתף. בטקס לזכר חללי מערכות ישראל בחיפה לא מוזכרים האזרחים.

במשרד הביטחון נדרשו לשאלת הנצחת האזרחים והיחס אליהם בטקסי יום הזיכרון. המועצה הציבורית להנצחת החייל קיימה שני דיונים במהלך שנת 2014 בנושא הטקסים, ושאלת שילובם של האזרחים בטקס עלתה בדיון. במסמך עבודה שנכתב ביחידה להנצחת החייל חזרו על הכללים לעריכת הטקסים, הבהירו את המתכונת ואת ההיערכות ברשויות המקומיות, והתייחסו להקראת שמות האזרחים. בין השאר נכתב במסמך (20.7.2015): "29... במידה שהרשות נוהגת לקיים טקס זיכרון אחד ולציין בו גם את שמותיהם של חללי פעולות האיבה, הם יוצגו בנפרד משמותיהם של חללי מערכות ישראל."

מסמך זה מלמד כי למרות שבמשרד הביטחון קובעים כללים לטקס יום הזיכרון הם משאירים את הנושא הרגיש, של אופן שילוב האזרחים שנהרגו בטקס, להחלטת הרשות המקומית. הנחיה זו מלמדת על הכרה במציאות. אין אפשרות לכפות מדיניות אחידה על רשויות מקומיות ולמעשה אין צורך בכך. כל רשות תחליט בהתאם להלך רוח תושביה.

במשרד הביטחון החליטו להקים בבית העלמין הצבאי בהר הרצל היכל הנצחה לכל הנופלים במערכות ישראל. בשנת 2010, כשפורסם דבר התכנית, ארגון נפגעי פעולות איבה תבע לשלב גם את האזרחים בהיכל ההנצחה. נציגי הארגון טענו כי אין מקום להפליה המתמשכת של אזרחים לעומת חיילים. האזרחים נהרגו בהתקפות טרור וממשלת ישראל הלוא הגדירה את המאבק בטרור כמלחמתו של העם בישראל. לפיכך, אין לבודד את חללי המאבק בטרור מחיילי צה"ל שנפלו במערכות ישראל. מנגד ניצבו נציגי יד לבנים, ארגון אלמנות ויתומי צה"ל ואנשי משרד הביטחון, אשר טענו כי ההיכל נבנה כמענה לצורך בהנצחת אלפי חיילים שאינם מונצחים כיום וראוי לתקן את המצב. בתשובת המשרד נטען כי ההיכל מיועד להנצחת חיילים בלבד (וכולל את חללי המחתרות מתקופת המאבק להקמת המדינה).

ארגון נפגעי פעולות איבה פנה בעתירה לבג"ץ בתביעה לחייב את הממשלה לכלול אזרחים ברשימת השמות בהיכל ההנצחה. בתשובת משרד

הביטחון לעתירה הוסבר כי מזה שנים מבקש משרד הביטחון להנציח את כלל חללי מערכות ישראל במקום מרכזי אחד – בדומה לאתר ההנצחה של חללי פעולות האיבה.

בג"ץ דן בהיבטים השונים של שאלת ההנצחה וההכרעה הייתה כי אין מקום להתערבות משפטית בהחלטת הממשלה על הקמת ההיכל (החלטת בג"ץ, 3017-12; 4/2/2013) להלן דברי הסיכום של נשיא בית המשפט העליון, השופט אשר גרוניס, בתשובה לעתירה:

אכן, שאלת הקשר בין מנגנוני ההנצחה השונים של חללי מערכות ישראל וחללי פעולות האיבה שבה ועולה בהקשרים שונים במהלך השנים, ודומה כי אין לה פתרון המקובל על כל הצדדים המעורבים. הגם שמבינים אנו לליבה של העותרת, כמי שמייצגת את זכרם של חללים רבים, הרי נוכח סמכותה של הממשלה בעניינים האמורים אין המסלול השיפוטי מתאים להכרעה מסוג זה... בפני העותרת פתוחה הדרך להתמיד במאמציה הציבוריים לשינוי החקיקה ואופני ההנצחה של נפגעי פעולות האיבה, ככל שהיא סבורה שההסדרים הקיימים לוקים בחסר.

בדבריו מפנה השופט גרוניס את ארגון נפגעי פעולות איבה לממשלת ישראל. לדבריו, ראוי לגבש החלטות שמתחשבות בכל הצדדים. רצוי שהחלטות אלה יתנו מענה רציני לכל מי שנוגע בנושא כאוב ומורכב זה של הנצחה. המציאות של שטח שמכתיב החלטות חוזרת על עצמה, פעם אחר פעם, בכל תהליך ההכרה בזכות חללי פעולות האיבה להנצחה ממלכתית. כאן, במקרה של היכל ההנצחה, קיבלה הממשלה החלטה ברורה והצליחה להגן עליה בבג"ץ.

מצד אחד המקרה יוצא הדופן הזה מעיד על הצורך בגיבוש החלטות מקיפות למתן מענה לכל היבטי ההנצחה ולשילוב האזרחים בה. אולם מצד שני, ובאופן מעניין, דומה כי אי קבלת ההחלטות היא שמאפשרת תהליך של קביעת עובדות לפי צרכים שמכתיב השטח. יתכן שכך מיוצג טוב יותר הלך הרוח הציבורי אשר הלכה למעשה מבקש להנציח, ללא דיונים אינסופיים בוועדות למיניהן, את האזרחים שנהרגו בשל היותם אזרחי מדינת ישראל.

תהליך השינוי, סיכום בחמישה פרקים

בפתח הפרק ארחיק עדות לשנת 1946, לשני אירועים מתקופת המאבק להקמת המדינה, כאשר ההגנה, האצ"ל ולח"י חברו לפעולה משותפת במסגרת 'תנועת המרי':

א. בלילה שבין ה-16 ל-17 ביוני 1946, באחת מפעולות ליל הגשרים, נהרגו ארבעה-עשר לוחמי פלמ"ח בפיצוץ גשר מעל נחל כזיב. במכתב למשפחות החללים תיאר משה סנה, מפקד 'תנועת המרי', את הפעולה והסביר כי החללים נקברו בעילום שם והוחלט לא לפרסם את דבר הפעולה ותוצאותיה. בסיום מכתבו כתב: "ימים יבואו והיישוב והעם יוכלו לחלוק בגלוי את הכבוד והיקר לנופלים, ותימצא הדרך הנאותה להנצחת זכרם היקר."

נציגי המשפחות המתינו תקופת-מה ומיד עם תום מלחמת העצמאות פנו לשר החוץ משה שרת בבקשה להנציח את בניהם. מנהל המחלקה להנצחת החייל השיב כי אין באפשרותו לטפל בבקשתם, מכיוון שמחלקתו מטפלת רק בהנצחת חיילים שנפלו אחרי נובמבר 1947. ההורים פנו לשאול אביגור, עוזר שר הביטחון, שהורה למחלקה לטפל בהנצחת 14 החללים. בכך נפתח הפתח לטיפול בהנצחת החללים שנפלו לפני 29 בנובמבר 1947, לפני ההחלטה באו"ם על תכנית החלוקה. בשנת 1953 הוקמה אנדרטה במקום בו נהרגו ארבעה-עשר הלוחמים. בני המשפחות החלו עולים למקום לציון יום השנה.

ב. בבוקר ה-17 ביוני 1946, למחרת ליל הגשרים, פוצצו אנשי לח"י, במסגרת פעולה של 'תנועת המרי', את בתי המלאכה של הרכבת במפרץ חיפה. אחד-עשר לוחמים נפלו בפעולה. חברי לח"י ובני המשפחות של הנופלים החלו לפעול להנצחתם עשרים שנה אחרי הפעולה. האנדרטה לזכר הלוחמים שנהרגו הוקמה בקריית אתא ונחנכה בשנת 1970. במקרה זה לא

התארגנו המשפחות או חבריהם של הלוחמים שנפלו, ובשנים הבאות לא טיפלו בנושא הנצחת הנופלים בפעולה.

אפשר להציע הסבר לעובדה שחללי לח"י לא הונצחו: בני משפחותיהם לא היו מקושרים למוסדות השלטון ולעמדות הכוח. כאשר החלו יוצאי לח"י לטפל בהקמת האנדרטה כבר היה לוי אשכול ראש הממשלה וכבר מדובר היה בתקופה שאחרי העלאת עצמות זאב ז'בוטינסקי לקבורה בהר הרצל בירושלים. מנחם בגין היה שר בממשלת הליכוד הלאומי, האווירה הייתה כבר מפויסת והאנדרטה לזכר חללי לח"י אכן קמה.

עולה מן הדוגמאות שכבר בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל הייתה השפעת ההורים השכולים המאורגנים מכרעת. ראינו זאת בהקמת יד לבנים ובפעילות המועצה הציבורית להנצחת החייל. לקראת אירועי היובל למדינה (1998) ראינו את התארגנות בני המשפחה של אזרחים חללי פעולות איבה, שהובילה להקמת אתר ההנצחה המרכזי בהר הרצל בירושלים.

בחרתי לפתוח את הפרק בדוגמה זו מכיוון שהמסקנה המרכזית העולה מהדיון ביחס החברה ומוסדות השלטון לאזרחים חללי פעולות איבה היא שבהיעדר פעילות ציבורית, שמכשירה את דעת הקהל, לא היינו יושבים בשנים האחרונות בערב יום הזיכרון ורואים כיצד באירוע 'שירים לזכרם' מתאחדים לזיכרון משותף של אזרחים וחיילים.

תהליך השינוי, שמשכו שנות המדינה, נסמך על כמה תהליכים שבמהלך השנים חברו למציאות חדשה. אתאר להלן את הנסיבות שהובילו לשינויים מהותיים ביחס לאזרחים החללים.

1. מהפרדה והבחנה בין פרטי לממלכתי אל הפרטת הממלכתיות והלאמת הפרטי

ראינו כי בימים שקדמו להקמת המדינה ובשנים הראשונות לקיומה השכול הלאומי מתקשר רק אל החיילים שנפלו במלחמת העצמאות, ואחרי שנים נכללו בו גם לוחמי המחטורות. אשר לאזרחים, שהיוו כשישית מההרוגים במלחמת העצמאות, אין התייחסות לאומית קבוצה. לא מתעלמים מהעובדה

שאזרחים נהרגו, אך היחס כלפי המשפחות הוא לפי העיקרון 'כל מקרה לגופו'. מבררים אם המשפחה זכאית לסיוע בדמות פיצוי חד-פעמי או גימלה קבועה. בהיבט ההנצחה אין בחינה רשמית של מוסדות המדינה את חללי פעולות האיבה כקבוצת התייחסות.

אחרי טבח מעלה עקרב, בשנת 1954, אין ערעור על תגובת הממשלה לאירוע, לבד מנאום של ראש האופוזיציה מנחם בגין. העיתונים מדווחים בהרחבה על הפעילות ההסברתית והמדינית שהיוו את תגובת הממשלה. בדיווחי העיתונות לא קוראים על דרישה לכדוק מי אחראי ולהעמידו לדין, וכמעט שלא מקבלים מידע אישי על ההרוגים. ההפרדה בין הממלכתי לפרטי מובהקת. הפרטי כמעט לא קיים בתיאור האירוע והעיקר הוא במהלכי הממשלה.

תהליך השינוי מתחיל לבוא לכיטוי בהלוויית הרוגי מעלות, בצפת בשנת 1974. ממשלת ישראל מצהירה (באמצעות שורת ארונות עטופי דגלי ישראל, משמר כבוד ורב צבאי) כי ההרוגים הם 'של כולנו' ולפיכך מתקיימת הלוויה ממלכתית. אולם המחווה הממשלתית לא מתקבלת באהדה והניסיון ההצהרתי אינו יותר מחד-פעמי. התנהגות ההמון במהלך ההלוויה מלמדת על פער אדיר בין תושבי הפריפריה המקופחים לנציגי השלטון שמגיעים מהמרכז. "לך להתפלל בתל-אביב, צועקים לסגן הרב הצבאי הראשי.

יעל (יולי) תמיר (תמיר. י'. הפוליטיקה של העלבון, 2001) מגדירה את העלבון שבא לביטוי באירועים כמו ההלוויה בצפת כעלבון של אמצע הדרך, של מי שכבר בטוח די הצורך להביע את המצוקה בה הוא חש, אבל לא בטוח דיו להתעלם ממנה. הפריפריה אינה עניין גיאוגרפי בלבד אלא תחושה של אזרחים שמרגישים שהם נמצאים ב'ישראל השנייה'. כאן טמון החיבור בין הקיפוח לבין העובדה שנהרגו ילדים תמימים והממשלה צריכה לפעול לשינוי המצב.

המחשה לפער החברתי ולעובדה שלא רק הגיאוגרפיה קובעת מצאנו בתיאור הפיגוע בקיבוץ שמיר והתגובות האוהדות להתנהגות חברי הקיבוץ בזמן האירוע. בהקדמה לחוברת הזיכרון שהוציא הקיבוץ נכתב:

...במסורת הארוכה של ההגנה המרחבית וההתיישבות העובדת לא היה בזה מעשה יוצא דופן, זה היה מעשה טבעי של כל אזרח שביתו

מותקף. אולם הדים בארץ למעשה שמיר הביאנונו לדעת שהיה פה משהו חריג בישראל של 74. לאחר יום קריית שמונה ולאחר יום מעלות בא יום שמיר והוא היה שונה. אותה אימרה נדושה, 'כל העם – צבא וכל הארץ – חזית' קיבלה בשמיר משמעות אמיתית.

חברי שמיר גאים בעצמם וגאים בשבחים שקיבלו מחברי הממשלה ומעיתונאים. בקיבוץ שמיר מקבלים באהדה וברצון את נציגי הממשלה שמגיעים. חברי הקיבוץ מקבלים באהבה גם את גילויי הצער ומילות החיבה, ואינם מוחים על כך שלפתע, בעת מצוקה, נזכרו בהם.

בשנות השבעים ההפרדה בין הפרטי והממלכתי באה לביטוי בצעקה של אנשי מעלות, שלא מוכנים שיראו בהם ממלכתיים למשך ההלוויה ולאחר מכן יחזרו לשגרת הפריפריה. ואילו בקיבוץ שמיר רואים עצמם כחלק מהכלל, חלק מהציבור שעומד במערכה ולא מרגיש שזנחו אותו.

בשנת 1978, כשמתקבלת ההחלטה להרחיב את מעגל הזכאים להיכלל בספר 'יזכור' של מדינת ישראל, אנו רואים הרחבה של מושג הממלכתיות. למעשה, אנחנו עדים למתן החשיבות לפרטים. אלו הם כל חברי המחותרות שלא סופר עליהם עד עתה וכעת סיפורם האישי יונצח בספר 'יזכור' שמפיקה המדינה. למעשה מדובר גם באזרחים שנהרגו וכעת יונצחו בספר שמוציאה המדינה.

שלב נוסף בתהליך בא לביטוי אחרי רצח הלנה ראפ בבת ים בשנת 1992, ובצורה בולטת יותר אחרי התפוצצות המחבל המתאבד בדיזנגוף סנטר בתל-אביב ב-1996. כעת הסיפורים הפרטיים משתלטים על דעת הקהל, הסיפורים על הלנה ראפ ועל שלוש החברות מתל-מונד ותיאור התחושות הקשות של תושבי תל-אביב שלא מרגישים בטוחים בעירם.

המסע אליו יצאה סמדר הרן, במטרה להקים אנדרטה ממלכתית, מלמד גם הוא על ההבנה של בני ומשפחה ופעילים שאל להם לשבת ולהמתין לפעולה של השלטון. אם רוצים שמהו יקרה צריך לקום ולעשות מעשה.

הלאמת הפרטי באה לביטוי בעיקר בדיווחים בתקשורת מיד אחרי אירועים. ראשית, נשוב ונציין כי אין להשוות בין התקשורת בשנת 1954 לזו של המאה ה-21. אולם לא רק הטכנולוגיה השתנתה. בשנים האחרונות אנחנו

עדים לצורך באספקה מיידית של מידע. צלמי עיתונות וטלוויזיה מגיעים למקום האירוע במהירות ולעתים מדווחים כאשר לחלק מהמשפחות עדיין אין מושג שעולמם השתנה לגמרי. מידע אישי נמסר על ידי בני משפחה שמשתפים פעולה עם התקשורת ואנחנו יודעים על נפגעי האירועים עוד לפני שהתבררו פרטי האירוע.

יש לומר, הסיפורים האישיים תמיד מעניינים והזווית האישית מרגשת ונוגעת בכל אחד. במיוחד בלטה התופעה במהלך מבצע 'שובו אחים', כשהתנהל החיפוש אחר שלושת הנערים שנחטפו בגוש עציון בקיץ 2014. הממלכתיות נדחקה מעט הצידה וכמעט הכול הפך לאישי. למדנו עליהם, על תחביביהם ועל חבריהם. הכרנו את שלוש האמהות שנכנסו ללב רבים ואחרי שנמצאו גופותיהם אלפי אזרחים קמו ונסעו להשתתף במסע ההלוויה. עניינו אותנו הודעות דובר צה"ל כי קיווינו למידע נוסף. המבצע הצה"לי לא עמד במוקד, כמו הרגש כלפי הנערים וגורלם.

כאשר מתייחסים אל האנשים, אל סיפורי חייהם ואל בני משפחתם, עולה גם הצורך במפעלי הנצחה. החללים מוכרים לנו, אכפת לנו מהסיפור ומהאפשרות שנוכל להמשיך לזכור אותם. כך אנו רואים שכחלק מהלאמת הפרטי מתפתחת תרבות הנצחה שהיא בעיקרה צירוף או ניסיון לשלב את האזרחים במפעלי הנצחה של חללי מערכות ישראל.

אפשר להסביר את המגמה גם בשיוכם של הפרטים, האזרחים, לקבוצה הגדלה של הממלכתיים מסיבות פוליטיות. דהיינו, ניתן לומר, בוודאי בשנים האחרונות (מאז שנות ה-90), כי המלחמה שלנו כעת היא מלחמה בטרור. אם אזרחים הם הנפגעים (או שהם גם אלה שנפגעים) הרי שהם זכאים להתייחסות כאל מי שנפגעו בקרב.

אסתר לוינגר מתארת את התהליך שעבר על משפחות חללי צה"ל, שעברו מן הממלכתי לפרטי (לוינגר, א., אנדרטאות לנופלים בישראל, 1993). לרבריה, בשנות המדינה הראשונות האנדרטאות לא הנציחו את הפרט – בן, בעל, אב או אח – אלא את החייל. הן החליפו את הזיכרון הפרטי בזיכרון קולקטיבי. בכך מיטשטש הגבול בין הרגשת אובדן אישית לאינטרסים מדיניים. באמצעות האנדרטה מזכירים לנותרים בחיים את

חשיבותו של הקורבן, והגל-עד מעיד על נאמנותם של הנופלים למולדת ולערכים הקולקטיביים. זו הסיבה שאת רוב האנדרטות בארץ הקימו גופים ציבוריים, ולעתים רחוקות ההורים השכולים. בשנים האחרונות חלו תמורות ערכיות בחברה הישראלית והן השפיעו על תפיסת הנצחת הנופלים. החברה הישראלית הפכה אינדיבידואליסטית יותר. הנצחת הנופלים אינה מדגישה את הגבורה שלהם ואת הקורבן למען הכלל, אלא את הסיפור האישי של הנופל, התכניות שהיו לו לעתיד שנגדע.

רעיה הרניק, ששכלה את בנה גוני בקרב על הכופור במלחמת לבנון הראשונה, כתבה על האבל, ההופך פרטי ואישי (הרניק, ר, שירים לגוני, 1983):

אני מצמצמת את גבולותי
פעם הייתי ארץ ישראל
הייתי מדינת ישראל
היום אני ירושלים
עוד מעט
הר הרצל
עוד מעט
אתה.

התהליך ברור – האזרחים, שקורבנם נתפס כעניין פרטי בשנים הראשונות למדינה, הופכים לחלק מהקבוצה הזכאית להתייחסות ממלכתית. בתחילה זכאות לפיצויים ולתגמולים מקבילים לפצועי צה"ל ולמשפחות חללי צה"ל, ובהמשך זכאות להנצחה ממלכתית מרכזית.

2. מהפרדה בין חיילים למי שאינם חיילים למצב בו נמצאים כולם ביחד, באותה מציאות של מלחמה בטרור

התהליך השני, כפי שעולה מן המחקר, מתחיל בהפרדה ברורה ומקובלת בין חייל למי שאינו חייל. די אם נשוב לדוגמה של חמשת ההרוגים הראשונים

במלחמת העצמאות, כאשר האוטובוס בו נסעו נקלע למארב. הם לא הונצחו במסגרת ממלכתית למרות שהיה מוסכם כי היו, למעשה, ההרוגים הראשונים בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, שלב המלחמה בדרכים. שלוש מההרוגות נקברו בבית העלמין הצבאי בנתניה, אך לא הוזכרו בטקסי יום הזיכרון בעיר.

באותו יום, כעבור זמן קצר, הותקף אוטובוס נוסף שיצא מחדרה לירושלים על ידי אותה כנופיה. נחמה זלטובסקי הכהן שנסעה באוטובוס נהרגה. נחמה שירתה בשירות הרפואי בעיר העתיקה בירושלים וחזרה מחופשה קצרה במשק בבנימינה. לבקשת אביה היא נקברה בירושלים. שמה נחקק באנדרטה שהוקמה בבית העלמין הצבאי בהר הרצל לזכר חללי הרובע היהודי והמערכה בירושלים.

ההפרדה בין נחמה לבין חמשת האזרחים ההרוגים מתארת את המציאות בשנים הראשונות למדינה: חיילים מונצחים, ואילו אזרחים שנהרגו הם בבחינת מקרים פרטיים ואינם נכללים במסגרת הנצחה ממלכתית.

בהשוואה שערכנו עם בריטניה למדנו על הנצחתם של למעלה מ-60,000 אזרחים בריטים שנהרגו במלחמה. שמותיהם נכתבו בשבעה ספרים והם נמצאים ברשימת חללי מלחמת העולם בארכיון מוזיאון המלחמה האימפריאלי. באזכרות שהתקיימו מדי שנה הועלתה על נס עמידתם האמיצה בהתקפות מהאוויר ובקשיי המלחמה.

אולם, ההפרדה בין חיילים לאזרחים נשמרת. ארגוני החיילים המשוחררים מטפלים בכל נושאי הנצחה של חיילים בלבד. הארגונים מתוקצבים על ידי משרד ההגנה ומדינות חבר העמים הבריטי וועדה מיוחדת של הארגון מתחזקת את מאות בתי העלמין לחיילים בריטים ברחבי העולם. לעומת זאת אזרחים שנהרגו בפיגועי טרור של המחותרת האירית אינם מונצחים במסגרת ממלכתית. יתרה מזאת, בבריטניה הונהגה מערכת פיצוי הוגנת ומתקדמת אשר נותנת מענה לכל אזרח שנפגע ולמשפחותיהם של אלה שנהרגו בפעולת פשיעה ברחבי המדינה (ואחרי חתימת הסכמי השוק המשותף גם במדינות אירופה). בהגדרת פשיעה נכללים גם פיגועי טרור, כדוגמת פיגועי מחתרת ה-I.R.A. אם כך, ממשלת בריטניה לוקחת אחריות על אזרחיה ההרוגים. היא מכירה בכך שאלה שנפגעו זכאים לפיצוי. אולם

בכל הקשור להנצחה, מתבצעת פעולה להנצחת חיילים ולא להנצחת אזרחים חללי הטרור האירי.

בישראל, לעומת בריטניה, התנהל במשך השנים מאבק של הארגונים המייצגים את האזרחים שנפגעו בפעולות איבה וטרור ובראשם הארגון היציג, ארגון נפגעי פעולות האיבה. מטרתם המוצהרת היא שיפור תנאי הפיצויים והכרה ממלכתית בקורבנם כחלק מהמאבק של מדינת ישראל. ראינו את התהליך, שתחילתו בהכרה בזכות לפיצוי הוגן והמשכו בהוספת מפעלי הנצחה וחיבור הדרגתי של הנצחת האזרחים למפעלי ההנצחה הממלכתיים.

דעות על חובת המדינה להתייחס לנפגעי הטרור שמענו כבר בשנות ה-50', כשהונח על שולחן הכנסת חוק פיצוי נפגעי הספר. בשנת 1969, כשהחלה חקיקת חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, נשא חבר הכנסת עוזי פיינרמן נאום ואמר כי "אותו חבר היוצא לקטוף את הכותנה באזור שמעבר לכביש הפטרולים של צה"ל, אותו חבר מושב היוצא לחלוב את פרותיו בלילה, אותו ילד הישן לילה לילה במקלט – אלה הם חיילים לכל דבר, והם זכאים לגימלאות כמו חיילי צה"ל".

אם בשנות ה-60' הייתה הצהרתו חריגה למדי, הרי שבשנות ה-90' חוזרות ונשמעות הצהרות דומות. לדוגמה דברי סילביה קריסטל, חברת ארגון אלמנות ויתומי צה"ל: "עלינו לחבק את משפחות הרוגי פעולות האיבה ולהכניסם תחת חסותנו, מתוך ידיעה שהם החיילים החדשים שהקריבו את נפשם למען היקר לעם הזה מכול, הזכות לחיות ולהתקיים". או דברי יחזקאל לביא, חבר ועדת השופט מליץ: "המערכה היא נגד חיילים ואזרחים באותה המידה, כאשר טרור הוא שיטה להשיג דברים באמצעים שלא ניתנים להשגה בקרב ממש".

בשנת 2006, ברשימת חללי מלחמת לבנון השנייה שהתפרסמה באתר האינטרנט ynet, הופיעו שמות חיילים ואזרחים תחת הכותרת "ישראל מבכה את חלליה": "אלה שמות הנופלים במלחמה בצפון... זה בצד זה הם מופיעים, חיילים ואזרחים, כולם היו חזית אחת במאבק מול האויב מצפון".

התהליך השני, אם כן, מלמד על מעבר מהפרדה ברורה בין חיילים למי

שאינם חיילים (הפרדה שבאה לביטוי במיוחד בהיבט ההנצחה) לטשטוש בהגדרות. בחברה הישראלית אפשר לשמוע לא פעם כי בעת הזאת, בה פיגועי טרור הפכו למציאות של יום-יום כמעט, אין הבדל בין חיילים לאזרחים. גם אזרחים שנפגעים בפיגועי טרור זכאים לכבוד הראוי, שיבוא לביטוי בהנצחה ממלכתית ראויה.

3. מתקופה של חללים אנונימיים למציאות בה 'לכל איש יש שם'

בשנות ה-50' ראינו כי לעתים היה אזכור של שמות החללים (ואף אז היה מצומצם), לעתים רק שורת דיווח קצרה על האירוע ומקומו, ללא ציון שמות הנפגעים. התיאור הקצר בלט בדיווחים על אודות הרצח במעלה עקרבנים. לא בכל העיתונים התפרסמו שמות ההרוגים ומידע אישי נמסר רק על אחדים מתוכם.

בסקירת אירוע מעלות, בשנת 1974, נמסר בעיקר תיאור כרונולוגי של האירועים, תנועת הכוחות ותוצאות ההתקפה. לא היו סיפורים אישיים של ההרוגים וכמעט שלא היו ראיונות עם ניצולים. את הסיפורים האישיים ייצגו כמה תמונות, ובהן התמונה המפורסמת של החייל שיוצא מבית הספר ובזרועותיו נערה. רק אחרי שנים, במלאת 30 שנה לאירוע התפרסמו סיפורים אישיים וקטעי יומנים של שתי נערות שנהרגו בבית הספר.

לעומת זאת בשנת 1992, אחרי רצח הנערה הלנה ראפ מלאו עמודי העיתונים בסיפורים אישיים. הסיקור כולל סיפורים של חבריה, מעקב יומימי אחרי אביה שיצא לפעולה ציבורית בעקבות הרצח ופכים קטנים מחיי היום-יום של הנערה, חיים שנגדעו באבחת סכין.

על שלוש החברות מגוש תל-מונד, שיצאו לבלות בתל-אביב בפורים 1996, אפשר ללמוד מהתקשורת מה היו תחביביהן, לקרוא שירים ומכתבים שכתבה אחת מהן ולדעת כיצד הגיבו חבריהן לבית הספר ולתנועת הנוער על מותן. בתיאור על אודות שלושת הנערים שנחטפו ונרצחו בקיץ 2014 מתפרסמים תחביביהם, לומדים על אופיים, על משפחותיהם ועל הוריהם.

התהליך המתואר הוא חלק מתהליך כללי של הצגת סיפורים אישיים, תמונות אישיות ומידע שלא הגיע לפרסום בתקופות קודמות, וכיום הוא מופיע מיד כחלק מהסיקור התקשורתי.

המגמה ברורה – 'לכל איש יש שם', כמאמר המשוררת זלדה. גם אם לעתים דומה התיאור לחדירה אל הפרטיות, זאת המציאות של ימינו. הסיפור שמעניין הוא הסיפור האישי, האנושי. ניתן להגדיר כי זהו שלב בדרך להכרה לאומית ולהנצחה ממלכתית. סיפור על אדם מחייב התייחסות אל האדם. התייחסות אל הפרט מחייבת הכרה בהקרבה האישית, שהרי סביב נושא זה, אותו אדם שנהרג רק בגלל שהוא אזרח של מדינת ישראל, נסוב הסיפור כולו.

בעבר רק החיילים היו חלק מקבוצה שזכאותה ברורה. גם אם כפרטים היו אנונימיים, הרי שעצם גיוסם על ידי המדינה כמוהו כהכרזה על חובת המדינה לתת כבוד להקרבתם, שהרי נפלו בשליחותה. ואילו אצל האזרחים חברה האנונימיות עם העובדה ש'לא זכו לאבא': כלומר, לא היו ארגונים כדוגמת 'יד לבנים' ולא הייתה יחידה כדוגמת 'היחידה להנצחת החייל' שתעניק להם 'מטריית' יזכור. חסר היה ארגון שפועל למען מטרה, מגייס לובי, משפיע על דעת קהל ומפעיל אמצעי לחץ (לגיטימיים) על מוסדות השלטון.

מאז שנת 1970, בה נקבע שהמוסד לביטוח לאומי אחראי על טיפול במשפחות ובנפגעים, נקבעה הכתובת לטיפול בפניותיהם של נפגעי טרור ואיבה. הופעלו פקידי תביעות ועובדי שיקום (לפי ההגדרות המקצועיות של המוסד לביטוח לאומי) והוקם מערך תמיכה שמתפקידו גם לשמור על קשר עם המשפחות. בשנים האחרונות עובדי המוסד לביטוח לאומי מטפלים בכל פנייה של בני משפחה ומחלקה מיוחדת אחראית על מפעלי ההנצחה, בהם הפעילויות שנוספו בשנים האחרונות, כמו הנחת דגלי ישראל ומתן מענקים למשפחות שמבקשות להקים מפעל הנצחה ליקירן.

בשנים האחרונות המאבק בטרור הוגדר כמלחמה אותה אנו נאלצים להילחם. הורים ובני משפחה יודעים להיעזר בתקשורת ולהפעיל לחץ לקידום מפעלי הנצחה, ובמקביל פועל ארגון שמנהל מאבק בשם האזרחים כקבוצה.

ואכן, אפשר לזהות תהליך של שינוי פני המציאות לכיוון ברור של הכרה במחויבות המדינה כלפי אזרחיה שנאלצו לשלם בחייהם כחלק מהמלחמה בטרור.

4. מהפרדה ברורה ולעתים כואבת מאוד בין מרכז לפריפריה (בין ספר למרכז) למציאות בה 'כל הארץ חזית' במלחמה בטרור

בראשית התהליך, בשנות ה-50' הייתה הפרדה ברורה בין מרכז הארץ והחזית (הספר). הסיפורים הגיעו לכל האזרחים במדינה אך לא השפיעו על השגרה במרכז. הפרדה זו באה לביטוי גם בחוק נפגעי הספר מ-1956, שאפשר מתן פיצויים לתושבי היישובים הקרובים לגבול שנפגעו מחדירות מסתננים. תושבי הספר חיים בשגרה בה בכל זמן נתון קיימת אפשרות להיתקלות עם מסתננים, שלא פעם הסתיימה בפעילות אלימה, בפגיעה בנפש וברכוש.

באירועי מעלות הורגש הנתק בין הפריפריה למרכז, נתק שפרץ בכל חריפותו בתגובת ההמון הזועם לקיום ההלוויה הממלכתית בצפת. אחרי כמעט עשרים שנה, כאשר הלנה ראפ נרצחה במרכז הארץ, בבת ים, בדרכה לבית הספר, וכעבור עוד ארבע שנים, כאשר נרצחו אזרחים ברחוב דיזנגוף בתל-אביב ביום חג, מיטשטש ההבדל בין המרכז לפריפריה. כעת גם המרכז הופך לחזית המלחמה בטרור. לכן הפרדה זו תקפה עד להתפתחות הטרור, עד למציאות בה תל-אביב הפכה לאחד מיעדי הטרור המועדפים.

בשנת 1974 תיארו חברי קיבוץ שמיר כיצד הרגישו ש'כל הארץ חזית' וזו נתפסת כאמירה של רצון לאחדות, למרות שבתל-אביב לא הרגישו באותה התקופה שהטרור הגיע לרחובות העיר.

המועד המשמעותי הוא בשנת 1996. 'כל הארץ חזית' היא אכן התחושה ברחובות תל-אביב – כך אנו למדים מהתקשורת של אותם ימים. אחרי פיגועי הטרור בירושלים ובתל-אביב בשנת 1996 אין עוד תחושה בתל-

אביב כאילו תושבי העיר אינם חלק מהמלחמה בטרור. לשון אחר, כאשר המלחמה מגיעה לרחובות העיר הגדולה עולה ביתר שאת הדרישה להתייחס אל כל האזרחים כאילו נפגעו בקרב.

האמירה 'כל הארץ חזית' בולטת גם בקרב בני משפחות הנערים החטופים ודוברי ההתיישבות ביהודה ושומרון בשנת 2014, שמדברים על תחושת אחדות של כל העם.

5. תהליך לעבר מציאות בה כולם שווים, גם המתים

"טובי בנינו נפלו בקרב" הייתה האמירה השגורה אחרי מלחמת העצמאות. הבנים יצאו לקרב בידיעה שאפשר שלא ישובו לעולם. הם היו מגש הכסף, ואנו חבים להם את חיינו ואת מדינתנו. הלוחמים שיצאו למלחמה מסמלים את ההקרבה של בני אותו דור למען המדינה, להקמת המדינה. ואילו האזרחים שנהרגו באותה מלחמה אינם במעמד שווה. הם לא יצאו בשירות האומה, במקרה נקלעו לאזור קרבות או שנפגעו בעת הפצצה. עם כל הצער על מותם אין לראותו כהקרבה, כהליכה מודעת למשימה שלא ברור אם ישובו ממנה.

עם השנים הלכה, כאמור, והיטשטשה התפיסה לפיה אין לערער על נחיצות הלחימה והקורבנות. במיוחד בולט השינוי בתקופה שאחרי מלחמת לבנון. החברה הישראלית שאחרי טראומת מלחמת יום הכיפורים כבר אינה מוכנה לקבל כגזרה משמים את העובדה שמאות חיילים נהרגו בקרבות בלבנון – קרבות שתכליתם אינה ברורה. המחאה, ההפגנות וההתגייסות של אמהות והורים למאבק למען יציאה מלבנון מסמלים מגמה שמלמדת על יכולת הפרט להשפיע על השלטון, בעיקר תוך שימוש מושכל בתקשורת. במקביל, מה שהתחיל בהסתכלות על החיילים שנפלו כעל הבנים של כולם פנה לכיוון העצמת הפרט והסתכלות פרטנית על כל אחד מהנופלים.

המשכה של אותה תנועה הוא הערעור על התפיסה ששמה בצד את האזרחים, כמו היה קורבנם תוצאה של גורל אכזר. לא עוד. האזרחים גם הם אנשים שאיבדו את עולמם בנסיבות שראוי לכבד ולזכור. גם האזרחים

נהרגו בגלל מציאות לאומית מסוימת, בדיוק כמו החיילים, ולכן אין סיבה להבדיל ביניהם.

חמשת התהליכים שתוארו לעיל משלימים את התמונה הגדולה: שינוי יחס החברה בישראל ומוסדות השלטון לאזרחים חללי פעולות איבה. שינוי שהצבענו על אבני דרך משמעותיות במהלכו החל בשנות ה-50, השנים הראשונות של מדינת ישראל, ועד קיץ 2014 בו נחטפו שלושה נערים בגוש עציון ונרצחו על ידי חוטפיהם.

בשנת 2003 כתבה אילנה שמיר (שמיר, א., לבל יהיו כלא היו, 2013):
"ההנצחה הממסדית הולכת ופורצת גבולות בעצם הימים האלה, עם היווצרותה של משפחת שכול רחבה מחוץ לממסד הביטחוני – משפחת חללי פעולות האיבה. אשר למיסוד מיקומם בזיכרון הקולקטיבי – ימים יגידו."

כיום, בשנת 2015, 12 שנים אחרי שנכתבו דברים אלו, כבר ברור שהתהליך לא נפסק. ביוזמה של אגף נפגעי פעולות איבה ובהפעלת לחץ על ידי הארגון היציג ועל ידי בני משפחה של חללי איבה מתווספים מפעלי הנצחה לאזרחים החללים, ומקומם באירועים ממלכתיים נשמר ותופס מקום של קבע.

תהליך השינוי התגבש במקביל לתהליכים שעברו על החברה הישראלית ובהם מלחמת יום הכיפורים, מלחמת לבנון והאינתיפאדה הראשונה והשנייה, תהליכי הפרטה והעמדת הפרט במרכז וכמובן שינוי מפת התקשורת בישראל. השינוי בא לביטוי בחקיקה, בהקמת אתר הנצחה ממלכתי ובאישור מסקנות ועדה ציבורית שקבעה את הקריטריונים להנצחה ואת נוהלי יום הזיכרון הממלכתי.

בשנת 2004 התראיין יוסי צור (אביו של אסף צור, 'בלונדי', שנרצח בפיגוע התאבדות באוטובוס מס' 37 בחיפה בשנת 2003), לטלי ליפקין-שחק במעריב. בין שאר דבריו אמר:

אנחנו רוצים שהמדינה תפסיק לחלק את החללים לשני סוגים. אנחנו שואפים לאיחוד של כל המערכות. אני רוצה שיכירו בכולם, בכל

הנפגעים, כחללי מערכות ישראל בקטגוריה אחת... החלוקה מעצם טיבה יוצרת הבדל, יוצרת מעמדות. 'נפגעי פעולות איבה' זה נשמע וגם מרגיש כמו משהו שהוא סוג ב'... אני לא צריך הנצחה, אני זוכר. אבל המטרה של ההנצחה היא ליצור מודעות, זיכרון והמשכיות, שתאפשר לאנשים בעוד עשר או עשרים שנה לדעת מה קרה, לזכור שאנשים נתנו את חייהם.

למדנו כי במהלך השנים הפסיקו להתעלם מקורבנם של האזרחים חללי פעולות האיבה. הם מצטרפים, בהדרגה, ל'משפחת השכול'. אמנם, לא נראה שרעיון "איחוד של כל המערכות" שהציע יוסי צור קרוב, אולם ברור שבמציאות של ימינו אין מי שיקבל את הדברים שאמרה נציגת ארגון אלמנות ויתומי צה"ל בדיון בוועדת מלץ: "אין לערב אנשים שנקראו לדגל ובמותם ציוו לנו את חיינו עם אנשים, שעם כל הכאב, הלכו ברחוב וגורלם מצא את מותם."

בדברים מהלב, שבחלקם כבר הוזכרו, ביטאה סמדר הרן קייזר את תחושת העלבון בתגובה לאמירה זו:

...לצערי יש כאלה הדורשים חזקה בלעדית על יגון השכול. מתוך כאבם הם נכשלים בהכרה בכאב זולתם. חובת הזהירות וההגינות מחייבת לומר שרק מיעוט מקרב אלמנות צה"ל ויד לבנים מנסה לנשלונו ואליהם מכוונות מילותי: אתם מדברים על קדושת יום הזיכרון שאין חולק עליה. הלב מתחלחל לרמיזה שאנו מטמאים קדושה זו ולכן מקומנו מחוץ למחנה.

התהליך שנחקר בספר זה אינו מלמד רק על השינוי ביחס לאזרחים חללי פעולות איבה. הוא מלמד על תהליכים של שינוי מהותי ביחס לשכול בכלל, כמו גם על היכולת של משפחות שכולות להוביל שינויים שיבואו לביטוי בהחלטות עקרוניות על מפעלים ממלכתיים במדינת ישראל. השינוי ביחס לאזרחים חללי פעולות האיבה מלמד על שינויים שנבעו מהתחלפות השלטון ומהעובדה שהמאבק בטרור הוכרו על ידי ממשלות ישראל כמלחמה העכשווית של מדינת ישראל.

מקום מרכזי ומשמעותי תופסת התקשורת בתהליך השינוי. התקשורת אינה גוף מדווח בלבד אלא גורם מרכזי המעצב את פני השכול במדינת ישראל, בשימת הדגש על הסיפור האישי ועל השגת מידע במהירות (גם אם לפעמים תוך דריסת פרטיות ופגיעה במשפחות).

האזרחים החללים שנשכחו בעשורים הראשונים הוצבו במרכז הבמה מאז שנות ה-90 בכל הקשור בהנצחה ובחוב מוסרי כלפי משפחותיהם. זוהי ליבת השינוי שהתרחש בששת העשורים מאז תחילת שנות ה-50'. העובדה שבערב יום הזיכרון, בכנסת ישראל, שרים לזכר החיילים והאזרחים שנפלו חלל מלמדת על השינוי המהותי שהתחולל.

בתחילת המחקר והכתיבה חשבתי שנכון יהיה לקרוא לספר בשם: חללים נפקדים. חללי פעולות איבה שנפקדו ממפת הזיכרון הממלכתי במדינת ישראל.

התהליך שעקבנו אחריו מלמד כי נכון יותר לקרוא לספר בשם: אזרחים חללים. אזרחי המדינה, שהחברה בישראל ומוסדות השלטון הכירו בעובדה כי חייהם נגדעו בשל היותם אזרחי מדינת ישראל. הם כבר לא נפקדים ממפת הזיכרון הממלכתי, וטוב שכך.

עיון בסוגיית הנצחת אזרחים חללי מלחמה וטרור בבריטניה

בעבודה האקדמית שעליה מבוסס ספר זה נבחנה להשוואה סוגיית התמודדותה של מדינה אחרת עם שאלת מעמדם של אזרחים הרוגי טרור. במסגרת ההשוואה נבדק כיצד התגבש היחס לאזרחים שנהרגו בפעולות איבה בבריטניה, וכאן מובאים עיקרי הדברים.

בריטניה, בשנים בהן בחנו את האירועים המכוננים בישראל, היא יעד לפעולות טרור המבוצעות בידי ארגון טרור אירי, שכן היא שולטת (באותן שנים) באמצעות כוחות הביטחון שלה על המדינה של ארגון הטרור – אירלנד. זאת אחרי שרק כמה עשרות שנים קודם לכן ידעה בריטניה עשרות אלפי אזרחים הרוגים במלחמת העולם השנייה. בריטניה גם דומה לישראל באופי הדמוקרטי שלה. ככזאת, דעת הקהל משפיעה בה על החלטות הממשלה. העיתונות ויתר אמצעי התקשורת מכתיבים לא פעם את סדר היום. אם אירוע מסוים לא יורד מכותרות העיתונים סביר שתהיה לגביו התייחסות ממשלתית, ולו רק כדי לצאת ידי חובה. היבט שלישי שראוי לבחינה בין ישראל לבריטניה הוא זה העוסק בחקיקה. במדינה דמוקרטית עולים נושאים לסדר היום הציבורי והמענה המעשי יינתן באמצעות חקיקה מסודרת, שתחייב פעולה שלטונית. כך הדברים בישראל וכך הם גם בבריטניה. רביעית, המיקום בו התרחשו אירועי טרור – במרכזי הערים בבריטניה ובמקומות אזרחיים מובהקים (תחנות רכבת, פאבים, אוטובוסים וכדומה) – מוביל לביצוע השוואה בין ישראל לבינה בתחום מעמד האזרחים החללים.

בריטניה שלטה בארץ ישראל במשך שלושים שנה. בתום מלחמת העולם

הראשונה כבש הצבא הבריטי את הארץ מידי הטורקים והגנרל אלנבי עלה לירושלים לפני חג המולד, כדי לקבל את כניעת העיר. בשנת 1920 קיבלה על עצמה בריטניה את החלטת האומות המאוחדות להפקיד בידיה מנדט לשלטון על ארץ ישראל.

ימי המנדט הבריטי ידעו עליות ומורדות, ביחס היישוב לבריטים וביחס הבריטים אל העם היהודי בארץ ישראל. אולם אין ספק כי מסורות בריטיות השתרשו בישראל, ורבות מהן המשיכו להתקיים אף מכוח החוק במדינת ישראל. בין השאר למדו מוסדות המדינה הצעירה מהבריטים פרק בהנצחה ובהענקת כבוד לנופלים במערכות ישראל. בתי הקברות הצבאיים נבנו במתכונת דומה לזו הבריטית. הקברים נחצבים בשורות ישרות, המצבות זהות זו לזו בכל הקברים, הכרית היא אחידה והכיתוב מינימלי.

בישראל הוקמו ארגוני ותיקים כדוגמת בריטניה, בהם ארגון חברי ה'הגנה', ארגון לוחמי אצ"ל ולוחמי לח"י וארגוני ותיקי חטיבות צה"ל וחילותיו. ארגון יד לבנים והמועצה הציבורית להנצחה מציינים בתיעוד הקמתם כי נושאים רבים נלמדו מהארגונים המקבילים בבריטניה.

לעניין הנצחת האזרחים חללי מלחמת העולם השנייה

ב-23 באוגוסט 1940 החלו התקפות גרמניות מהאוויר, שנודעו בשם 'הבליץ על לונדון'. הימים ימי מלחמת העולם השנייה, והגרמנים החלו להפציץ את לונדון ואת ערי התעשייה הבריטיות. לילה אחר לילה הגיעו המפציצים לערי בריטניה. בלית ברירה הפכו תחנות הרכבת התחתית למקלטים המוניים לתושבי לונדון.

במהלך ההפצצות נהרגו כ-43,000 אזרחים. בריטניה לא נכנעה להתקפות. חלק גדול ממפעלי התעשייה התארגנו לייצור מתחת לפני הקרקע, וחוליות אזרחיות התגייסו להשלטת סדר ולתיקון מהיר, ככל שניתן, של נזקי ההפצצות. וינסטון צ'רצ'יל, ראש ממשלת בריטניה, שיבח את התושבים וחיזק את ידיהם. לציבור היה ברור כי חייבים להחזיק מעמד, ולצד התגייסות למאמץ הלאומי השכילו לפנות כמעט מחצית מהילדים לאזורים כפריים.

תדירות ההפצצות ירדה בחודשים נובמבר ודצמבר 1940. בסוף אותה שנה הפסיקו ההפצצות כמעט לגמרי ובערי בריטניה החלו לחזור לשגרה. פיננוי ההריסות ובנייה מחדש של הערים היו תהליך ארוך, ובמשך שנים נותרו שרידים לימים הקשים שעברו על אזרחי בריטניה. צ'רצ'יל הפגין מנהיגות חזקה וסוחפת כאשר יצא לרחובות לונדון עוטה סרבל, שוחח עם תושבים וחיזק את רוחם. מילותיו "לעולם לא ניכנע, לעולם לא! לעולם לא!" היו לסמל עמידת הגבורה של תושבי לונדון.

ההבדל בין הנצחת אזרחים להנצחת חיילים שנפלו בתקופת שתי מלחמות העולם בא לביטוי בעיקר בהיבט של הקמת אנדרטאות ובהיבט של בתי עלמין צבאיים. האזרחים לא נקברו בבתי עלמין נפרדים ומיוחדים אלא בבתי העלמין המקומיים, אלה הקיימים בכל אזור. מכיוון שהאזרחים לא השתייכו ליחידות אשר טיפחו עם השנים מסורת של טקסי אזכרה, בתי העלמין בהם נקברו לא זכו לעיצוב במתכונת הטיפוח המקובלת של בתי העלמין הצבאיים. זאת הייתה המציאות וכך היה מקובל: אזרחים אינם זוכים להתייחסות ממלכתית בעת קבורתם, או לטיפוח מיוחד של בית העלמין בו נקברו.

מפעל ההנצחה המרכזי היה הצבת אבן זיכרון לאזרחים שנהרגו במלחמות העולם בקתדרלת סנט ג'ורג' בלונדון. כמו כן ניצב במקום ארון זכוכית מעוטר ובו שבעה ספרים (תחת הכותרת Roll of Honor). בספרים כתובים שמותיהם של 67,375 אזרחים בריטים שנהרגו במלחמה (בנוסף לכ-270,000 החיילים). כל אחד מופיע בשמו המלא, מצוין המקום בו נהרג וכן מופיע תיאור קצר על נסיבות נפילתו. על אבן הזיכרון מצוינת תרומתם המכריעה של האזרחים, תושבי לונדון וערים נוספות, אשר עמידתם האיתנה הוכיחה את חוזקו ואומץ ליבו של העם הבריטי שאינם ניתנים לערעור.

באתר מתקיימת אזכרה מדי שנה. ממשלת בריטניה העבירה את האחריות על האתר לארגון החיילים המשוחררים. בסקירת מאמרים בעיתונות נמצאו כמה אזכורים על קיום האזכרה בנוכחות ראשי המדינה. בשנת 2005, באזכרה שנערכה במקום זמן קצר לאחר פיגועי הטרור בתחנות התחתית (7 ביולי 2005), הייתה כותרת הכתבה בטיימס: "היום אנו מייצגים את הדוגמה של דור המלחמה." המלכה דיברה בטקס ובירכה את כוחות החילוץ וההצלה שהיו גיבורי האירוע. בטקס הוצגו בפני המלכה שבעת הספרים בהם הונצחו

האזרחים שנהרגו במלחמת העולם השנייה. את הספרים נשאו המייצגים של לוחמי חזית הבית: שוטר, כבאי, עובד רכבת, אחות, מנהלת בית ספר ואיש צוות אמבולנס.

כל שמות האזרחים שנהרגו במלחמת העולם השנייה מתועדים גם במוזיאון המלחמה האימפריאלי בלונדון (Imperial War Museum). ניתן לאתר את השמות בעמודות מחשב במקום.

בבריטניה מתקיימים שני אירועים קבועים לזכר קורבנות מלחמת העולם. האחד, מדי שנה ב־11 בנובמבר, אז נשמעת צפירה לזכר האזרחים והחיילים שנהרגו במלחמות העולם (הראשונה והשנייה). השם המדויק הוא צפירה לכבוד האזרחים, והכוונה לכל מי שנהרגו במלחמות: Common Wealth Citizens who lost their Lives in both World Wars. השני, טקס אזכרה בגלעד בשדרת ווייטהול בו מועלה זכרם של החיילים, הלוחמים שנפל בקרבות. הטקס מתקיים, מאז 1918, ביום ראשון השני בכל חודש נובמבר.

לבד מהנצחה ממלכתית, מכובדת ומרכזית זו, בקהילות מקומיות ובכנסיות לא מעטות בבריטניה הונצחו אזרחים תושבי המקום שנהרגו על ידי הקמת אנדרטה או הנחת אבן זיכרון. לעתים הופיעו השמות בספר שהונח בחדר התפילה ולעתים הונחה אבן זיכרון או נבנה גלעד לזכרם. לדוגמה, בקתדרלת סנט פול בלונדון הונחה אבן זיכרון לזכר האזרחים שסייעו לשמור על הקתדרלה בשנים 1939-1945. מדובר בתושבי לונדון שארגנו משמרות, בעיקר כדי להגן על הרכוש היקר בקתדרלה מפני בוזזים. שמותיהם של אלה שנהרגו נחקקו על אבן הזיכרון.

אנדרטה מיוחדת, שתהליך הקמתה מעניין, הוקמה בשנת 2006 בדרום איזלינגטון (פרבר לונדוני בו מתגוררים יוצאי איטליה רבים – South Islington): בשנת 2006, במלאת 65 שנה להפצצות על לונדון, הוקמה אנדרטה לזכר 109 קורבנות שנהרגו בליל ה־15 באוקטובר 1940. 143 אזרחים שהו במקלט שספג פצצה ישירה ו־109 מהם נהרגו. האנדרטה הוקמה במימון הקרן לציון שישים שנה לניצחון בנות הברית במלחמת העולם השנייה. היא הוקמה במסגרת תהליך אותו ארגנו מוסדות הקהילה. סטודנטים ותלמידים ערכו תחקיר, וכל השמות שמצאו נחקקו על גבי האנדרטה. התחזוקה והטיפול השוטף באנדרטה הופקדו בידי חברי ארגון Greenpeace

המקומי. פעילות הקמת האגודה הייתה פעילות קהילתית שמטרתה לתעד את מורשת השכונה עבור הדור הצעיר, אשר מנותק מסיפורי העבר.

לעניין החקיקה והנצחת האזרחים חללי טרור

החקיקה והפיצוי הכספי:

בסוגיית הפיצויים, בבריטניה לא מקובלת מערכת פיצוי נפרדת לאזרחים נפגעי פעולות טרור ולבני משפחה של אזרחים שנהרגו בפעולות טרור. ברור מכך כי אין בכלל דיון על התאמת הזכאות לזאת של משפחות חללי המלחמה או חיילים שנפצעו.

הרעיון המרכזי המשמעותי במיוחד הוא ההגדרה הברורה של בריטניה – טרוריסטים הם פושעים, ולפיכך אירועי טרור הם אירועי פשיעה וכך יש להתייחס לתוצאותיהם. על פי החוק הבריטי נפגעי טרור אינם שונים מנפגעי פשעים פליליים ולפיכך מערכת הפיצוי זהה. (דיוויד מאיירס, מרצה למשפטים באוניברסיטת קארדיף, כתב מאמר מקיף בנושא: “Victims of Violent and Terrorist Crime: Compensation Policy in Great Britain”).

החוק הזה נחקק בשנת 1964, הוסדר בו נושא הפיצויים ונקבעו מדרגות לפיצוי (תיקון בחוק ושינוי בקריטריונים הוכנסו בשנת 1995). למעשה, נכתב בחוק הבריטי בפירוש כי הטרוריסטים הם עבריינים, פושעים שפועלים מחוץ לחוק ודין מי שנפגע מפעולותיהם כמי שנפגע על ידי עבריינים פליליים. החוק הבריטי מכיר בזכותם של כל הנפגעים מפשיעה לפיצוי, ובהם נכללים גם נפגעי הטרור.

הנצחת חללי הטרור האירי:

עשרות אירועי טרור של מחתרת I.R.A.* התרחשו בבריטניה. במהדורת

* Irish Republican Army, הצבא האירי הרפובליקני. שם כולל המאגד בתוכו מספר ארגונים לאומנים אשר שאיפתם הייתה לאחד את חלקי אירלנד תחת שלטון אירי עצמאי. ארגוני ה-IRA התנגדו לשלטון בריטניה בצפון אירלנד ופעלו נגדו באמצעים פוליטיים ובפעולות טרור כנגד חיילים ואזרחים. בחודש יולי 2005, לקראת חתימת הסכם שלום עם בריטניה, הודיע הארגון על סיום מצב המלחמה והנחת הנשק.

האינטרנט של עיתון 'הגרדיאן' מופיעה רשימה של ארבעה-עשר אירועים משנת 1973 עד שנת 2000. אלו רק האירועים הגדולים בהם נפגעו ונהרגו אזרחים. אירועים רבים שהסתיימו ללא נפגעים בנפש אינם מופיעים ברשימה.

קיימים אלמנטים דומים בין פיגועי הטרור בכריטניה לפעולות הטרור בישראל. בשני המקרים מדובר בארגוני טרור שבשם הדרישה לריבונות, חופש מכיבוש וזכות הגדרה עצמית פוגעים באזרחי המדינה שאליה הם באים בתביעות, על אדמת המדינה הנתבעת. הטרור הפלסטיני פוגע באזרחי ישראל במדינתם והטרור האירי, שמטרתו צפון אירלנד חופשית וריבונית, הכה בתושבי לונדון וערים אחרות על אדמת בריטניה. עם זאת ראוי לקחת בחשבון את העובדה שהיקף הטרור האירי, עם היותו כואב וקשה לנפגעים, אינו דומה להיקף אירועי הטרור בישראל ביחס לגודל המדינה ולאוכלוסייתה: כמאה הרוגים בכריטניה בשנים הנחקרות לעומת כאלף בישראל, כשבאשראל האוכלוסייה מונה כעשירית מזו שבבריטניה.

כבריטניה שאחרי מלחמת העולם הנצחת האזרחים, אם בכלל, נפרדת לחלוטין מהנצחת אנשי מערכת הביטחון. גם לא קיים דיון ציבורי בשאלה האם נכון וראוי להנציח אזרחים בריטים שנהרגו בהתקפות טרור של ה-IRA לא היה ספק שצריך לפצות את המשפחות, אולם הדוברים השונים, בין אם נציגי השלטון ובין אם עוברי אורח שהתראיינו בעקבות פיגועי טרור, לא התייחסו לצורך להנציח או להעלות על נס את זיכרון הקורבנות למען בריטניה. הרעיון המרכזי בדברים הוא ההגדרה הברורה של בריטניה – טרוריסטים הם פושעים, ולפיכך אירועי טרור הם אירועי פשיעה וכך יש להתייחס לתוצאותיהם.

כך, לדוגמה, ב-17.12.1983 הונחה פצצה מול אחת הכניסות של בית הכלבו היוקרתי הרודס, Harrods. בפיצוץ נהרגו שישה אנשים. בארכיון ההנצחה של חללי מלחמה במוזיאון המלחמה האימפריאלי מוזכרים שלושת אנשי המשטרה שנהרגו בפיצוץ בהרודס. שלושת האזרחים כלל אינם מוזכרים. בחיפוש הכללי מצוין כי באירוע זה נהרגו שלושה אנשי ביטחון בלבד. במקום הפיצוץ הוצב לוח זיכרון אשר נחלק לשני חלקים. בחלק העליון נכתב: בזיכרון ובחיבה לזכר שלושה אזרחים תמימים (Innocent)

(Victims) שנהרגו. כחלק התחתון, הנפרד, של לוח הזיכרון, נכתב: כאן נפלו (Here Fell) שלושה אנשי משטרה וציון דרגותיהם. מתחת לשמות ולתאריך נחרט סמל המשטרה המקומית.

הגדרת חללי הטרור בחקיקה כהרוגי פשיעה משמעה שבריטניה אינה רואה את הטרור כפעולה שתוכל להכתיב שינוי במדיניות. לטרור, כך ברור לשלטונות, יש מחיר והאומה ואזרחיה נאלצים לשלמו. מי שנפגעו בפעולת טרור זכאים לפיצוי, אך לא להכרה ולהנצחה ממלכתית. בהיבט ההנצחה נמצא הפתרון בפעילות במסגרת הרשויות המקומיות: לזכר ההרוגים בברמינגהם הוקמה אנדרטה, לזכר ההרוגים במלון בברייטון הוצב שלט וחנות הכלבו הרודס הציבה אף היא שלט בכניסה, בהשתתפות עיריית לונדון. לצד הסדרת החקיקה לפיצויים לא ראינו תהליך של הכרה בחללי הטרור כמי שזכאים להנצחה ממלכתית.

הנצחת חללי טרור אסלאמי:

יוצא מן הכלל בבריטניה נמצא בתגובה לפיצוצים בתחנת הרכבת התחתית ובאוטובוס ב-7 ביולי 2005 (שבוצעו על ידי ארגון אל קעידה).

בכיכר טביסטוק, בה אירע הפיצוץ באוטובוס, הקימו בתוך כמה חודשים אנדרטה ועליה שמות כל ההרוגים בפגיעי אותה יום. בעיתונות ובאמצעי התקשורת האלקטרוניים הרבו להשוות בין הצורך לעמוד איתן במאבק ללא פשרות נגד הטרור האסלאמי לבין עמידתם הראויה להערצה של תושבי לונדון בתקופת הבליוץ, במלחמת העולם השנייה. דיווחים על האירוע מילאו את מהדורות החדשות ואת עיתוני הימים הבאים. מרבית הכתבות תיארו את הנפגעים, סיפרו על חייהם ועל בני המשפחות. בעיתונים הופיעו תמונות של נפגעים. המלכה אליזבת השוותה בין הימים הקשים שאחרי הפגיעים בקיץ 2005 לימים רחוקים בהם ספגו תושבי העיר הפצצות בלתי פוסקות. בטקס הזיכרון השנתי לחללי מלחמת העולם, שהתקיים ב-10 ביולי (שלושה ימים אחרי הפגיעים), היא דיברה על הקו המקשר בין אירועי הפגיעים לאירועי אמצע המאה העשרים, במהלך מלחמת העולם השנייה. בדרכה לטקס עברה המלכה ליד האבן לזכר האזרחים שנהרגו במלחמות. היא הניחה זר ליד הפרח שהונח לזכר הרוגי הפגיעים של השבוע הקודם.

תגובות אלו בולטות למול התגובות העקביות על אירועי טרור של המחתרת האירית כפעולות פשיעה פלילית. פיגועי הטרור של ה-7 ביולי 2005 בוצעו על ידי ארגון אשר אינו קשור למאבק של האירים לעצמאותם ולהתנתקות מבריטניה. פיגועים רצחניים אלו יכולים להתאים להכרזות בדבר המאבק המתמיד כנגד הטרור והצורך לעמוד זקופים, מאוחדים וחזקים כנגד כל פעילות שבאה לזרוע הרס ואימה. כאן לא מדובר במדיניות ממשלתית ארוכת שנים ובשליטה בריטית בצפון אירלנד. לכן אפשר להשוות את עמידתם של תושבי לונדון בהתקפות הבליץ עם העמידה הנדרשת כעת כנגד הטרור של ארגון אל קעידה.

הגדרת חללי הטרור כהרוגי פשיעה אמנם נושאת בצידה אמירה ברורה לפיה ממשלת בריטניה, האומה הבריטית, אינה רואה את חללי הטרור כמי שיש לשייכם לאלה הזכאים להנצחה ממלכתית. בריטניה אינה נכנעת לטרור. מי שנפגעו בפעולת טרור זכאים לפיצוי, אך אינם זכאים להכרה ולהנצחה ממלכתית. ועם זאת, היחס אל האזרחים שנהרגו בהתקפות על בריטניה במלחמת העולם השנייה ואל הרוגי הפיגועים שבוצעו על ידי ארגון אל קעידה מתאימים לתהליך המתואר בישראל ביחס לאזרחים חללי פעולות איבה. כאשר מוסכם כי האומה עומדת מול איומי טרור על חוסנה, זכאים גם האזרחים חללי המערכה הזאת להנצחה ממלכתית.

רשימה חלקית של מקורות בעברית

1. אוחנה, ד., הישראלים האחרונים, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998.
2. אוחנה, ד., ויסטריק, ר"ס (עורכים), מיתוס וזיכרון, תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר 1997.
3. אלמוג, ע., הצבר – דיוקן, תל-אביב: עם עובד 1997.
4. בן-יהודה, נ., 1948: בין הספירות, ירושלים: כתר, 1981.
5. גולני, מ., מלחמות לא קורות מעצמן, על זיכרון, כוח ובחירה, מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור, 2002.
6. דורון, ג., לבל, א., פוליטיקה של השכול, תל-אביב: קו אדום הקיבוץ המאוחד 2003.
7. ישי, י., קבוצות אינטרס בישראל: מבחן הדמוקרטיה, תל-אביב: עם עובד 1988.
8. ישראלי, א. (עורך), הוועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של שופט בית המשפט העליון (בדימוס) יעקב מלץ, דין וחשבון, ירושלים: אוקטובר 2000.
9. לבל, א., הדרך אל הפנתיאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים: כרמל 2007.
10. לוינגר, א., אנדרטאות לנופלים בישראל, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד 1993.
11. ליבליך, ע., קיבוץ מקום, ירושלים: שוקן 1984.
12. מוסה, ג., הנופלים בקרב, עיצובו מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם, תל-אביב: ספריית אופקים, עם עובד, תשנ"ד 1993.
13. מיזל, מ., קרן, ש., שמיר, א. (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור 2000.
14. מלקינסון, ר., רובין, ש., וויצטום א. (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, ירושלים: משרד הביטחון, 1993.
15. נוה, ח., בשבי האבל, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד 1993.

16. סבן, ש., לחיות מחדש, סיפורה האישי של ניצולת מעלות, תל-אביב: משרד הביטחון 1990.
17. סיון, ע., דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב: הוצאת מערכות, 1991.
18. עזריהו, מ., פולחני מדינה – חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1995.
19. פלד, י., אופיר, ע. (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? ירושלים: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשס"א 2001.
20. צור, מ., ללא כתונת פסים, תל-אביב: ספרית אופקים, עם עובד, 1976.
21. ציפורי, מ., בקו ישר, תל-אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד, 1997.
22. רוברמן, ס., זיכרון בהגירה: חיילי הצבא האדום בישראל, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשס"ה.
23. רוזנטל, ר., האם השכול מת? ירושלים: כתר 2001.
24. רוזנטל, ר., משפחת הבופור, תל-אביב: ספריית פועלים 1989.
25. רוזנטל, ר. (עורך), קו השסע, החברה הישראלית בין קריעה ואיחוי, תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, הסתדרות המורים בישראל, 2001.
26. שחורים פרחי הצוף, קיבוץ שמיר: סיון תשל"ה, יוני 1975.
27. שילה, מ., קרק, ר., חזן-רוקם, ג. (עורכות), העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2001.
28. שילר, א., ברקאי, ג. (עורכים), 'ובדמם הבוקר יעלה' זיכרון והנצחה בישראל, אריאל כתב עת לידיעת ארץ ישראל, 171-172, ירושלים: אוקטובר 2005, תשרי תשס"ו.
29. שמיר, א. (עורכת), ההנצחה ומשמעותה, תל-אביב: משרד הביטחון, המחלקה להנצחת החייל 1989.
30. שמיר, א., הנצחה וזיכרון – דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב: עם עובד 1996.
31. שמיר, א., 'לבל יהיו כלא היו', היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים, תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור 2003.

רשימה חלקית של מקורות בעברית

32. שפירא, א. (עורך), שיח לוחמים, פרקי הקשבה והתבוננות, בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, הדפסה ראשונה תשרי תשכ"ח, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, אוקטובר 1968.

המוסד לביטוח לאומי אחראי על הטיפול בנפגעי פעולות האיבה ובמשפחות חללי פעולות האיבה.

עובדי המוסד לביטוח לאומי מלווים את הנפגעים ואת משפחות החללים, מסייעים בתהליך השיקום ואמונים על הנצחת החללים.

בין פעולות ההנצחה:

- מדי שנה מתקיים טקס ממלכתי ביום הזיכרון באנדרטה המרכזית בהר הרצל בירושלים.
- מדי שנה, בערב יום הזיכרון, מתקיים אירוע שירים לזכרם בכנסת ישראל.
- חניכי תנועות הנוער מניחים דגלי ישראל על קברי החללים לקראת יום הזיכרון.
- מופעל אתר אינטרנט להנצחת חללי פעולות האיבה, laad.btl.gov.il.
- פורסמו ספרי "זכור" הכוללים את קורות חייהם של החללים.

ד"ר נעם אבן, חוקר החברה הישראלית ותנועות הנוער, מנהל ובעלים של חברת הצוות הדידקטי בע"מ, בחן בעבודת הדוקטורט שלו את תהליך השינוי בהתייחסות לחללי פעולות איבה בשנות המדינה. השינויים שחלו במשך השנים מצביעים על תהליכים בחברה הישראלית, שבעקבותיהם זכו החללים האזרחיים להנצחה ממלכתית. הספר שלפנינו מבוסס על עבודה זו ומרחיב את הסקירה עד לשנת 2014.

ספרו הקודם המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער, 2014.

מחיר מומלץ: ₪ 70

ISBN 978-965-92207-2-4

9 789659 220724

שבט תשע"ז, פברואר 2017

הצוות הדידקטי בע"מ

03-7369426

www.didacti.co.il

הצוות הדידקטי